

8 (14) 2018

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

RAHVUSVÄEOSAD I MAAILMASÕJAS – IMPEERIUMIDE VÄRBAMISPOLIITIKAST ISESEISVATE RAHVUSRIIKIDE RELVAJÕUDUDENI

NATIONAL FORMATIONS IN
THE GREAT WAR: FROM AN IMPERIAL
MOBILISATION POLICY TO ARMIES
OF INDEPENDENT NATION STATES

Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2019

**Eesti
Sõjamuuseum**
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 8 (14) 2018

Rahvusväeosad I maailmasõjas – impeeriumide värbamispoliitikast
iseseisvate rahvusriikide relvajõududeni

Estonian Yearbook of Military History 8 (14) 2018

National Formations in the Great War: from an Imperial Mobilisation Policy
to Armies of Independent Nation States

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri
Muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,
dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Esikaanel: Supijärjekord Eesti Vabadussõja ajal rindel 1919. aastal.
Jaan Niiluse foto. Võrumaa Muuseum, VK F 1499:86 F/n

Peatoimetaja: Toomas Hiio

Toimetaja: Kaarel Piirimäe

Tõlked inglise, saksa, vene ja ukraina keelest: Toomas Hiio

Ingliskeelsete kokkuvõtete toimetamine: Alias Tölkeagentuur OÜ

Keeletoimetaja: Katrin Raid

Autoriõigus: Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum,
Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2019

ISSN: 2228-0669

ISSN: 2504-7523 (võrguväljaanne)

Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum

Mõisa tee 1

74001 Viimsi, Harjumaa

www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Grano Digital

Sisukord

Saateks.....	5
--------------	---

I. RAHVUSVÄEOSAD I MAAILMASÕJAS – IMPEERIUMIDE VÄRBAMIS- POLIITIKAST ISESEISVATE RAHVUSRIIKIDE RELVAJÕUDUDENI

Gavin Wiens	13
--------------------------	----

Võideldes kotka ja lõvi varjus: saksid ja württemberglased

Saksa armees 1914–1918

(Abstract: Fighting in the Shadow of the Eagle and Lion:

Saxons and Württembergers in the German Army, 1914–1918)

Sergi Tšoli	27
--------------------------	----

Keiserlik-kuningliku armee mitmekesistest vormipükstest

(1867–1918). Sõjaväeline ühtlustamine ja territoriaalse

koostöö võimalused

(Abstract: Serhiy Choliy, On the Diversity of Pants in the Imperial

and Royal Army (1867–1918). Dichotomy of Regional Traditions

and State Centralism)

Ruslana Martsenjuk	56
---------------------------------	----

Ukraina Sitši küttide leegion (1914–1918)

(Abstract: Ruslana Martseniuk, The Legion of Ukrainian

Sich Riflemen in 1914–1918)

Michał Przybylak	85
-------------------------------	----

Lapsepõlvest laskurseltsides, nooruseast Poola leegionides,

täiseast Poola armees. Taastatud Poola armee ajalugu 1914–1920

(Abstract: From Childhood of the Riflemen's Association Through

Middle Age of the Polish Legions to Adulthood in the Polish Army.

History of Rebuilt Polish Army 1914–1920)

Andrii Rukkas	110
----------------------------	-----

Ukraina rahvusväeosade loomine Vene armees 1917. aastal
*(Abstract: The Creation of Ukrainian National Military Units
 Within the Russian Army in 1917)*

Maciej Górny	130
---------------------------	-----

Postimperiaalne sõjapidamine. Ida-Euroopa pärast 1917. aastat
(Abstract: Postimperial Warfare: East and Central Europe after 1917)

II. ÜLEVAATED KONVERENTSIETTEKANNETE PÕHJAL

Ciro Paoletti, Loredana Vannacci	157
---	-----

Tšehhoslovakkia armeekorpus Itaalia kuninglikus
 armees 1918. aastal

Jonas Vaičenonis	172
-------------------------------	-----

Leedu relvajõudude arengukatsumused 1918. aasta novembrist
 1919. aasta maini

Daniel Rodrigues	177
-------------------------------	-----

Aafrika armee müütide ja tegelikkuse vahel. Võideldes
 maailmasõdades, võideldes Prantsusmaa eest

III. EESTI SÕJAMUUSEUMI – KINDRAL LAIDONERI MUUSEUMI TEGEVUSEST

Airi Herm, Aivo Põlluäär	201
---------------------------------------	-----

100 aastat Eesti sõjamuuseumi kogu

IV. RAAMATUTUTVUSTUS

Toomas Hiio	211
--------------------------	-----

India impeerium maailmasõjas

Autorid Authors.....	219
------------------------	-----

Saateks

Sada aastat pärast I maailmasõja lõppu pööratakse üha rohkem tähelepanu nii mõnelegi sõja ajal sündinud nähtusele, mille tulevikuperspektiivi siis ei hoomatud. Ühed tähelepanuväärsemad nende seas olid I maailmasõja imperiaalsete armeede koosseisus võidelnud rahvuslikud üksused, mis said suurriikide lagunemisel sündinud uute riikide või taastatud impeeriumi-eelsete riikide sõjavägedeks. Enamik uusi armeesid ei sündinud päris tühjale kohale. Ühed astusid lihtsalt mõne varasema territoriaal-sõjaväelise autonoomia asemele ning võtsid üle selle traditsioonid, relvad, kasarmud ja väljaõppepõhimõttedki. Teised alustasid oma väe ülesehitamist keiserlikus vormis, millel olid küll uued eraldusmärgid, aga tegevusse astuti juba sisseharjunud rivisammul ja kiiruga emakeelde tõlgitud käsklustega.

Euroopa sõjatandreile marssinud nelja maismaa- ja kahe koloniaal-impeeriumi sõjaväed olid oma koosseisult erinevad. Seda aga mitte puht-sõjaväeliste struktuuride poolest. Kõigil oli kaks väeliiki, maa- ja merevägi, ja mitu relvaliiki alates jala-, suurtüki- ja ratsaväest ning lõpetades sõja käigus end tõestanud õhu- ja soomusväega. Kõik nad koosnesid rügementidest, brigaadidest, diviisidest ja korpustest, mis allusid kõrgematele väejuhatustele. Erinesid nad üksteisest aga rahvuslikul või territoriaalsel printsiibil komplekteeritud väeüksuste olemasolu ja nende autonoomia poolest. See omakorda sõltus sellest, kuidas need riigid olid impeeriumeiks saanud. Kuid kõik imperiaalsed armeed olid paljurahvuselised.

Venemaa ja Osmani impeerium olid paisunud sajandite jooksul ning nad olid liidetud või alistatud maade elanikud järk-järgult oma tsentraliseeritud sõjaväekorraldusse lõiminud. Vene armee rahvuslikke üksusi – jättes kõrvale mõned eliit- või mägilaste ratsaväeüksused ja kasakad, kes kujutasid endast pigem seisust – hakati moodustama alles pärast tagasilööke rindel, et motiveerida vähemusrahvaid võitlust jätkama. Läti kütipataljonid ja hiljem -polgud olid esimeste seas, sest rinne jõudis 1915. aasta sügiseks Riia lähistele. Valdav osa ühtse Osmani armee sõdureid olid islamiusulised sultani alamad.

Hoopis teistsugune oli Saksamaa ja Austria-Ungari sõjaväekorraldus. 1871. aastal keisririigiks ühendatud Saksamaa oli sisuliselt konföderatsioon ja see peegeldus ka sõjaväekorralduses. Keiserlikule ülemjuhatusale ja kindralstaabile allusid nelja kuningriigi maaväed – peale domineeriva Preisimaa, kelle kuningas oli ühtlasi keiser ja ülemjuhataja ning kelle ohvitserid domineerisid keiserlikus kindralstaabis, olid oma sõjaväed ja -ministeeriumid ka Baieri, Saksi ja Württembergi kuningal. Viimaste sõjaväeline autonoomia suhetes keiserliku ülemjuhatusega oli erinev, kõige suurem oli see Baieril. Ühegi nende suhted keiserliku ülemjuhatus ja kindralstaabiga ei olnud aga pilvitud ei enne sõda ega ka sõja ajal. Peale selle esindasid paarikümnet vähemat suurhertsogi-, hertsogi- ja vürstiriiki ning kolme vabalinna nende nimesid ja kohalikke traditsioone kandvad keiserliku armee rügemendid. Viimaste püsimist toetas territoriaalne komplekteerimispõhimõte, mille paiskasid segi alles ilmasõja suured inimkaotused, mis mõistagi ei jaotunud proportsionaalselt.

Austria keisririigist oli saanud topeltmonarhia 1867. aastal pärast lüüasaamist sõjas Preisimaaga aasta varem. 1849. aastal veel Venemaa abil maha surutud, aga nüüd uuesti lõkkele löönud ungarlaste omariikluse taastamise taotluse pidi topeltmonarhias lepitama peaaegu võrdväärne partnerlus austerlastega – Franz Joseph I oli Austria keiser ja Ungari kuningas. Peale ühise sõjaministeeriumi ja armee oli riigi kummalgi osal, austerlaste Tsisleitaanial ja ungarlaste Transleitaanial, oma territoriaalkaitseministeerium ja „maakaitsearmee“: esimestel *Landwehr* ja teistel *Honvéd*. Sõjaväeline autonoomia oli ka mitmel väiksemal riigi osal alates 1908. aastal annekteeritud Bosniast ja Hertsegoviinast ning lõpetades Tiroomi ja Vorarlbergiga.

Suurbritannia ja Prantsusmaa asumaad olid meretagused ja seal formeeriti kohalikest elanikest üksusi enamasti kohapeal rakendamiseks. Seda tegi ka Saksamaa, kes oli oma kolooniad soetanud alles 19. sajandi lõpul. Enne maailmasõja algust olid britid andnud dominioonina faktilise iseseisvuse Kanadale, Newfoundlandile, Austraaliale, Uus-Meremaale ja Lõuna-Aafrikale, mida valitsesid Euroopa sisserändajate järeltulijad. Dominioonidel olid oma relvajõud, mille üksused võitlesid Briti kõrgema ülemjuhatus all nii Euroopas kui ka teistel sõjatandritel. Prant-

suse Alžeeria rahvastikust moodustasid Euroopa sisserändajad ja nende järeltulijad umbes viiendiku, teistes Prantsusmaa kolooniates oli valgeid vähem. Prantsuse päritolu alžeerlased võitlesid mitmel I maailmasõja sõjatandril nn Aafrika armee ridades. Prantslased rakendasid maailmasõjas, sealhulgas läänerindelgi 1831. aastal asutatud Vöörleegioni üksusi, kuhu võeti vastu ka välismaa vabatahtlikke.

Kohalike elanike värbamine sõjaväeüksustesse oli alguses hädavajadus, sest Euroopa sõdureid ei jätkunud tohutute territooriumide sõjaliseks haldamiseks ning eurooplased ka ei talunud enamiku asumaade kliimat. Pärismaalaste seast värvatud üksusi juhtisid vastavalt Briti, Prantsuse või Saksa ohvitserid; mõne protektoraadi valitsejal oli ka oma sõjavägi, kuid reeglina Briti või Prantsuse ohvitseride kontrolli all. Briti ülemjuhatus all võitles maailmasõja rinnetel hulk asumaade „värvilisi“ üksusi, eriti palju oli India sõdureid. Osa Prantsuse kolooniate põliselanike seast värvatud või mobiliseeritud meestest jõudis samuti läänerindele. Sellal kui Briti laevastiku päralt oli kogu maailmameri, mis välistas suurte maajõudude invasiooni Briti saartele, jälgisid prantslased murega Saksamaa rahvaarvu palju kiiremat kasvu võrreldes Prantsusmaaga ning asumaade elanikud, ka värvilised, tulid lisainimressursina sõjas Saksamaa vastu kõne alla juba ammu enne maailmasõja puhkemist.

Kõik I maailmasõjas võidelnud riigid formeerisid vaenlase vähemusrhuvaste rahvuslaste seast mitmeks otstarbeks väiksemaid hea väljaõppega üksusi, mille tulevane tähtsus rahvuslike sõjavägede väljaõppinud tuumikuna oli ilmasõja järelsõdades suuremgi kui sõjas endas. Soomest Saksamaale põgenenud noored haritlased said 27. Preisi kuningliku jäägripataljonina väljaõppe, mida nad rakendasid Kuramaa rindel ja 1918. aasta Soome *kansalaissoja* võitlustes ning hiljem Soome armee ülesehitamisel. Briti luureohvitser T. E. Lawrence (Araabia Lawrence) koordineeris aga Araabia iseseisvuslaste koostööd Briti väejuhatusega võitluses Osmani impeeriumi vastu.

I maailmasõja suured ohvid, impeeriumide sisemine kokkuvarisemine ja vähemusrhuvaste poliitikute suutlikkus tabada õiget hetke said aluseks, millelt sündis mitme uue riigi oma sõjavägi. Venemaal algas suurte rahvuslike üksuste formeerimine Vene armee koosseisus pärast keisri kukutamist 1917. aasta kevadtalvel. Poola oli 18. sajandi lõpul

jagatud Venemaa, Saksamaa ja Austria vahel. Ukrainlaste maad olid samuti Austria Galiitsias ja Venemaal. Poolakate ja ukrainlaste üksusi formeeritigi mõlemal pool rinnet. Tšehhide ja slovakkide rahvuslike huvide mitteamvestamine Austria-Ungaris ning keisririigi sõjalised tagasilöögid viisid tšehhi ja slovaki sõdurite massilise vangiammiseni ja tšehhi-slovaki üksuste formeerimiseni Venemaal, Prantsusmaal ja Itaalias. Pärast sõja lõppu pidid Poola ja Tšehhoslovakkia sõjaväejuhid formeerima eri traditsioonide ja väljaõppega väeüksused ühtseks sõjaväeks. Veel enam – lisaks sõjale maailmarevolutsiooni lipu all edasitungiva Nõukogude Venemaa ja Ungari Punaarmee vastu ning väiksematele kokkupõrgetele kohalike sakslastega, keda ei rahuldanud nende kodupaiga sattumine Tšehhoslovakkia või Poola koosseisu Pariisi rahukonverentsi otsusel, pidasid Tšehhoslovakkia ja Poola ka omavahel lühikese sõja. Omavahel sõdisid ka poolakad ja ukrainlased, aga viimased jäid lõpuks alla Nõukogude Punaarmeele ja riigina püsima jääda ei suutnudki. Oma osa lüüasaamises oli ka varem Austria ja Venemaa koosseisu kuulunud ukrainlaste omavahelistel vastuoludel.

Kõige selle ümber ja keskel oli rahvuslikult ja usuliselt lapitekina kirev rahvastik, kel tuli oma ellujäämise eest hoolitseda keset suuremaid ja väiksemaid sõdu, aga mõnikord ka ise relv haarata teisest rahvusest või teiseusuliste naabrite vastu, kellega seni oli rahumeelselt läbi saadud. Sündinud või sündivate riikide sõjavägede kõrval osalesid sõjategevuses talupoegade ja endiste sõdurite – mis oli tihti üks ja seesama – irregulaarsed üksused mõne kohaliku „batko“ juhtimisel, aga ka relvastatud marodööride ja röövliite banded.

Käesolevas koguteoses kirjutab Gavin Wiens sakside ja württemberglaste üksuste staatusest ja olukorrast Saksa keisrlikus armees I maailmasõja ajal. Sergi Tšoli käsitleb sõjaväelise ühtlustamise katsete ja territoriaalsete sõjaväeliste autonoomiate vastuolu Austria-Ungaris enne I maailmasõda. Ruslana Martsenjuk ja Andrii Rukkas kirjutavad vastavalt Ukraina üksustest Austria-Ungari armees ja nende formeerimisest Vene armees pärast 1917. aasta Vene veebruarirevolutsiooni. Michał Przybylaki teemaks on Poola armee sünd ja väljakujunemine I maailmasõja ajal alates Józef Piłsudski ja tema kaasvõitlejate poolt ellu kutsutud laskur-seltsidest Austria Galiitsias kuni Poola iseseisvumiseni. Maciej Górny

käsitleb võitlusi Ida-Euroopas impeeriumide kokkuvarisemise ajal, mil omavahel sõdisid paljud erinevad relvaüksused.

Eraldi ülevaated on Tšehhoslovakkia armeekorpuse formeerimisest Itaalias ning tšehhi-slovaki sõdurite tagasipöördumisest kodumaale pärast I maailmasõja lõppu, Leedu relvajõudude formeerimisest alates 1918. aasta hilissügisest kuni 1919. aasta kevadeni ning Prantsuse sõjaväe Aafrika sõduritest alates nende üksuste formeerimisest 19. sajandil kuni osalemiseni II maailmasõjas. Raamatututvustuses on vaadeldud George Morton-Jacki raamatut India sõdurite saatusest I maailmasõja mitmel rindel.

2019. aastal tähistas Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum oma 100. aastapäeva. Airi Herm ja Aivo Põlluäär annavad ülevaate muuseumi kogude saatusest möödunud sajal aastal.

Head lugemist!

Toomas Hiio

**RAHVUSVÄEOSAD
I MAAILMASÕJAS – IMPEERIUMIDE
VÄRBAMISPOLIITIKAST ISESEISVATE
RAHVUSRIIKIDE RELVAJÕUDUDENI**

Võideldes kotka ja lõvi varjus: saksid ja württemberglased Saksa armees 1914–1918

Gavin Wiens

Abstract. This paper examines the relationship between two of the “lesser” contingents of the army and the Supreme Command during the First World War. In contrast to Prussia, which simply by virtue of its geographical size and large population dominated both the army and the empire, and Bavaria, whose monarch possessed virtually unrestricted control over his army in peacetime, the Saxon and Württembergian contingents were subject to frequent and sometimes humiliating interference from Berlin. In the decades before 1914, only two native Württembergers rose to command the XIII Army Corps, a formation which was composed almost exclusively of men from the South German kingdom. This interference created anxiety. As late as autumn 1911, the Saxon ministry of war was desperate to seek confirmation from its Prussian counterpart that rumours of a new, less favourable military convention between the two states was indeed fabricated. The resentment of Prussian interference and the suspicion of Prussian intentions only increased during the war. As a result, Saxon and Württembergian officers dedicated considerable time and effort to defending their monarch’s military rights and passing along requests from their capitals to the Prussians. Whereas some of these requests, like the appeal by the king of Saxony in the summer of 1916, fell on deaf ears, others did not. This paper assesses the extent to which Saxony and Württemberg got their way in questions of personnel appointments and troop transfers. In doing so, it highlights the importance of the peculiar military hierarchy of the empire as a reason why some non-Prussian states had a voice in administrative and operational decisions and others were left out entirely.

Kindral vabahärra Traugott Leuckart von Weißdorf, Saksimaa täievoliline sõjaväeline esindaja Saksimaa Liidunõukogu ja Suure Peakorteri¹ juures, väljendas 1916. a suvel nõrdimust oma Dresdeni ülematele. Saksimaa sõjaminister oli äsja käskinud pöörduda Saksimaa keiserliku ülemjuhatus poole palvega, mis tuli otse Saksimaa kuningalt. Friedrich August III² oli pettunud rollis, mida Saksimaa vägedel tuli sõjas täita. Pärast sõja esimesi kuid, kui nad olid tunginud läbi Belgia Kirde-Prantsusmaale ühe osana Saksa armeede paremast tiivast, olid saksid läänerindel ilmselgelt kaitsesse määratud. Kuninga arvates tulnuks vähemalt üks Saksi väekoondis, eelistatavalt XII armeekorpus, siirda läänerindelt idarindele, kus sellel võinuks olla parem võimalus osaleda pealetungioperatsioonides. Saksimaa kuninga palve ärritas selgesti mitut kõrgel ametikohal teenivat Preisi ohvitseri. Rõhutanud, et sellise otsuse oleks saanud langetada ainult kindralstaabi ülem kindral Erich von Falkenhayn,³ soovitas üks Preisi kindral Leuckartile üsna mornilt ja napolisõnaliselt, et too pakuks mõnele sakside sõjas täidetavas ülesandes pettunud kuninga lähikondlasele külaskäiku läänerinde kaevikutesse. Hoolimata vastuseisust jäi Leuckart endale kindlaks. Mõne päeva pärast Falkenhayniga vesteldes tegi ta jälle ettepaneku saata XII korpus idarindele. Ta ei olnud edukam kui eelmisel korral. Kindralstaabi ülema arvates oli olukord tõsine ja seetõttu olnuks nõnda suure väekoondise siirmine ettenähtavas tulevikus võimatu. Viimane katse keiser Wilhelm II toetuse võitmiseks Friedrich Augusti ettepanekule pühiti naljatledes kõrvale.⁴ XII armeekorpus jäi läänerindele sõja lõpuni.

¹ Suur Peakorter (*Großes Hauptquartier*) oli Saksimaa strateegilise taseme ülemjuhatus, mis tegutses keisri eesistumisel. Sellesse kuulusid riigikantsler, Suure Kindralstaabi ülem, maa- ja mereväe kindralstaapide ülemad, sõjaminister, Baieri, Württembergi ja Saksimaa täievolilised sõjaväelised esindajad, keisri isikliku kabineti ülem, välisministeeriumi esindaja jt. (*Tlk.*)

² Friedrich August III (1865–1932), viimane Saksimaa kuningas aastatel 1904–1918. Ta kuulus Wettini dünastiasse, mis oli Saksimaa eri riike valitsenud alates 11. sajandist. (*Tlk.*)

³ Erich von Falkenhayn (1861–1922), Preisi jalaväekindral, 1913–1915 Preisi sõjaminister ja 1914–1916 Saksimaa Suure Kindralstaabi (*Großer Generalstab*) ülem. (*Tlk.*)

⁴ XII armeekorpus juhataja kindral Horst Edler von der Planitz Saksimaa sõjaministrile, 2. juuli 1916, koos 7. armee ülemjuhataja aruandega Falkenhaynile 24. juunist 1916 ja Leuckarti aruandega Saksimaa sõjaministeeriumile 29. juunist 1916, Saksimaa Peariigiarhiiv (Sächsisches Hauptstaatsarchiv, edaspidi SHStA), Dresden, F. 11250 Sächsischer Militärbevollmächtigter [SMilBev] in Berlin, 71.

Leuckarti jõupingutuste nurjumine tagada XII armeekorpusele rakendus pealetungiva väekoondisena ja sellega täita oma kuninga soov anda Saksimaa üksustele silmatorkavam osa sõjalistes jõupingutustes peegeldab omapäraselt sõjaväelist suhet Saksimaa kuningriigi ja Preisi-maa kontrolli all oleva ülemjuhatus vahel I maailmasõja ajal. Suur hulk uurimistöid keiserlikust Saksa armeest on keskendunud tsiviil- ja sõjaväelise sfääri omavahelistele suhetele ning operatsioonide plaanimisele. Seetõttu on keiserliku armee enda mitmepalgeline koosseis sageli kahe silma vahele jäänud. Viimasel ajal on küll hakatud analüüsima rahvusvähemuste, nagu elsaslaste ja lotringlaste ning taanlaste ja poolakate kogemusi sõjaväes.⁵ Kuid keiserliku armee föderaalse ülesehituse tulemusena nägi ka palju suurem hulk selle ridades võidelnud etnilisi sakslasi iseend eristuvate gruppidenä ja samamoodi nägid neid ka nende Preisi kamraadid. Kõige suurem neist gruppidest olid baierlased. Et Baieri kuningriik oli pärast Saksimaa ühendamist suutnud säilitada suurema osa oma sõjaväelisest iseseisvusest, oli Baieri sõduritel keiserlikus armees privilegeeritud seisund. Saksid ja württemberglaste olukord oli mitmepalgelisem. Ühelt poolt teenisid mõlema kuningriigi mehed iseseisvates üksustes ja mõlemal kuningal oli rahuajal oma vägede üle teatud võim. Teiselt poolt aga piirati seda võimu suuresti pärast sõja puhkemist. Käesolevas artiklis uuritakse nende kahe grupi sõjaaja kogemust ja väidatakse, et nende positsioon Saksimaa sõjaväelises hierarhias pani Saksi ja Württembergi ohvitserid silmanähtavalt muretsema ning suurendas hõõrumisi Dresdeni ja Stuttgardi sõjaministeeriumi ning keiserliku ülemjuhatus vahel.

Alates 1871. aastast kuni impeeriumi kokkuvarisemiseni 1918. aastal jäi Saksa keiserlik armee liiduriikide väekontingentide kogumiks.

⁵ Vt Claus Bundgård Christensen, „Fighting for the Kaiser. The Danish Minority in the German army, 1914–18,“ – *Scandinavia in the First World War: studies in the war Experience of the Northern neutrals*, toim. Claes Ahlund (Lund: Nordic Academic Press, 2012), 267–282; Alan Kramer, „Wackes at war: Alsace-Lorraine and the failure of German national mobilization, 1914–1918,“ – *State, society and mobilization in Europe during the First World War*, toim. John Horne, *Studies in the social and cultural history of modern warfare* 3 (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 105–121; Alexander Watson, „Fighting for Another Fatherland: The Polish Minority in the German Army, 1914–1918,“ *English Historical Review* 126 (2011): 1137–1166.

Selle süsteemi juured olid Saksamaa ühendamise sõdades. 1866. aastal inkorporeeriti Põhja-Saksa riikide armeed hulganisti Preisi armee koosseisu. Seevastu Lõuna-Saksamaa kuningriigid säilitasid mitte väga kindla sõltumatuse kuni Preisi-Prantsuse sõjani 1870–1871. aastal. Aga isegi pärast võitu Prantsusmaa üle ei olnud Lõuna-Saksamaa riikide valitsejad valmis loovutama oma sõjaväelist võimu keisrile, kes oli samal ajal Preisimaa kuningas. Tulemuseks oli kokkulepete lapitekk. Keisririigi 1871. aasta konstitutsiooni järgi moodustas „kogu keisririigi maavägi“ ühtse armee keisri ülemjuhatuse all „nii rahu kui ka sõja ajal“. Keisril oli ka „kohustus ja õigus“ tagada perioodiliste ülevaatustega varustuse, organisatsiooni ja väljaõppe ühtsus ning pärast mobilisatsiooni hakkas Preisimaa kindralstaap juhtima kogu armeed.⁶ Siiski tagasid 1867. aastal Saksimaaga ja 1870. aastal Württembergiga sõlmitud sõjalised konventsioonid ja lepingud mitte-Preisi monarhide erineva ulatusega sõjaväelise pädevuse. Baieri, Saksimaa ja Württembergi sõdurite relvastamist, vormiküsimusi, toitlustamist, majutamist ja väljaõpet korraldasid vastavalt sellele nende riikide sõjaministeeriumid ning mõni mitte-Preisi kuningriik säilitas isegi oma kadetikoolid ja sõjaväeakadeemia. Selles süsteemis oli Baieril kõige suurem iseseisvus: Baieri sõjaväge tunnustati kui „keiserliku armee iseseisvat komponenti Tema Majesteedi Baieri kuninga sõjaväelise ülemjuhatuse all“. Sakside ja württemberglaste üle oli keisril suurem võim. Tähtsaim seejuures oli nõue, et keiser annaks oma nõusoleku kahe Saksi ja ühe Württembergi armeekorpuse juhatajateks määratavate kindralite ametisse nimetamisel.⁷

⁶ Gesetz betreffend die Verfassung des Deutschen Reiches – *Die Stenographischen Berichte über die Verhandlungen des Reichstages*, Beilagen (Berliin, 1871), 21: 1–11. Preisimaa kindralstaapi keisririigi konstitutsioonis ei nimetatud. Praktikas aga volitas keiser kindralstaabi ülemat andma välivägedele tema nimel käske otse, Preisimaa sõjaministeeriumist täielikult mööda minnes. Gordon A. Craig, *The Politics of the Prussian Army, 1640–1945* (Oxford: Oxford University Press, 1964), 193–195.

⁷ Militär-Konvention zwischen dem Norddeutschen Bund und dem Königreich Sachsen vom 7. Februar 1867, Der Bundesvertrag betreffend den Beitritt Bayerns zur Verfassung des Deutschen Bundes vom 23. November 1870 ja Militärkonvention zwischen dem Norddeutschen Bunde und Württemberg vom 21./25. November 1870 – *Dokumente zur Deutschen Verfassungsgeschichte*, 3. tr, 2. kd, toim. Ernst Rudolf Huber (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1986), 292–294, 329–333 ja 339–342.

I maailmasõjale eelnenud aastakümnetel põhjustas keisri mõju otsuste langetamisele väekoosseisude kohta väljaspool Preisimaad märgatavat vimma. See kehtis eriti Württembergi kohta, samal ajal kui alates 1871. aastast ametisse määratud üheteistkümnest XIII armeekorpuse – mis moodustas Württembergi kogu rahuaja armee – juhatajast üheksa olid preislased.⁸ See vimm toitis Württembergi ohvitseride kahtlusi, kui maailmasõda oli puhkenud. Juba 1914. a septembris oli kindral Friedrich von Graevenitz, Württembergi täievoliline sõjaline esindaja Suure Peakorteri juures, sunnitud uurima muret tekitavaid ettekandeid XIII armeekorpuse preislasest juhataja kindral Max von Fabecki käitumise kohta. Tagalas olid hakanud ringlema kuuldused, et Fabeck oli korduvalt käskinud minna pealetungile tugevate vaenlase positsioonide vastu ilma piisava suurtükiväe tuletoetuseta. Kuulduste järgi olid württemberglaste elud ohverdatud Preisi kindrali korraldusel. Pärast kolme inspeksioonireidi rindele, mille käigus Preisi kindrali hoolimatuse kohta ei leitud ühtki tõendit, veendus Graevenitz, et süüdistused olid põhjendamatud. Siiski kuulis ta mitme Württembergi ohvitseriga vesteldes, et Fabecki kompromissitu suhtumine ja kriitilisus oli tugevasti kahjustanud tema alluvate lahingumoraali. Järgmistel kuudel kasutas täievoliline sõjaline esindaja oma kontakte kõrgemas ülemjuhatuses ja keiser Wilhelm II lähikonnas, et saavutada korpusejuhataja väljavahetamine. 1915. aasta kevadel määrati Fabeck lõpuks teisele ametikohale. Nüüdsest, ainult ühe lühikese erandiga 1918. aasta alguses, jäi XIII armeekorpus kogu sõja ajaks württemberglastest kindrali juhtida.⁹

⁸ Korduvaatest pingetest Preisimaa ja Württembergi vahel seoses ametisse nimetamistega vt Robert T. Walker, „Prusso-Württembergian Military Relations in the German Empire, 1870–1918“ (doktoritöö, Ohio osariigi ülikool, 1974). Et Baieri kuningal oli täielik kontroll oma ohvitserikorpuse koosseisu üle, põhjustas Baieri ja Preisimaa konflikti seevastu Preisimaa vastumeelsus baierlaste nimetamisele kindralinspektori (*Generalinspekteur der Armee*) ametikohale, mis oli Baieri maaväe ülemjuhataja ametikoha rahuaegne vaste. Vt Harald Rüddenklau, „Studien zur Bayerischen Militärpolitik 1871 bis 1914“ (doktoritöö, Regensburgi ülikool, 1972).

⁹ Graevenitzi sõjajärgne aruanne, kirjutatud 1919. a aprillis, Baden-Württembergi Liidumaa Arhiiv, Pääriigiarhiiv, Stuttgart (Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv, edaspidi HStA Stuttgart), Militärische Bestände [M] 1/2, 245. Juba rahuajal oli Fabeck saanud Württembergi sõjaväeliste ringkondades hüüdnimeks „Lõunariist“ ning oli intensiivselt tülitlenud Württembergi sõjaministriga pädevuste jaotamise üle XIII armeekorpuse juhataja ja Württembergi sõjaväelise administratsiooni vahel. Vt Walker, „Prusso-Württembergian Military Relations,“ 114–123.

Otsused isikkoosseisude kohta jäid pidevaks pingeallikaks Preisimaa ja kahe väiksema kuningriigi vahel. 1914. aasta sügisel oli Saksi kindral Max von Hausen, kes oli sõja alguses Belgias ja Prantsusmaal juhtinud 3. armeed, sunnitud võtma pikema haiguspuhkuse. Ehkki ta oli kevadeks täielikult paranenud, ignoreeriti tema korduvaid palveid tegevteenistusse tagasi pöörduda. Seejärel sai Hausenist Preisi personaliotsuste vankumatu kritiseerija.¹⁰ Teistele oli veel frustreerivam edutamiseks hädavajalik mõjujate kontaktide vajadus keiserlikus sõjakabinetis. Enne Fabecki üleviimist teisele ametikohale kurtis württemberglasest kindral Otto von Moser, et tema ülemus ei kavatse mitte kunagi soovitada mittepriislasel edutamist mõnele ülemjuhatajale või kindralstaabi ametikohale.¹¹ Kasvatav frustratsioon koos esimeste sõjakuude ebaõnnestumistega veenis paljusid, et priislasel ei tule sõjategevuse juhtimisega toime. Moser, kes oli idarindel diviisiülem, kritiseeris 1915. a suvel karmilt oma priislasest ülemat. Moseri mehed olid äsja kandnud raskeid kaotusi, kui olid rünnanud venelaste tugevasti kindlustatud positsioone. Rünnakuhoole säilitamiseks oli tema priislasest ülem, kindral Alexander von Linsingen¹² käskinud rünnakule minekust tõrkujaid karmilt karistada. Moser mitte ainult ei tahtnud seda käsku täita, vaid ta süüdistas Linsingeni ja tema Preisi ohvitseride ka selles, et neil oli vähe arusaamist tegelikust rindeolukorrast. Moser kirjutas, et nende korraldused olid ajendatud „kõigis kavatsustes ja eesmärkides ainuüksi mõttest kõikjal ja nii tugevasti kui võimalik haarata Vene härjal sarvist“.¹³

¹⁰ Jan Hoffmann, „Die sächsische Armee im Deutschen Reich“ (doktoritöö, Dresdeni tehnikaukool, 2007), 322–325. 1916. aasta aprillis kandis Preisimaa saadik Dresdenis Berliini ette, et äsjane Saksi kindrali edutamine ühe armee ülemjuhatajaks on „kõrvaldanud südamevalu“ Hauseni rindelt puudumise pärast ja selle ametissenimetamise üle – mis oli esimene oma sugune alates sõja algusest – rõõmustatakse Saksimaa ajakirjanduses arvatavasti laialdaselt. Ulrich von Schwerin kantsler Theobald von Bethmann Hollwegile, 22. aprill 1916, Välisministeeriumi Poliitiline Arhiiv (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, PAAA), Berlin, Reichsbehörde [R] 3240.

¹¹ Moser Graevenitzile, 19. veebruar 1915, HStA Stuttgart, M 660/095, 22.

¹² Alexander von Linsingen (1850–1935), kindrallooberst (1918). Juhtis 1915. aastal Ukrainas Lõunaarmee ja hiljem Bugi armeed, 1915–1918 oli aga eelmiste ühendamisel sealsamas moodustatud väegrupi „Linsingen“ ülemjuhataja. Sellele väegrupile allusid Saksa ja Austria-Ungari väekoondised. (Tlk.)

¹³ 107. jalaväediviisi ülem Moser Württembergi sõjaministri adjutantidele, 23. juulil 1915, HStA Stuttgart, M 660/027, 8. Moseri diviis oli 1915. aasta suvel niivõrd alamehitatud, et Moseri arvates oli tal diviisis rohkem hobuseid kui sõdureid kaevikus.

Saksa 8. armee ühe üksuse kuulipildujajagu koos oma MG 08 kuulipildujaga Vene-Poolas Grajewos 1914. a novembris. RA, EFA.97.2.155.

Lisaks kahtlustele preislaste ebakompetentsusest tekkis kiiresti ka hirm, et sakse ja württemberglasi ei tunnustata nende sõjalise panuse eest piisavalt. See oli 1915. aasta keskpaigaks ilmnenu Robert von Stieglitzile, Saksimaa saadikule Münchenis Baierimaal. Eelnenud kuudel oli mitu Lõuna-Saksimaa ajalehte avaldanud artikleid, mis olid pühendatud baierlaste ja preislaste kangelastegudele rindel. Mõningate Saksimaa pealinna Dresdeni inimeste arvates aga olid need artiklid tekitanud kogu keisririigis küsimuse Saksimaa panusest käimasolevas sõjas. Kui see oli tõsi, siis polnud Stieglitzil kahtlustki, miks baierlaste ja preislaste saavutused olid ajakirjanduses varju jätnud tema kaasmaalaste omad. Paljudes artiklites ei olnud Saksi rügemendid selgesti esile toodud ning Saksimaa ajalehed ei olnud suutnud kasutusele võtta teatud asju, mis olid Lõuna-Saksimaa lehtedes tavalised, näiteks nn *Ehrentafel* (autahvlid). Sellest hoolimata oli Stieglitz veendunud, et siin oli kaalul palju rohkem kui ainult halb ajakirjandus. Veendumus, et Saksimaa ei ole ohverdanud

samapalju kui ülejäänud keisririik, võis rängalt kahjustada kuningriigi poliitilist mõju üldiselt ja eriti tema kuninga sõjalisi eesmäärke pärast sõda.¹⁴ Aja jooksul süvenesid kahtlused selles, et preislased jätaavad ettekanded sakside saavutustest rindel tagaplaanile. Somme'i lahingute kõrghetkel 1916. aastal kandis Leuckart Dresdenisse ette, et kuigi saksid olid võtnud osa käimasolevast vasturünnakust, olid maaväe ametlikus ettekandes, *Heeresbericht*'is, nimetatud ainult sakside kõrval võidelnud Preisi üksused. Oma järgmise visiidi ajal ülemjuhatusse juhtis Leuckart sellele väljajätmisele mõne Preisi staabiohvitseri tähelepanu. Kui siis mõne päeva pärast olid Saksi üksused *Heeresbericht*'is jälle kahe silma vahele jäänud, ei esitanud Leuckart mitte ainult kaebust, vaid palus ka mitmel rindeohvitseril nende ülematele käsuliini pidi saadetud ettekannetes sakside saavutusi kiita.¹⁵

Veendumus, et mitte-Preisi saavutusi ei tunnustata, oli levinud ka württemberglaste seas. Pikas pärast sõda koostatud aruandes kirjutas ooberst Max Holland, kes oli teeninud Württembergi täievolilise sõjaväelise esindajana 1918. aasta suvel ja sügisel, et varsti pärast oma ametikohustuste täitmisele asumist veendus ta selles, et ülemjuhatus kasutab württemberglaste ära. Kogu sõja vältel olid Württembergi üksused kandnud suuremaid kaotusi kui Baieri, Preisi ja Saksimaa väed, kuid olid sellest hoolimata võidelnud palju paremini. Autasuks said nad pärast läänrinde kokkuvarisemist 1918. aasta kevadiste pealetungide nurjumise järel ainult seda, et neid siirdi pidevalt kõige ohtlikumatesse rindelõikudesse ning anti väga harva puhkust rinde tagalas. Holland oli küsimuse korduvalt tõstatanud esimese kindralkortermeistri Erich Ludendorffi¹⁶ juures

¹⁴ Stieglitzi ettekanded Saksimaa välisministrile Christoph Vitzthum von Eckstädtile, 26. juuni, 8. juuli, 20. juuli ja 15. august 1915, Saksimaa Peariigiarhiiv (Sächsisches Hauptstaatsarchiv, edaspidi SHStA Dresden), 10722, 126. Saksi saadik saatis rohkesti näiteid Lõuna-Saksimaa ajalehtede artiklist, milles Saksi rügemente ei olnud üldse nimetatud või oli neid ekslikult nimetatud Preisi omadeks. Tema sõnul oli selge, et Saksimaa lugeja tundis ühes või teises rügemendis ära Saksi rügemendi, kuid seda ei saanud väita lugeja kohta Berliinis või Frankfurdis.

¹⁵ Leuckarti ettekanne Saksimaa sõjaministrile, 25. juuli 1916, SHStA Dresden, 11250, 54.

¹⁶ Erich Ludendorff (1865–1937), jalaväekindral, 1916–1918 juhtis koos kindralstaabi ülema Paul von Hindenburgiga kogu Saksa maaväge. Esimene kindralkortermeister oli tiitel, mis andis talle Hindenburgiga võrdse staatuse sõjaliste otsuste langetamisel. (*Tlk.*)

ja toonitanud, et Württembergi üksused vajavad puhkust sagedamini ja pikemaks ajaks kui nende seltsimehed. Vastasel juhul võivad need üksused läbi põleda.¹⁷ Veendumusega württemberglaste saavutuste vähesest tunnustamisest kaasnesid jõupingutused iseseisva Württembergi väekoondise jätkuva eksistentsi õigustamiseks. Sõja viimastel kuudel koostasid Stuttgardi sõjaministeeriumi ohvitserid tabeli kaotuste kohta, et näidata oma kuningriigi suuremaid kaotusi, ning memorandumi, milles tõstsid esile Württembergi sõjaväelise administratsiooni organisatsioonilisi jõupingutusi. Ilma iseseisva sõjaministeeriumita, mis valdas kõige paremat teavet kohaliku majanduse ja kohalike inimeste kohta, polnuks württemberglased saanud silma paista oma erakordse sõjalise panusega.¹⁸ Dokumendile on lisatud valik Preisi kindralite avaldusi, milles nad kiitsid neile allunud Württembergi üksuste sooritusi.¹⁹

Arvatavasti oli sakside ja württemberglaste kibestumise suurimaks allikaks ülemjuhatuses siirmis- ja personalipoliitika sõja ajal. Kohe pärast sõja puhkemist võttis Preisimaa kindralstaap üle kogu maaväe juhtimise ning koondas vastavalt oma mobilisatsiooniplaanile baierlased, saksid ja württemberglased läänerneridele kolme eraldi armee alluvusse. Saksamaa pealetungi nurjumine Prantsusmaa vastu ja vajadus siirda suurel hulgal mehi nii Flandriasse, tugevdamiseks rinnet Ypres'i lähedal, kui ka idarindele, et toetada sissepiiratud Austria-Ungarit, tõi endaga 1914. a sügisel kaasa maaväe rahuaegse struktuuri tükkideks rebimise. Oma 1914. a oktoobri ettekandes täheldas Graevenitz, et XIII armeekorpusse kaks diviisi ei olnud mitte ainult teineteisest eraldatud, vaid teenisid nüüd ka läänerneride eri rindelõikudes.²⁰ Ülemjuhatus ignoreeris ka järjest rohkem

¹⁷ Hollandi sõjajärgne ettekanne, 6. aprill 1919, HStA Stuttgart, M 1/2, 245.

¹⁸ Kindral Hans von Eulitz, Saksimaa täievoliline sõjaväeline esindaja Suures Peakorteris Saksimaa sõjaministeeriumile, 26. oktoober 1918, koos tabeliga „Gesamtverluste der deutschen Armee, getrennt nach Bundesstaaten. Stand am 30.9.18,“ SHStA Dresden, 11250, 70. Memoandumi kohta, mis koostati vahetult enne sõja lõppu, et õigustada sõjaministeeriumi tegevuse jätkumist, vt „Reichskriegsministerium-Kontingentskriegsministerium,“ dateerimata, HStA Stuttgart, M 1/3, 683.

¹⁹ „Wortlaut der Anerkennungen über die Leistungen württembergischer Truppenverbände durch preussische Heerführer im Jahre 1917,“ HStA Stuttgart, M 1/11, 748.

²⁰ Graevenitzi ettekanne Württembergi sõjaministeeriumile, 10. oktoober 1914, HStA Stuttgart, M 1/2, 56.

Saksamaa eri liiduriikide väekontingentide vahelisi piire. Rahu ajal kutsusid 25 armeekorpust suurema osa oma isikkoosseisust teenistusse oma enda sõjaväeringkonnast. Näiteks kaks Saksimaa armeekorpust kutsusid oma mehed teenistusse eranditult Saksi kuningriigist. Samasuguse asjakorralduse järgimine osutus sõja ajal võimatuks. Armeekorpused kandisid erinevaid kaotusi ja ühes sõjaväeringkonnas oli rohkem väljaõpetatud reservväelasi kui teises. Selle tõttu võeti pärast mobilisatsiooni reservväelasi sealt, kus neid oli, ja saadeti sinna, kus neid kõige rohkem vajati.²¹ Uuest isikkoosseisu komplekteerimise viisist olid mõjutatud isegi baierlased. Juba 1914. a septembris täheldas Baieri sõjaminister nõrdinult, et keegi pole isegi mitte vaevunud talle teatama, et hulk Baieri ohvitseri on üle viidud mitte-Baieri üksustesse.²²

Varustatuna juhtnööridega oma ministeeriumidest Dresdenis ja Stuttgartis kasutasid täievolilised sõjaväelised esindajad Suure Peakorteri juures iga võimalust, et kaevata kõrgema ülemjuhatuses personali poliitika peale. Käesoleval juhul aga oli neil ka Baieri toetus. 1915. aasta sügisel alustas Baieri täievoliline sõjaväeline esindaja kindral Karl von Nagel zu Aichberg tegutsemist eesmärgiga koondada baierlased Baieri üksustesse. Hoolimata Falkenhayni järjekordsest protestist laiaulatusliku reorganiseerimise vastu soostus ta siiski lõpuks kokku leppima ning preislaste üksused viidi suuresti baierlastest koosneva 39. reservdiviisi koosseisust ära.²³ Väiksemaid ümberkorraldusi tehti ka edaspidi, 1916. aasta talvel ja kevadel. Siiski ei jõudnud kolme mitte-Preisi kuningriigi ja Kõrgema Ülemjuhatuses (*Oberste Heeresleitung*) konflikt oma kõrgpunkti varem kui alles 1916. aasta sügisel. Augusti lõpus kritiseeris Baieri kroon-

²¹ Ernst von Wrisberg, *Erinnerungen an die Kriegsjahre im Königlich Preussischen Kriegsministerium. Heer und Heimat 1914–1918* (Leipzig: K. F. Koehler, 1921), 90. Uute üksuste formeerimise mõjust Württembergi väekontingenti ühtsusele vt Walker, „Prusso-Württembergian Military Relations,” 130–133.

²² Baieri sõjaminister Otto Krefß von Kressenstein Wenningerile, 24. september 1914, Baieri Pearlgiarhiiv (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, edaspidi BHStA München), Abteilung IV Kriegsarchiv [IV KA], 89.

²³ Baieri sõjainistri juhtnööride kohta Nagelile vt kindral Otto Krefß von Kressenstein Nagelile, 7. oktoober, 1915, BHStA München, IV KA, 93; täievolilise sõjaväelise esindaja vastust ja kõrgema ülemjuhatuses kompromissivalmidust vt Nagel Baieri sõjaministeeriumile, 18. oktoober 1915, ja Krefß von Kressenstein Nagelile, 6. detsember 1915, BHStA München, IV KA, 93.

Kindralfeldmarssal Baieri prints Leopold (paremalt esimene), Saksa idarinde vägede ülemjuhataja 1916–1918, Viljandi turuplatsil (praegu J. Laidoneri plats) 1918. aasta juunis paraadi vastu võtmas. Karl Akeli foto. RA, EFA.114.3.5939

prints Rupprecht, kes samal ajal proovis saavutada Falkenhayni tagandamist kindralstaabi ülema ametikohalt, kindral von Nagelit selle eest, et viimane ei kaitsvat Baieri huve piisava tarmukusega.²⁴ Seejärel tõstas Leuckart augustis ja septembris Kõrgemas Ülemjuhatuses korduvalt küsimuse eri liiduriikide kontingentide „üksteisega segamisest“. Lõpuks esitas Graevenitz oktoobri alguses Ludendorffile, kes oli koos kindralfeldmarssal Paul von Hindenburgiga äsja üle võtnud Saksamaa sõjategevuse juhtimise, Württembergi kaebuste pika nimekirja. Graevenitz kritiseeris

²⁴ Nagel Baieri sõjaministeeriumile, 18. august 1916, BHStA München, IV KA, 91. Rupprechti konflikti kohta Kõrgema Ülemjuhatuses ning tema vaenulikkusest Preisimaa silmanähtavate katsete vastu vähendada Baieri sõjalist sõltumatust vt Dieter J. Weiß, *Kronprinz Rupprecht von Bayern (1869–1955). Eine politische Biographie* (Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2007), 110–118, 139–143.

hoolimatust suhtumises mitte-Preisi monarhide soovidesse ning tõi ka hulga näiteid, kuivõrd lihtne oleks muuta mõned „sega“-diviisid homogeenseteks Saksi või Württembergi üksusteks.²⁵ Graevenitzi jõupingutused viisid oodatud tulemuseni. Vähem kui nädala pärast avaldas Kõrgem Ülemjuhatuse ringkirja, milles lubati austada armee föderaalset ülesehitust, ja 1916/1917. aasta talve jooksul saadeti enamik segadiviise laiali.²⁶

Keiserliku Saksa armee neli kontingenti võib järjestada vastavalt mõjukusele. Kõige tipus oli Preisimaa. Oma suure elanike arvu ja territooriumi ulatuse tõttu ning sellepärast, et Preisi kuningas oli ühtlasi Saksa keiser, domineeris Preisimaa nii sõjaväes kui ka kogu keisririigis. Preisimaale järgnes Baieri, mille kuningas oli säilitanud laiaulatuslikud õigused oma sõjaväe juhtimisel ning oli seetõttu võimeline survestama ka Preisi sõjaväevõime Berliinis. Hierarhia madalamatel astmetel olid Saksimaa ja Württemberg. Mõlemal kuningriigil oli oma sõjaministeerium ja ka kummalgi kuningal oli osa neistsamadest privileegidest mis Baieri kuningalgi. Võrreldes Badeni suürhertsogiriigiga, mille suürhertsog oli pärast Preisi-Prantsuse sõda oma sõjaväelistest õigustest täielikult keisri kasuks loobunud, olid need kaks kuningriiki privileegeritud seisundis ka pärast 1871. aastat.²⁷ Kuid nagu näib demonstreerivat nii Preisimaa võimu laienemine kui ka Kõrgema Ülemjuhatuse tegevus, oli mõlema sõjaväe staatuse säilimine I maailmasõja ajal pideva ähvarduse all. Seetõttu pühendasid Saksi ja Württembergi ohvitserid märkimisväärselt aega ja jõudu kaitsmaks oma kuningate sõjaväelisi õigusi ning vahendades oma pealinnade soove ja nõudmisi preislastele. Kui ka mõned neist, nagu näiteks Saksi kuninga üleskutse 1916. aasta suvest, sattusid kurtidele kõrvadele, siis teised jälle

²⁵ Leuckarti ettekanded Saksi sõjaministeeriumile, 25. august 1916 ja 10. september 1916, SHStA Dresden, 11250, 54; Graevenitzi ettekanne Württembergi sõjaministeeriumile, 1916. a oktoober, HStA Stuttgart, M 1/2, 114.

²⁶ Väliarmee kindralstaabi ülema käsk, 6. oktoober 1916, HStA Stuttgart, M 1/11, 351. Vt ka Tony Cowan, „A Picture of German Unity? Federal Contingents in the German Army, 1916–1917,“ – *The Greater War. Other Combatants and Other Fronts, 1914–1918*, toim. Jonathan Krause (Hampshire: Basingstoke, 2014), 147–148.

²⁷ Oma hilisemas elus väljendas suürhertsog Friedrich küll kahetsust, et ta oli oma Saksa patriotismi väljendava sammuga 1871. aastal oma sõjaväelised õigused keisrile loovutanud. Vt Austria-Ungari Stuttgardi saadiku Theodor Graf Zichy zu Zich und von Vásonykeő ettekanne, 8. veebruar 1896, Austria Riigiarhiiv, Koja-, Őukonna- ja Riigiarhiiv (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, HHStA), Viin, PA VI Württemberg, 42–43.

mitte. Võib-olla polnud määravaks asjaoluks, mis otsustas Kõrgema Ülemjuhatause valmisoleku Saksimaa ja Württembergi nõudmisi kuulda võtta, mitte nende sisu, vaid pigem sõjaväelise mõjukuse hierarhias aste kõrgemal seisvate baierlaste toetus.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Austria Riigiarhiiv, Koj-, Ōukonna- ja Riigiarhiiv (Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, HHStA), Viin

Politisches Archiv (PA) VI: Württemberg

Baieri Peariigiarhiiv (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, BHStA München), München
Abteilung IV Kriegsarchiv [IV KA], Bayerischer Militärbevollmächtigter in Berlin (MilBev Berlin)

Baden-Württembergi Liidumaa Arhiiv, Peariigiarhiiv (Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv, HStA Stuttgart), Stuttgart
Militärische Bestände

M 1/2

M 1/3 Kriegsministerium, Zentral-Abteilung

M 1/11 Kriegsministerium, Kriegsarchiv

M 660/027

M 660/095

Saksimaa Peariigiarhiiv (Sächsisches Hauptstaatsarchiv, SHStA), Dresden

11250 Sächsischer Militärbevollmächtigter [SMilBev] in Berlin

10722 Sächsische Gesandtschaft für Bayern, München

Välisministeeriumi Poliitiline Arhiiv (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, PAAA), Berlin

Reichsbehörde [R] 3240

Õigusaktid

Der Bundesvertrag betreffend den Beitritt Bayerns zur Verfassung des Deutschen Bundes vom 23. November 1870 – *Dokumente zur Deutschen Verfassungsgeschichte*, 3. tr, 2. kd, toim. Ernst Rudolf Huber, 292–294. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1986.

Gesetz betreffend die Verfassung des Deutschen Reiches – *Die Stenographischen Berichte über die Verhandlungen des Reichstages, Beilagen*, 21: 1–11. Berlin, 1871.

Militär-Konvention zwischen dem Norddeutschen Bund und dem Königreich Sachsen vom 7. Februar 1867 – *Dokumente zur Deutschen Verfassungsgeschichte*, 329–333.

Militärkonvention zwischen dem Norddeutschen Bunde und Württemberg vom 21./25. November 1870 – *Dokumente zur Deutschen Verfassungsgeschichte*, 339–342.

Kirjandus

Christensen, Claus Bundgård. „Fighting for the Kaiser. The Danish Minority in the German army, 1914–18,“ – *Scandinavia in the First World War: studies in the war Experience of the Northern neutrals*, toim. Claes Ahlund, 267–282. Lund: Nordic Academic Press, 2012.

Cowan, Tony. „A Picture of German Unity? Federal Contingents in the German Army, 1916–1917,“ – *The Greater War. Other Combatants and Other Fronts, 1914–1918*, toim. Jonathan Krause, 141–160. Hampshire: Basingstoke, 2014.

Craig, Gordon A. *The Politics of the Prussian Army, 1640–1945*. Oxford: Oxford University Press, 1964.

Hoffmann, Jan. „Die sächsische Armee im Deutschen Reich.“ Doktoritöö, Dresdeni tehnikaülikool, 2007.

Kramer, Alan. „Wackes at war: Alsace-Lorraine and the failure of German national mobilization, 1914–1918,“ – *State, society and mobilization in Europe during the First World War*, toim. John Horne, *Studies in the social and cultural history of modern warfare* 3, 105–121. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Rüddenklau, Harald. „Studien zur Bayerischen Militärpolitik 1871 bis 1914.“ Doktoritöö, Regensburgi ülikool, 1972.

Walker, Robert T. „Prusso-Württembergian Military Relations in the German Empire, 1870–1918.“ Doktoritöö, Ohio osariigi ülikool, 1974.

Watson, Alexander. „Fighting for Another Fatherland: The Polish Minority in the German Army, 1914–1918,“ *English Historical Review* 126 (2011): 1137–1166.

Weiß, Dieter J. *Kronprinz Rupprecht von Bayern (1869–1955). Eine politische Biographie*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2007.

Wrisberg, Ernst von. *Erinnerungen an die Kriegsjahre im Königlich Preußischen Kriegsministerium. Heer und Heimat 1914–1918*. Leipzig: K. F. Koehler, 1921.

Keiserlik-kuningliku armee mitmekesistest vormipükstest (1867–1918)¹

Sõjaväeline ühtlustamine ja territoriaalse koostöö võimalused²

Sergi Tšoli

Abstract. This article deals with the process of army reformation during the late Habsburg Monarchy and discusses the role of local military privileges in the state structure, governance and territorial cooperation of the Empire.

The late Habsburg Monarchy was a country of permanent modernization that could easily be traced in many aspects of life, the military among them. Starting in 1868, the Habsburgs applied universal conscription for their army and began a long-term programme of reformation and improvement in their armed forces. The main architect of the programme was archduke Albrecht and his main ideas were realized in the army until 1914. Among the most important components of the military reform was following the unification and centralization of the army, cancellation of local military privileges and creation of a single governing body for all the soldiers of the Empire – k. u. k. Ministry of War in Vienna.

At the same time, we could see that even after 1868 there were several territories with local military privileges at different levels. The main task of this article is to discuss the real role of such privileges in the imperial military structure and figure out the main reasons for their existence,

¹ Esimest korda avaldatud: Serhiy Choliy, „On the Diversity of Pants in the Imperial and Royal Army (1867–1918). Military Unification and Possibilities for Territorial Cooperation,“ – *Kooperatives Imperium: Politische Zusammenarbeit in der späten Habsburgermonarchie*, koost. Jana Osterkamp, Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum 39 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018), 141–158.

² Tänan professor Mathias Beeri tema väärtuslike märkuste eest Tübingeni ülikooli juures 2016. aasta septembris korraldatud suveakadeemias „Empire and Diversity“. Need märkused aitasid mul endale selgeks teha selle artikli põhiidee.

often in contradiction to the centralistic attempts of the Empire. By 1914, the Habsburgs cancelled the military privileges of Fiume, Catarro, Trieste, Dalmatia and Military Frontier, but at the same time kept them for Tirol and Vorarlberg, Bosnia and Herzegovina, Croatia and Slavonia to say nothing of Hungary. In each case there the Habsburgs had their own reasons why they refused to unify the whole military system of the Monarchy and retained military autonomy for some territories. At the same time, this situation brought to life different forms of cohesion and coherence at different levels – from community self-defence organizations in Tirol and Vorarlberg to the Ministry of Territorial Defence and Territorial Army (*Honvéd*) in Hungary.

The realities of the Great War demonstrated further development of the above listed processes, when on the one hand, the army was very much unified in its organization and governing structure, on the other, the separate administrative status of Hungary gave it the right to discuss its role in the war and oppose attempts by Vienna to mobilize huge military contingents for the front.

Sissejuhatus

Erinevalt nüüdisaja sõjavägedest, mis on rõivastatud mittemidagiütlevalt tasalülitava kamuflaažiga vormidesse, nägid 19. sajandi lõpu sõjaväed välja palju värvikirevamad. I maailmasõja eelõhtul standardiseeris ja ühtlustas Habsburgide impeerium laiaulatuslikult oma armeed, mis mõjutas selle kõiki aspekte: sõjaväelist haldust, värbamist, relvastust ja varustust ning sugugi mitte kõige viimases järjekorras ka sõdurite väljanägemist. Viimane reform oli esimene katse kehtestada kaitsevärvi vormid, neist tuntuim oli khaki. (Khaki oli hele-kollakaspruun sõjaväevormi värv, mille võttis 1860. aastatel esimesena kasutusele Briti armee.) Protsess ise aga osutab hästi sõjaväe moderniseerimise protsesside globaalsele mõõtkavale.³

³ James Lucas, *Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army 1868–1914* (New York: Hippocrene Books, 1987); Peter Jung ja Darko Pavlović, *The Austro-Hungarian Forces in World War I*,

Charles Tilly väitel asendati umbes sel ajal sõjaväe kaudne valitsemine otsese riikliku järelevalvega,⁴ seda samaaegselt üldise sõjaväeteenistuskohustuse kehtestamise ja miljoniliste armeede loomisega. Clausewitzi ideed tulevikusõdade olemusest ajendasid enamikku Euroopa riike formeerima väljaõpetatud reservväelastest koosnevaid tohutu suuri armeesid ning rakendama üldise sõjaväeteenistuskohustuse natsiooniloometeenistusse.⁵ Sisemine ühtsus ja ühetaolisus oli sõjavägede peamine taotlus, mis peegeldas rahvusriikide üldisemaid suundumusi „moodsa kodaniku“ loomise püüdlustes.⁶ Euroopa riikides rakendati selle kontseptsiooni eri

Men-at-arms 392 (Oxford: Osprey, 2003); Stephen Bull ja Adam Hook, *World War I Trench Warfare 1914–1916*, Elite 84 (Oxford: Osprey, 2002); Peter Simkins, Geoffrey Jukes ja Michael Hickey, *The First World War: the war to end all wars* (Oxford: Osprey, 2013); Anthony Saunders, *Weapons of the trench war: 1914–1918* (Stroud: Sutton, 1999), 157; Ute Frevert, „Männer in Uniform. Habitus und Signalzeichen im 19. und 20. Jahrhundert,“ – *Männlichkeit als Maskerade: kulturelle Inszenierungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, toim. Claudia Benthien, Literatur, Kultur, Geschlecht, Kleine Reihe 18 (Köln: Böhlau, 2003), 284.

⁴ Jan Lucassen ja Erik-Jan Zürcher kirjeldavad sõjaväe mehitamise kahte mudelit Kesk-Ida ajaloos: sõduri ja riigi suhted võivad olla nii otsesed kui ka kaudsed (viimasel juhul on kohalikul tasandil olemas vahendav institutsioon). Nad väidavad, et ainult kõrge institutsionaalse arengutaseme saavutanud riigid on võimelised rakendama otsevärbamist neile alluvate elanike seast. Jan Lucassen ja Erik-Jan Zürcher, „Conscription as Military Labour: the Historical Context,“ *International Review of Social History* 43 (1998): 407–411, 415–416. Tsiviil- ja sõjaväelise võimu prioriteetide muutumise protsesse on kirjeldanud: Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European states AD 990–1990* (Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1992), 105–107, 114–116, 206–216; Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, CRSO Working Paper no. 156 (Ann Arbor, Mich.: University of Michigan, Center for Research on Social Organization, 1977), 10–11. Sõjaväe ümberkujunemisest riikliku tahte instrumendiks ja riigi muutuvast rollist oma alamate suhtes ning feodaalse võimumonopoli murdmisest ja sõjaväest provintssides vt István Deák, *Beyond Nationalism: a Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918* (New York: Oxford University Press, 1990), 25; Johann Christoph Allmayer-Beck, „Wandlungen im Heerwesen zur Zeit Maria-Theresias“ – *Schriften des Heergeschichtlichen Museums in Wien* 3 (1967), 17; Roman Rozdolski, *Stosunki poddancze w dawnej Galicji*, 1. kd (Varssavi: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962), 12.

⁵ Karl von Clausewitz, *Vom Kriege* (Berliin: Dümmlers Verlag, 1832), 70–71, 166–173, 225–227.

⁶ Lucassen ja Zürcher, „Conscription“: 407–411, 415–416; Hanna Skorejko (Ганна Скорейко), „„Ljudyna zi zbrojeju“ v Avstrijs'kij imperii: evolucija sprynjattja vijnj i armii u zachidnoukraïns'komu suspil'stvi XIX st.“ („Людина зі зброєю“ в Австрійській імперії: еволюція сприйняття війни і армії у західноукраїнському суспільстві XIX ст.), *Pytannja istorii Ukraïny* (Питання історії України) 15 (2012): 12–18. Ühiskondlike muutuste tingimustes on sõjaväevormil identifitseerija ja unifitseerija roll: „Variatsioonide ja erinevuste puudumise tõttu edendab vorm väljanägemise samasust ning annab muidu heterogeensele inimrühmale homo-

mudeleid, kuid need kõik keskendusid ajateenistusele. See nihe muutis sõja ja sõjaväeteenistuse ideoloogiat – valitud „rüütlite“ grupi ettevõtmisest sai kõigi riigialamate igapäevane kohustus.⁷

Sõjaväeteenistuse natsiooniloomiaspekti seisukohast erineb Austria-Ungari näide teistest Euroopa riikidest põhimõtteliselt.⁸ Habsburgide monarhia rahvusliku koosseisu ja haldusstruktuuri kompleksuse tõttu eriti pärast 1867. aasta kompromissi⁹ jäi monarhia oma sõjaväe haldamisel jätkuvalt dünastilise lojaalsuse põhimõtte juurde. Sündis vastuolu ühelt poolt sõjaväereformide unifikseerimistaotluste ning teiselt poolt keisririigi kireva rahvusliku koosseisu ja mitmepalgelise haldusstruktuuri vahel.¹⁰

See vastuolu oli peamine põhjus, miks Habsburgide riigi armee koosnes nii paljudest erinevatest üksustest, mis said oma nimed maadelt ja rahvastelt, keda need üksused esindasid. Vormipükste juhtum on näiteks kirevast haldussüsteemist ja näitab sõjaväelise autonoomia ulatust sõdurite vormi valikul. Käesolevas artiklis keskendun ma kolmele näitele I maailmasõja eelsetest jalaväevormidest, millest igaüks esindab eri

geensuse.“ Toni Pfanner, „Military Uniforms and the Law of War,“ *International Review of the Red Cross* 86/853 (2004): 93.

⁷ Tilly, *Coercion*, 105–107, 114–116; Rozdolski, *Stosunki*, 12; Werner Benecke, *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich, Die Wehrpflicht in Russland 1874–1914*, *Krieg in der Geschichte* 25 (Paderborn: Schöningh, 2006), 19, 26, 74.

⁸ Gerald Stourzh, „The Ethnicizing of Politics and „National Indifference“ in Late Imperial Austria,“ – Gerald Stourzh, *Der Umfang der österreichischen Geschichte: Ausgewählte Studien 1990–2010*, *Studien zur Politik und Verwaltung* 99 (Viin: Böhlau, 2011), 290–293; Eugen J. Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914* (Stanford Calif.: Stanford University Press, 1976).

⁹ 1867. aastal sõlmitud kokkulepe Ungari riigipäeva ja Austria keisririigi valitsuse vahel, millega Austria keisririik reorganiseeriti Austria-Ungari topletmonarhiaks. Ungari autonoomiat kärbiti tunduvalt pärast 1848. aasta ülestõusu, mille Austria ja Vene väed maha surusid. Kuid 1859. aastal sai Austria lüüa Itaalia riikidelt ja Prantsusmaalt ning 1866. aastal Preisimaalt, riigikassa oli tühi ja Ungari elidi toetus muutus hädavajalikuks. Kompromissiga sai Ungari suure iseseisvuse, sh oma põhiseaduse ja seadused, esinduskogu ning oma kodakondsuse. Topletmonarhia ühised ministeeriumid olid välis-, raha- ja sõjaministeerium, ülejäänud riigielu valdkondi juhtisid kummagi riigiosa oma ministeeriumid. Ungari kuninga tiitel oli Habsburgide valduses aastatel 1526–1918, seega oli keiser Franz Joseph I ühtlasi Ungari kuningas. (*Tlk.*)

¹⁰ Peter Brouček, „Konservatismus in den Armeen des Hauses Österreich und der Republik Österreich“ – *Konservatismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute*, toim. Robert Rill ja Ulrich E. Robert (Graz, Stuttgart: Stocker, 1999), 173.

üksust: Saksa püksid (sirge löikega pikad püksid või pantaloonid), Ungari püksid ja põlvpüksid.¹¹ Sõjaväe vormipükste näidet kasutatakse mitte kunagi lõpule jõudnud Austria-Ungari sõjaväe unifitseerimise sisemiste vastuolude näitajana.¹²

Artikli peaesmärk on jälgida üldise sõjaväelise unifitseerimise strateegia rakendamist Habsburgide monarhias ja osutada koostöövõimalustele, mis selle protsessiga loodi. Sõjaväelased olid tunnistajaks otsele vastuolule ühelt poolt eksisteerivate sõjaväeliste autonoomiate kui koostöövõimaluste ja teiselt poolt teiste Viini keskviimu tsentraliseerimistaotluse vahel, mis edendasid keskusele orienteeritud bürokraatlikku valitsemismudelit. Käesolev analüüs põhineb Habsburgide impeeriumi kesk- ja kohaliku taseme seadusandlikel aktidel, arhiiviallikatel ning artefaktide uurimisel.

Sõjaväeline moderniseerimine Habsburgide impeeriumis

Habsburgide impeeriumi sõjaväelise struktuuri muudatused langesid kokku dualistliku valitsemispõhimõtte kehtestamisega 1860. aastate lõpus.¹³ Sõjavägi oli Habsburgide impeeriumis üks ühiskonna kohal

¹¹ Lucas, *Fighting Troops*, 161–180; Jung ja Pavlović, *The Austro-Hungarian Forces*, 1. kd, 16–20; Jung ja Pavlović, *The Austro-Hungarian Forces*, 2. kd, 13–15; Spencer Coil, *Uniforms & Equipment of the Central Powers in World War I: a Study in Period Photographs*, 1. kd (Atglen: Schiffer, 2007).

¹² Metodoloogilises vaates avaldub nendes protsessides üks tähtis vastuolu. Tänapäeval populaarset „mitmekesisuse/supermitmekesisuse“ kontseptsiooni, mis vastandub modernsele „homogeniseerimise“ ideoloogiale, ei saa mitte alati rakendada *per se*. Käsiteldavast ajast on palju näiteid riiklikult (või üleriigiliselt) orienteeritud poliitikast, mis peegeldab sisemist rahvuslikku mitmekesisust. Üldine sõjaväekohustus vastandub sageli impeeriumide rahvastiku ja haldusstruktuuride mitmekesisuse olemusega. Peter Kraus, „The Politics of Complex Diversity. A European Perspective,“ *Ethnicities* 12 (2011): 8.

¹³ Gesetz vom 21. December 1867, womit der Zeitpunkt bestimmt wird, mit welchem das Gesetz, wodurch das Grundgesetz über die Reichsvertretung vom 26. Februar 1861 abgeändert wird, das Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, das Staatsgrundgesetz über die Einsetzung eines Reichsgerichtes, das Staatsgrundgesetz über die richterliche Gewalt, das Staatsgrundgesetz über die Ausübung der Regierungs- und Vollzugsgewalt, endlich das Gesetz, betreffend

võlvuvatest rahvusülestest struktuuridest.¹⁴ Sõjaväeteenistuse üldkehtivad reeglid viisid meeselanikkonna kontakti imperiaalsete struktuuridega ja koolitasid sellega ka kodanikku, näidates talle, kuidas riik töötab, ning muutes „hea sõduri heaks kodanikuks“.¹⁵ Ühiskonna ülemkihid olid kaasatud paralleelses protsessi oma kuulumisega Habsburgide monarhia ohvitserikorpusesse. Impeerium moodustas oma ohvitserikorpuse ohvitseri rahvusele tähelepanu pööramata; ta käsitas riigi sõjaväelist eliiti kui rahvusülese ideoloogia kandjat.¹⁶ Riiki 1867. aasta kompromissiga (nn *Ausgleich*) reformides kasutas Viini keskvoim efektiivselt võimalust lepitada riigistruktuuride omavahel tülitsevad leerid ja samal ajal rakendada relvajõudude ajakohastamise üldist strateegiat. Tuleb märkida, et Ungari leer ei pruukinud 1867. aasta kompromissile alla kirjutades tunnustada sõjaväekorralduse muutmise ettepanekut selle tegelikus ulatuses. Ungarlased saavutasid niinimetatud *Honvéd*-üksuste (taas)loomise oma

die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung, in Wirksamkeit zu treten haben, *RGBL*. 1867, LXI, 147; Deák, *Beyond Nationalism*, 7; Johann Christoph Allmayer-Beck, „Die bewaffnete Macht in Staat und Gesellschaft,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, koost. Adam Wandruschka und Peter Urbanitsch, 5. kd, *Die bewaffnete Macht* (Viin: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987), 75–99.

¹⁴ Austria-Ungari erines mitmel moel teistest, „klassikalistest“ impeeriumidest. Siinses kontekstis, osutades kontseptsioonile „Austria-Ungari kui koostööimpeerium“ on tähtis silmas pidada horisontaalse koostöö esilekerkimise võimalust mõõduka tsentraliseerimise astmega ühiskonnaelu valdkondades. Rõhutades sõjaväe ranget sisemist subordinatsiooni, on üldises vaates raske leida sõjaväes horisontaalse koostöö näiteid. Saame rääkida kohalikust sõjaväelise koostööst ainult seal, kus see oli lubatud, ja erineva ulatusega kohalike sõjaväeliste autonoomiate vormidest. Jana Osterkamp, „Cooperative Empires. Provincial Initiatives in Imperial Austria,“ *Austrian History Yearbook* 47 (2016): 128–146. Tuleb ka meenutada Habsburgide impeeriumile iseloomulikke nähtusi, nagu eri taseme haldusasutuste dihhotoomia ning kohalike võimude tegevus, mis ei hoolinud keskvoimu tegevusest. Paul Robert Magocsi, *Galicja. A Historical Survey and Bibliographic Guide* (Toronto: University of Toronto Press, 1983), 122; Allmayer-Beck, „Die bewaffnete Macht,“ 75–87; Stourzh, „The Ethnicizing,“ 290.

¹⁵ Deák, *Beyond Nationalism*; Skoreyko, „Ljudyna zi zbrojeju,“ 12–18.

¹⁶ Maciej Krotofil, *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej* (Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 2003), 26–27; *Österreich-Ungarns letzter Krieg. 1914–1918*, koost. Edmund Glaise von Horstenau, 1. kd, *Das Kriegsjahr 1914*, 2. tr (Viin: Verl. d. Militärwiss. Mitteilungen, 1931), 37; Daniel Unowsky, *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916* (Purdue: Purdue University Press, 2005), 99; Brouček, „Konservatismus,“ 173.

rahvusliku sõjaväena, kuid pidid samal ajal siiski nõustuma üldiste algatustega sõjaväe ajakohastamiseks.¹⁷

Habsburgide monarhia sõjaväereformid sisaldasid üldist unifitseermise strateegiat. 1868. aasta sõjaväeseaduse tähtsaima põhimõtte sõnas tas selle esimene artikkel: „Sõjaväekohustus on isiklik ja üldine.“ See säte kõrvaldas sõjaväeteenistuse mis tahes seisuslikud piirangud ja kujundas ühtse reeglite raamistiku, mis kehtis igale kodanikule.¹⁸ Unifitseerimine võis olla nähtav ka Habsburgide armee uutes vormides – esmakordselt kandis enamik jalaväelasi moondevärvi (*hechtgrau*, haugihall) ja ühesugust vormitüüpi.

Habsburgide armeereformide peamised ideoloogid olid Habsburgide dünastia liikmed ja sõjaministrid: ertshertsog Albrecht (Albrecht Friedrich Rudolf von Österreich-Teschen) ning ministrid vabahärra Franz Kuhn von Kuhnenfeld ja vabahärra Franz von John, kes olid juhtivatel sõjaväelistel ametikohtadel mitu aastakümnet. Nende tegevust jätkasid kaks silmapaistvat isikut, kindralstaabi ülemad Friedrich von Beck-Rzikowsky ja Franz Conrad von Hötzendorf.¹⁹ Sõjaväe reformimine ja parendamine oli jätkuv tegevus, siiski rakendati kõige mõjusamaid meetmeid aastatel 1867–1868 ja 1882–1889. Kolmas suuremate sõjaväereformide faas sai alguse 1912. aastal, kuid Austria-Ungaril ei jätkunud enam aega selle tulemustest kasu saada. Kui algas I maailmasõda, siis selgus, et sõjaväe taktikaline ülesehitus, relvad, varustus jm olid iganenud.²⁰ See oli

¹⁷ Deák, *Beyond Nationalism*, 57; Zoltán Szász, „Die Ungarische Nationalitätenfrage im Rahmen der Donaumonarchie,“ – *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1971*, 3. kd, *Das Nationalitätenproblem im Pannonischen Raum* (Eisenstadt: Selbstverlag des Amtes der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, 1973), 161–162; Scott Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff* (Westport and London: Greenwood Press, 1995), 26–29.

¹⁸ Gesetz vom 5. December 1868, womit für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder die Art und Weise der Erfüllung der Wehrpflicht geregelt wird, *RGBl.* 1868, LXVI, 151.

¹⁹ Deák, *Beyond Nationalism*, 25; Glaise von Horstenau, *Österreich-Ungarns letzter Krieg*, 4–6, 28–30; Edmund Glaise von Horstenau, *Franz Josephs Weggefährte: Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck* (Zürich: Amalthea-Verl., 1930); Lackey, *The Rebirth*; Alfons Freiherr von Wrede, *Geschichte der K. und K. Wehrmacht*, 1. kd (Viin: Seidel, 1905), 54–57.

²⁰ Jung ja Pavlović, *The Austro-Hungarian Forces*, 2. kd, 10–11; Benecke, *Militär*; Osterkamp, „Cooperative Empires,“ 138; Weber, *Peasants into Frenchmen*; Šarl' Sen'obo (Шарль Сеньобо), *Avstryja v XIX stolitti (Австрия в 19 столетии)* (Lviv, 1901), 63 (tõlge ukraina keelde raamatust: Charles Seignobos, *Histoire politique de l'Europe contemporaine* (Pariis, 1897)).

peapõhjus, miks ainult umbes 20% Habsburgide impeeriumi meestest oli rahuajal saanud sõjaväelise väljaõppe.²¹

Peale värbamispõhimõtete muutmise võeti kasutusele uus haldussüsteem. Kõige kõrgemas juhtkonnas tehti katseid luua sõjaväelise halduse tsentraliseeritud süsteem vertikaalsete käsuliinidega keiserliku sõjaministeeriumi näol, millele allub ühine armee (*Gemeinsame Armee*, k. k.²² *Armee*). Lisaks moodustati kaks eraldi territoriaalkaitseministeeriumi, üks Austria (k. k. *Ministerium für Landesverteidigung in Wien*) ja üks Ungari (k. u. *Landesverteidigungsministerium Ungarn/Honvéde-ministerium*) jaoks.

Keiserlikule sõjaministeeriumile allusid ühise armee korpused ja sõjaväe värbamisringkonnad (*Militärergänzungsbezirke*); tema jurisdiktsiooni alla kuulus kogu impeeriumi territoorium. Kahel territoriaalkaitseministeeriumil olid eraldi, paralleelsed struktuurid Tsisleitaanias (Austria osa) ja Transleitaanias (Ungari osa) territoriaalkorpuste ja värbamisringkondadena (37 Tsisleitaania *Landwehr*'i ja 32 Transleitaania *Honvéd*'i jaoks). Selles korralduses oli iga riigi osa (ja kodanik) korrakahe sõjaväelise haldusstruktuuri, ühise armee ja kas *Landwehr*'i või *Honvéd*'i subjektiks.²³

Riigi haldusüksuste ja sõjaväeliste haldusüksuste piirid ei langenud kokku ning see soodustas horisontaalsete sidemete tekkimist impeeriumi

²¹ Heinrich von Pitreich, *Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns verbunden mit der Betrachtung damaliger internationaler Situation* (Viin, Leipzig: W. Braumüller, 1911), 2–3, 18; Rudolf Hecht, „Fragen zur Heeresergänzung der gesamten bewaffneten Macht Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkrieges“ (doktoritöö, Viini Ülikool, 1969), 20; *A History of the Peace Conference of Paris*, IV kd (London, 1921), 34; Eva Somogyi, „The Hungarian Hónved Army and the Unity of the Habsburg Empire: the Hónved Reform of 1904,“ – *East Central European Society in the World War I*, toim. Béla K. Király ja Nándor F. Dreisziger, War and society in East Central Europe 19 (New York: Columbia University Press, 1985), 273; Serhiy Choliy, „Die Modernisierung der Österreichisch-Ungarischen Streitkräfte, 1868–1914: Eine Chance für die galizischen Rekruten?“ – *Galizien. Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie?*, koost. Elisabeth Haid, Stephanie Weismann ja Burkhard Woller (Marburg: Herder-Institut, 2013), 109–110.

²² *Kaiserliche und königliche*, keiserlik-kuninglik. (Tlk.)

²³ *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, köide IX/2, *Soziale Strukturen: die Gesellschaft der Habsburgermonarchie im Kartenbild. Verwaltungs-, Sozial- und Infrastrukturen: nach dem Zensus von 1910*, koost. Helmut Rumpler und Martin Seger (Viin: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010), kaardid 2.1, 12.1, 12.5.

eri haldusüksuste vahel. Erinevalt Ungarist, mis oli unitaarriik, oli niisugune mittekokkulangemine väljakutseks impeeriumi Austria poole bürokraatidele, sest tekitas uusi ühendusi autonoomsete kroonivalduste vahel. Siin on heaks näiteks olukord Galiitsias 20. sajandi alguses. Sel ajal jaotus Kirde-Austria sõjaväeline haldus kolme korpuse vahel: I Krakówi korpus (sh Lääne-Galiitsia ja Sileesia ning Põhja- ja Ida-Moraavia), X Przemyśli korpus (Keskk-Galiitsia) ning XI Lembergi (Lvivi) korpus (Ida-Galiitsia ja Bukoviina). Galiitsia pealinnast Lembergist koordineeriti enamikku värbamisi kõigil nendel aladel, nagu on näha kohalikest ametlikest aruannetest.²⁴ Galiitsia kubermanguvalitsus Lembergis oli otsekontaktis iseseisva Bukoviina kubermanguvalitsusega Czernowitzis (Tšernivtsi) ja Sileesia kubermanguvalitsusega Troppaus (Opava), nagu ka Moraavia ringkondadega. See viis olukorran, kus territoriaalkaitseministeerium ei andnud tsiviilvõimu juhtidele korraldusi mitte lähtuvalt tsiviil-, vaid sõjaväeliste haldusüksuste piiridest. Galiitsia ei olnud selles suhtes ainulaadne; enamik ülejäänud Austria korpuse ühendasid mitut kroonivaldust või nende osi ja löid seega uusi piirkondliku halduskoostöö sidemeid. Samal ajal olid mõjusfäärid jaotatud Austria ja Ungari vahel ning Austria *Landwehr*'i ja Ungari *Honvéd*'i vahel administratiivseid kontakte polnud, sest kumbki oli allutatud oma territoriaalkaitseministeeriumile.

²⁴ Enamik korraldusi, mis käsitlesid territoriaalkaitse ja sõjaväeteenistuse korraldust Lembergis (Lvivi) resideeriva [Galiitsia ja Lodomeeria – *tlk.*] kubeneri valitsetavatel maadel, suunati kõigi kolme korpuse hallatavatele aladele, sealhulgas ka nendele, mis asusid väljaspool Galiitsiat. Viiteid väljapoole suunatud bürokraatlikele kontaktidele võib leida paljudest dokumentidest. Näiteks taotlus täiendavate kutsealuste väkke kutsumisest Olmützis (Olomouc), Chernowitzis (Tšernivtsi) jne. – Aruanne 1898. aasta kutsealuste värbamise lisavajadusest, Ukraina Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Lvivi osakond (Центральний державний історичний архів України, м. Львів, edaspidi CSHAUL) 146.4.3360, 62–70; I korpuse (Kraków) elanike ja valitsusasutuste evakuaatsiooni määrused, väljavõte mobilisatsiooni plaanist, plaan „R“, CSHAUL 146.4.3360, 46; Statistilised aruanded isikute kohta, kes on 1891. aastal Galiitsias sõjaväeteenistusest kõrvale hoidnud, CSHAUL 146.54.229, 1–7; Statistilised aruanded aasta väkkekutse tulemuste kohta Galiitsias 1895. a septembrist 1896. a aprillini I, X ja XI korpuses, 1895–1896, CSHAUL 146.54.239, 5–13. Sõjaväelise väljaõppe korraldus ja manöövrid: siin Tescheni (Cieszyn) maakonnas: I korpuse manöövrite korraldamise tabelid, 24. juuni 1901, CSHAUL 146.54.168, 1–6.

Sõjaväeliste autonoomiate (taas)sünd ja nende koostöövõimalused

Habsburgide impeeriumi sõjaväeliste struktuuride teine koostöövõimalus loodi Habsburgide armee üksuste jaotamisega piirkondlikeks sõjaväelisteks autonoomiateks. Mõiste „piirkondlik“ osutab siin impeeriumi kindlatele osadele, millele olid antud eraldi seadused ja määrused, mis korraldasid sõjaväeteenistust selles keisririigi osas lisaks üleriigilisele sõjaväeseadusandlusele. Imperiaalse ja kohaliku seadusandliku raamistiku erinevused ajendasid kohalike sõjaväeteenistuse viiside ja traditsioonide tekkimise, enamasti territoriaalkaitstes. Sedalaadi piirkondlikku koostööd reguleeris üldise sõjaväestruktuuri sees olev bürokraatlike institutsioonide raamistik, mis sisaldas kontakte erinevate piirkondlike ühenduste vahel.

Sõjaväeliste autonoomiate tekkimise juurde kuulus tähelepanuväärne asümmeetria: pärast 1868. aastat kaotati mõned endised sõjaväelised autonoomiad, samal ajal sündisid uued. 1868. aasta reform kaotas muu hulgas järk-järgult sõjaväelise piiriala²⁵ impeeriumi sees ning Dalmaatsia linnade sõjalised privileegid.²⁶

Hoolimata riigi unifitseerimistaotlusest oli Habsburgide armeel pärast 1867. aastat neli iseseisvate sõjaväeteenistuse eeskirjadega piirkonda: Ungari, Horvaatia ja Slavoonia, Tirol ja Vorarlberg ning Bosnia

²⁵ Sks *Militärgrenze* – 16.–19. sajandil eksisteerinud sõjaväekorraldus Austria-Ungaris Osmani impeeriumiga piirnevatel aladel, mis koosnes Horvaatia, Slavoonia, Banati ja Transilvaania piirialast. Sõjaväelise piiriala maad läänistati ohvitseridele ja sõduritele, kes vastutasuks pidid peale maaharimise tegema sõjalist väljaõpet ning häire korral koonduma kiiresti kogunemispunktidesse. Sarnanes mõneti kasakaoblastitega Venemaa lõunapiiril Mustast merest kuni Vaikse ookeanini. (Tlk.)

²⁶ Karl Kaser, *Freier Bauer und Soldat: Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der Kroatisch-Slawonischen Militärgrenze 1535–1881* (Viin: Böhlau, 1997), 632–633; Walter Wagner, „Die k. u. k. Armee. Gliederung und Aufgabenstellung,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 5. kd, *Die bewaffnete Macht*, koost. Adam Wandruszka (Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987), 416; Catherine Horel, *Soldaten zwischen nationalen Fronten: die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-österreichischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868–1914*, Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 31 (Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009).

ja Hertsegoviina.²⁷ Tegelikult peegeldus see olukord otseselt impeeriumi bürokraatlikus korralduses, mis taotles reaalsest olukorrast tulenevat lähenemisviisi, kui asi puudutas sõjaväelisi autonoomiaid.

Sõjaväeliste autonoomiate (taas)tekkimiseks oli alati spetsiifilisi ajendeid, mis aga olid probleemiks riigi ametlikule unifitseerimispoliitikale. See oli peamine põhjus, miks Habsburgide impeerium üritas vähendada sõjaväeliste autonoomiate praktilist tähendust ja muuta neid lihtsalt nimedeks, nagu oli tehtud ühise armee rügementide puhul. Ühise armee rügementide seas olid Galiitsia, Tšehhi, Sileesia jt rügemendid, mis ei erinenud üksteisest millegi poolest peale nime ning vormikuue nööpide ja paelte värvi.²⁸ Miks mõned alad olid saanud sõjaväelisi lisafunktsioone ja miks Habsburgide impeerium lubas nende funktsioonide püsimist kuni 1918. aastani, seda käsitletakse alljärgnevalt näidete varal.

Habsburgide armee struktuur jaotus sõjaväeteenistuse kolme haru vahel: ühine armee, territoriaalkaitse ja maakaitsevägi. Ühine armee rakendas üldisi värbamispõhimõtteid ja andis väljaõpet saksa keeles; see oli impeeriumi lõimimise üks tähtsamaid komponente.²⁹ Erinevalt Austria territoriaalkaitseministeeriumist, mille haldus oli enamasti kooskõlas ühise armee põhimõtetega, oli Ungari territoriaalkaitseministeeriumil oma armee (*Honvéd*) organisatsioonist oma arusaam.³⁰

²⁷ Hecht, *Fragen*, 2–11; Serhij Choliij (Сергій Чолій), *Mobilizatsija na peryferii. Vijs'kovij obov'jazok yak faktor modernizacii imperii Habsburgiv 1868–1914* (Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок як фактор модернізації імперії Габсбургів 1868–1914) (Kiiev: Granmna, 2016).

²⁸ Seidel's kleines Armeeschema: Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr 63 (1908): 43–68.

²⁹ Gesetz vom 5. December 1868, womit für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder die Art und Weise der Erfüllung der Wehrpflicht geregelt wird, *RGBl.* 1868, LXVI, 151; Gesetz vom 25. December 1893 über die k. k. Landwehr der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder mit Ausnahme von Tirol und Vorarlberg, im Anschluß an die Bestimmungen des Wehrgesetzes, *RGBl.* 1893, LXIV, 200; Tibor Papp, „Die königlich ungarische Landwehr (Honvéd),“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 5. kd, *Die bewaffnete Macht*, koost. Adam Wandruszka (Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987), 634–686; Allmayer-Beck, „Die bewaffnete Macht,“ 75–99.

³⁰ József Galántai ja Mark Goodman, *Hungary in the First World War* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989), 4.

1914. aastal oli *Honvéd*i koosseisus 32 jala-, kümme ratsa- ja kaheksa suurtükiväerügementi. *Honvéd* oli keisririigi sõjaväe märkimisväärne osa, moodustades sellest umbes 20%.³¹

1867. aasta kompromissi järgsetel aastakümnetel muutus *Honvéd*i arendamine Ungari poliitika tähtsaks komponendiks, olles üks vahendeid Ungari poliitilise eliidi mobiliseerimisel opositsiooniks Habsburgide võimu vastu. Enamik Ungari poliitilisi rühmitusi soovis, et *Honvéd*ist saaks Ungari rahvuslik sõjavägi.³² Selle retoorika üheks paremaks näiteks on Emil Reichi pamflett, mis väljendab maksimalistlikku visiooni Ungari armeest topeltmonarhia kontekstis. Reichi ettepanek sisaldas Ungari armee isikkoosseisu arvulist suurendamist keisririigi ühise armee varal ning ungari keele kasutuselevõttu käsukeelena kõigi Ungari alamate jaoks olenemata sellest, millises relvajõudude harus nad teenivad. Ungari rahvusliku armeeaga pidi tsiviilsfääris rakendatav madjariseerimispoliitika viidama ka sõjaväkke.

Reich, kes nimetas neid nõudmisi mõõdukateks, väljendas enamiku Ungari parteide unistust asutada rahvuslikud relvajõud, mida Habsburgide impeerium oli 1867. aastal jõuliselt piiranud. *Honvéd*i kavatseti rakendada ühe vahendina Ungari sisepoliitikas, kuid igasugused muutused tema rollis, suuruses ja staatuses oleksid võinud purustada impeeriaalse sõjaväestruktuuri keerulise konsensuse ning tuua endaga kaasa üleskutsed muudatusteks teiste rahvaste üksustes, nagu Poola ja Tšehhi *Landwehr*.³³

Peale eraldi valitsusasutuse Budapestis olid Ungari sõjaväelise autonoomia silmatorkavateks tunnusteks veel ungari keele kasutamine *Honvéd*i üksuste ametliku väljaõppekeelena ja Ungari sõdurite vormipüksid. *Honvéd*i jalaväeüksused, nagu ka ühise armee Ungarist värvatud jalaväelased (nn Ungari rügemendid), kandsid tavaliselt erilisi Ungari

³¹ Lackey, *The Rebirth*, 131–138; Seidel's *kleines Armeeschema: Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, der k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr* 76 (1914): 161–179.

³² Galántai ja Goodman, *Hungary in the First World War*, 4.

³³ Szász, „Die Ungarische,” 161–162; *A History of the Peace Conference of Paris*, 36; Emil Reich, „What the Hungarians Want,” *Daily Mail Year Book* (1906), 14–17; Jonathan Kwan, *Liberalism and the Habsburg Monarchy, 1861–1895* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013), 91–96, 102–104.

pükse, mis erinesid teiste rügementide pikkadest vormipükstest.³⁴ Tänapäeva moeterminites võib Ungari pükse kirjeldada kui „liibukaid“ – need olid küllaltki kitsad. Veel enam, selle vormikomponendi esikülge kaunistasid kaks nöörikaunistust (*vitézkötés*) viitena Ungari traditsioonilisele rõivakunstile.³⁵

1867. aasta kompromissi järgsel ajastul jäi Ungari *Honvéd* üheks Habsburgide võimu tööriistaks Ungaris. Vastupidiselt üldistele kavatlustele muuta see rahvuslikuks armeeks erinesid ainult mõned selle tunnused (keel, sõjaväeline haldus ja välisilme) ühisest armeest või Austria *Landwehr*’ist. Tegeliku sõjaväelise autonoomia kandjaks Ungari territooriumil oli territoriaalkaitseministeerium, mis ajas ühtset territoriaalkaitsepoliitikat kogu Ungari jaoks. Kohalikud sõjaväeüksused olid sellele alluva süsteemi lõimitud osad ilma omavaheliste horisontaalsete kontaktideta. Kohalik koostöö Ungaris toimus juba olemasolevas parlamendi ja bürokraatlike asutuste raamistikus, mis järgis Ungari huvisid ja millel seetõttu puudusid kontaktid teiste riigi osade, nii Austria maade kui ka Austria *Landwehr*’iga.

Samal ajal ei saanud *Honvéd*’ist kunagi Ungari armeed, vaid pigem Habsburgide armee väekoondis, mida mehitati Ungari territooriumilt. *Honvéd* ei saanud kunagi ei iseseisvat väejuhatust ega ohvitserikorpus. Kõrgemad ohvitserid liikusid sageli *Honvéd*’i ametikohtadelt ühise armee ametikohtadele ja vastupidi, moodustades ühtse sõjaväelaste kihi, kes olid lojaalsed topletmonarhiale tervikuna.³⁶

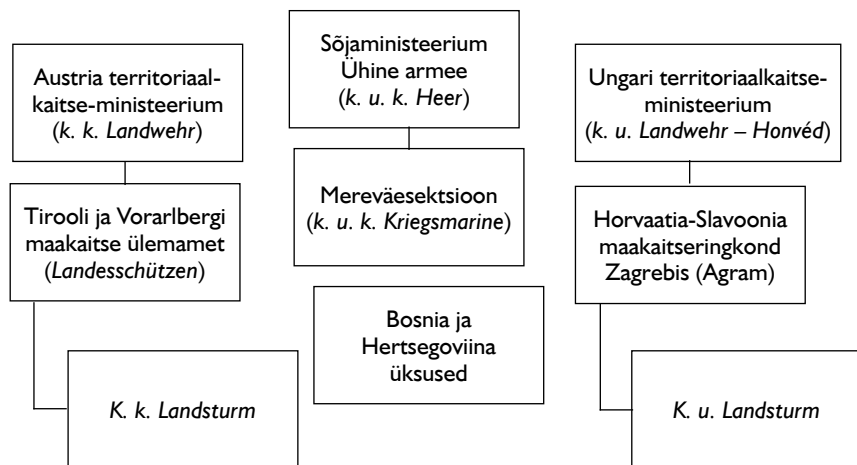
Ainult Ungari eesmäärke taotlev poliitika jõudis oma kõrgpunkti I maailmasõja aastatel, kui Ungari peaminister István Tisza, Borosjenő

³⁴ Seidel’s 63 (1908): 43, 46–56, 58–64, 67, 163–167.

³⁵ Somogyi, „The Hungarian Hónved,” 273–280; Lucas, *Fighting Troops*, 161–180; Reich, „What the Hungarians Want,” 15–16.

³⁶ Üheks näiteks on vabahärra Samuel von Hazai, kes oli 1910–1917 Ungari territoriaalkaitseminister ja sõja ajal, alates 1917. a veebruarist, vastutas kogu Austria-Ungari ressursihalduse eest (*Chef des Ersatzwesens*). Galántai ja Goodman, *Hungary in the First World War*, 87; Tibor Hajdu, „Army and Society in Hungary in the Era of the First World War” – *East Central European Society in the World War I*, toim. Béla K. Király ja Nándor F. Dreisziger, War and society in East Central Europe 19 (New York: Columbia University Press, 1985), 114; A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809–1918: a history of the Austrian Empire and Austria-Hungary* (London: Hamish Hamilton, 1948), 192; Unowsky, *The Pomp*, 99.

ja Szegedi krahv, alustas väitlust selle üle, kui suured peavad olema inimjõud ja ressursid, mille Ungari annab impeeriumi sõjalisteks eesmärkideks.³⁷ Väitluse tulemusena demonstreeris Ungari bürokraatia oma ühtsust ja saavutas Ungarist rindele saadetavate meeste ja ressursside hulga vähendamise.³⁸

Skeem 1. Austria-Ungari sõjaväe üldine korraldus

³⁷ Lackey, *The Rebirth*, 111; Galántai ja Goodman, *Hungary in the First World War*, 4, 120.

³⁸ Näiteks suutis *Honvéd*-ministeerium oma aktiivse tegevusega põhjendada tööjõuvajadust saagikoristuse ajal. 1916. aastal sai üle 1,6 miljoni mobiliseeritu puhkust kokku 36 miljonit tööpäeva. Ungari mobiliseeris eraldi ka oma tööjõuressursse ning formeeris mobiliseeritute tööpataljone riigi hädavajaduste rahuldamiseks. K. u. Landesverteidigungsministerium: Die landwirtschaftliche Entwicklung in Ungarn, 29 April 1917, Austria Sõjaarhiiv (*Österreichisches Kriegsarchiv*), Aktenkartons, Karton 59–41, 2–2/2. Vastuseks Ungari järelepärimistele alustas kindralstaap Austriast ja Ungarist mobiliseeritute ümberpaigutamist rindel ja tagalas vastavalt seadusesätetele. See lõpetati alles 1918. aasta juulis. Hecht, „Fragen,“ 274, 285, 522, 525, 583. Alles sõja lõpuks suutsid Ungari sõjaväeüksused viimaks saavutada oma eesmärgi – iseseisva Ungari armee ning lahkusid ühiselt rindelt, et pöörduda koju tagasi ja kaitsta Ungari territooriumi. Karel Pichlik (Pichlík), „Das Ende der Österreich-Ungarischen Armee,“ *Österreichische Osthefte: Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung* 5 (1963): 362; Galántai ja Goodman, *Hungary in the First World War*, 192–199.

Horvaatia ja Slavoonia *Landwehr*

Pärast Austria-Ungari 1867. aasta kompromissi korraldati ümber Ungari kuningriigi haldusstruktuur, millega Fiume (Rijeka) ning Horvaatia ja Slavoonia said teatud õigusi. Horvaatia ja Slavoonia liideti Ungari kuningriigiga 1868. aastal sõlmitud kompromisslepingu (horvaadi keeles *Nagodba*) alusel. Horvaatia sai Ungari koosseisus omavalitsusautonoomia, mis sisaldas ka eristaatusega kohaliku territoriaalkaitseväge moodustamist Ungari *Honvéd*'i koosseisus. Halduslikust eraldatusest hoolimata oli Horvaatia autonoomia sedavõrd fiktiivne, et mõned autorid võrdlevad seda isegi Austria provintside staatusega.³⁹

Horvaatia sõjaväeline autonoomia seisnes Horvaatia ja Slavoonia *Landwehr*'i rügementide formeerimises. Neli rügementi – nr 25 (Zagreb), nr 26 (Karlovac/Károlyváros/Karlstadt), nr 27 (Sisak/Sziszek/Sissek) ja nr 28 (Osijek/Eszek/Essegg) – allusid *Honvéd*'i 6. territoriaalkaitsejühatusel.⁴⁰ Oleks raske väita, et neil üksustel oli Ungaris ja *Honvéd*'i koosseisus ka tegelik autonoomia peale nime ja territoriaalse eraldatuse.⁴¹ Ainus tähtis tunnus, mis eristas neid üksusi ülejäänud *Honvéd*'ist,

³⁹ Andrzej Dziadzio, „Die Kroatische und Galizische Autonomie. Rechtshistorischer und politologischer Aspekt. Zur Stellung der Rechtsgeschichte in der Erforschung der Verfassungsgeschichte,“ – *Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen*, koost. Kálmán Kovács, Rechtsgeschichtliche Abhandlungen 16 (Budapest: ELTE 1987), 31–37. 1867. aasta Austria-Ungari kompromissi ja *nagodba* paljude aspektide sarnasus on silmanähtav. Näiteks said Horvaatia ja Slavoonia oma kvoodi Ungari riigi finantsidest, nagu oli Ungaril topeltmonarhias. Vasilije Đ. Krešić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868 godine* (Belgrad: Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, 1969), 284–299. Siiski oli Horvaatia tegelik haldusvõim ebakindel. Hodimir Sirotković, „Die Verwaltung im Königreich Kroatien und Slavonien 1848–1918,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 2. kd, *Verwaltung und Rechtswesen*, koost. Adam Wandruszka ja Peter Urbanitsch (Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975), 469–499; Laszlo Peter, „Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. Die Elemente der Neuordnung von 1867,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 4. kd, *Verfassung und Parlamentarismus*, 1. osa, *Vefassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften*, koost. Helmut Rumppler ja Peter Urbanitsch (Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000), 351–353.

⁴⁰ *Seidel's* 76 (1914): 167, 175–176. Sks k VI. *kroatisch-slavonischer Landwehrdistrikt in Zagreb*. (Tlk.)

⁴¹ Horel, *Soldaten*; Milan Pojić, „Ustroj Austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868–1914,“ *Arhivski vjesnik* 43 (2001): 147–169; Tado Oršolić, „Hrvatsko domobranstvo kao separatum corpus ugarskog domobranstva (1868.–1914.),“ *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*,

oli õigus kasutada horvaadi keelt käsukeelena, mis tõstis horvaadi keele Habsburgide armee kolmandaks käsukeeleks. Selles kontekstis rakendas kohalik võim kohalike üksuste horvaatiastamise poliitikat sarnaselt madjariseerimisega Ungaris.⁴² Pärast autonoomia kehtestamist sai horvaadi keelest kohalike väeüksuste ainus väljaõppekeel. Sedasorti sõjaväeline autonoomia oli aheldatud sümboolikasse ja dekoratiivsusse veel rohkem kui *Honvéd* Austria-Ungaris tervikuna. Horvaatia kohalikel võimudel ei olnud mingisugust otsest mõju maa sõjaväeüksustele ja nad said oma autonoomset staatust esile tõsta pigem sümboolsel viisil.

Tiroomi ja Vorarlbergi Kaiserjäger ja Landeschützen

Kolmas Austria-Ungari osa oma sõjaväekorralduse kohalike eripäradega oli Tiroomi ja Vorarlberg. Selle piirkonna autonoomia säilitamine hoolimata 19. sajandi tsentraliseerimistaotlustest võib olla seletatav Viini sooviga luua vastukaal Ungari sõjaväelistele privileegidele. See langes kokku avalikkuses kujundatava ettekujutusega tiroollastest kui parimatest Habsburgide sõduritest (*Wehrhafte Tiroler*).⁴³ Ühise armee nelja tiroomi keiserlikku jäägrirügementi (*Kaiserjäger*), mis asusid vastavalt Trientis/Trentos, Bozenis/Bolzanos,⁴⁴ Roveretos ja Rivas, tunnustati peaaegu kaardiväerügementidena. Enamikku sõjalisi uuendusi rakendati kõigepealt just nendes rügementides.

Razdio povijesnih znanosti 39 (26) (2002): 170–173, 187–188; Tado Oršolić, „Vojno-teritorijalna podjela i reorganizacija austrougarske vojske 1867.–1890.“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 46 (2004): 369–394.

⁴² Nagu juhib tähelepanu Bálint Varga: „Siiski ei saa keegi eitada, et rahvuslusest sai hilises Habsburgide monarhias poliitika ja lojaalsuse kujundamise peamine jõud. Tõusvatel rahvuslustel oli kompleksne ja mitmetähenduslik suhe Habsburgide riigiloomega.“ Bálint Varga, „Writing Imperial History in the Age of High Nationalism: Imperial Historians on the Fringes of the Habsburg Monarchy“, *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 24:1 (2017): 82, 86.

⁴³ Martin Schennach, „Der wehrhafte Tiroler: zu Entstehung, Wandlung und Funktion eines Mythos“, *Geschichte und Region/Storia e regione* 14:2 (2005): 81–112.

⁴⁴ *Seidel's* 76 (1914): 75.

Peale oma üksuste ühises armees sai Tirol eraldi seadused, mis koodifitseerisid territoriaalkaitse kohaliku traditsiooni, mida tunti nime all *Landesschützenschaft*. Territoriaalse koostöö seisukohalt oli nende ettevõtmiste eesmärgiks tugeva piirkondliku identiteedi loomine ning kahe kohaliku rahvusrühma, sakslaste ja itaallaste konsolideerimine.⁴⁵ Kõrgeim ametiasutus, mis korraldas teenistust Tirolil *Landwehr*'is, oli Tirolil ja Vorarlbergil *Landesverteidigungsobehörde* (Maakaitse Ülemamet), mis oli Austria territoriaalkaitseministeeriumi allüksus.⁴⁶ Oma valitsuste tasemel esindasid ülemametit ringkonna ülemjäägrid (*Bezirks-oberjäger*), kohalike meeste arvelevõtmise eest vastutasid vastavad sõjaväeametnikud.⁴⁷ Kõik ülejäänud territoriaalkaitsekorralduse aspektid tagati omavalitsuste tasemel. Kohalikel elanikel oli õigus korraldada kaks korda aastas laskevõistlusi ja hoida oma relvi kodus. Sõjaohu korral moodustas kogu meeselanikkond maakaitseväge. Nende üksuste teine omapära oli õigus ise valida madalama taseme ohvitseri. Selline korraldus lõi omavalitsuse sisemiseks koostööks avarad võimalused ja innustas paljusid mehi teenistusse astuma.⁴⁸

Tirolil kütid (ka laskurid; *Schützen*) esindasid sõjaväelise autonoomia tüüpi, mis avaldus valdavalt kommunaaltasandil, kus toimus suurem osa laskeväljaõppest.⁴⁹ Siiski jäid laskevõistlused saksa traditsioonide ja hiljem saksa rahvusluse edendamise ruumiks, millesse itaalia rahvus-

⁴⁵ Laurence Cole ja Hans Heiss, „„Unity Versus Difference“: The Politics of Region-building and National Identities in Tyrol: 1830–1867“ – *Different Paths to the Nation: Regional and National Identities in Central Europe and Italy, 1830–1870*, toim. Laurence Cole (Basingstoke: Palgrave, Macmillan, 2007), 52.

⁴⁶ *Seidel's* 76 (1914): 152.

⁴⁷ Gesetz vom 19. Dezember 1870, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, betreffend das Institut der Landesverteidigung, *LGBL. Tirol und Vorarlberg*, 1871, I, 1; Gesetz vom 19. Dezember 1870, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol, betreffend den Landsturm, *LGBL. Tirol und Vorarlberg*, 1871, I, 2; Gesetz vom 14. Mai 1874, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, betreffend die Schießstands-Ordnung, *LGBL. Tirol und Vorarlberg*, 1874, VII, 29; Gesetz vom 14. Mai 1874, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, womit mehrere Paragraphen des Gesetzes vom 19. Dezember 1870 (Gesetz- und Verordnungsblatt, Jahrgang 1871 Nr. 1) betreffend das Institut der Landesverteidigung abgeändert werden, *LGBL. Tirol und Vorarlberg*, 1874, VII, 30.

⁴⁸ Laurence Cole, „Province and Patriotism: German National Identity in Tyrol, 1850–1914“, *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 6:1 (1995): 66.

⁴⁹ *Ibid.*, 66–67.

rühma liikmeid kaasati väga vähe. Kogukondlikud laskurite seltsid olid väga tähtsad Tiroomli saksa identiteedi arendamisel ning identiteeti võimendasid ka Tiroomli küttide rasked lahingud ja suured kaotused I maailmasõjas.⁵⁰

Bosnia ja Hertsegoviina: sõjaväeteenistus ja lõimimine

Neljas territoorium, millel olid sõjaväeteenistuse eritingimused, oli Bosnia ja Hertsegoviina. Pärast seda, kui Austria-Ungari need maad 1878. aastal okupeeris, alustati nende lõimimisega keisririigi haldussüsteemi. Erinevalt ülejäänud impeeriumist said Bosnia ja Hertsegoviina oma piirkondliku sõjaväeteenistuse seadused alles 1881. aastal. Need seadused ja määrused olid ainult üks paljudest mehhanismidest, millega Bosnia ja Hertsegoviina impeeriumi sõjaväekorraldusse lõimiti. Provintsi ebakindla staatuse tõttu teenisid Bosniast värvatud mehed enamasti ühise armee Bosnia-Hertsegoviina üksustes (1914. aastal neli jalaväerügementi ja üks *Feldjägerbataillon*).⁵¹

Pidades silmas, et tegelikult ei lõimitud Bosniat ja Hertsegoviinat impeeriumi parlamentaarsesse süsteemi mitte kunagi, omandas sealsete elanike sõjaväeteenistus Habsburgide sõjaväes omamoodi koloniaalse iseloomu. Kohalikud kutsealused kutsuti teenistusse üldkvootide alusel, kuid isiklikku teenistuskohustust ei olnud. Kuni I maailmasõjani oli ka võimalik end sõjaväeteenistusest välja osta asendaja eest makstes. Kõige tõenäolisemalt oli see peamine põhjus, mis Bosnias ja Hertsegoviinas ei

⁵⁰ Alois Niederstätter osutab otsesele seosele Vorarlbergi kohaliku omakaitseorganisatsiooni arengu ja omakaitsevajaduse vahel. Alois Niederstätter, „Landesidentität im Wandel: die Vorarlberger und ihre mentale Verortung,“ – *Vorarlbergs politische Landschaft: ein Handbuch*, koost. Peter Bußjäger (Innsbruck, Viin, Bozen: Studienverlag, 2010), 10–24; Wilhelm Winkler, *Die Totenverluste der Österreich-Ungarischen Monarchie nach Nationalitäten: die Altersgliederung der Toten, Ausblicke in die Zukunft* (Viin: Statistischer Dienst des Deutschösterreichischen Staatsamtes für Heerwesen, Seidl, 1919); Schennach, „Der wehrhafte Tiroler,“ 81–112.

⁵¹ *Seidel's* 76 (1914): 78–79; Provisorisches Wehrgesetz für Bosnien und die Herzegowina (Genehmigt mit Allerh. Entschliessung vom 24. October 1881.), *LGBL. Bosnien und Herzegovina*, 1881, X, 236; Gesetz vom 11. August 1912, betreffend die Einführung eines neuen Wehrgesetzes für Bosnien und die Herzegowina, *LGBL. Bosnien und Herzegovina*, 1912, XIV, 59.

Skeem 2. Austria-Ungari territoriaalkaitseringkonnad: halli värviga on tähistatud sõjaväelise autonoomiaga piirkonnad

olnud ka territoriaal- või maakaitseteenistust. Vastupidiselt Austria või Ungari kodanikele, kes täitsid sõjaväes teenides oma „kodanikukohust“, kasutati Bosnia ja Hertsegoviina elanikke impeeriumi huvides ilma neile kodanikuõigusi tagamata.⁵²

⁵² Hugo Hantsch, *Die Geschichte Österreichs, 1648–1918*, 2. kd (Graz: Styria-Verlag, 1953), 430–432, 522; Clemens Ruthner, „Habsburg’s Little Orient: a Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918,“ *Kakanien revisited*, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/CRuthner5.pdf>, 21. jaanuar 2019; Robert Donia, „The Proximate Colony: Bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian Rule,“ *Kakanien revisited*, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/RDonia1.pdf>, 21. jaanuar 2019; Pavel Kotsebu (Павел Коцебу, Paul von Kotzebue). *Političeskoje, ekonomičeskoje i vojennoje značjenje prisojedinenija Bosnii i Gercegoviny k Avstro-Vengrii* (Политическое, экономическое и военное значение присоединения Боснии и Герцеговины к Австро-Венгрии) (Jekaterinburg: tip. gaz. „Ural. žisn“ (тип. газ. „Урал. жизнь“), 1911), 269–398. Ka Bosnias võib näha bosnialaste üksuste kui vahvate ja lojaalsete üksuste austamist, mis on justkui peegelduseks Tiroomi sõdurite üldrahvalikust renomeest: *The Emperor’s Bosniaks: the Bosnian-Herzegovinian Troops in the k. u. k. Army: History and Uniforms – 1878 to 1918*, koost. Christoph Neumayer ja Ervin Schmidl (Viin: Militaria, 2008); Schennach, „Der wehrhafte Tiroler:“ 81–112.

Vastupidiselt eespool toodud näidetele ei saanud Bosnia ja Hertsegoviina mitte mingisugust eraldi ametiasutust, mis oleks vastutanud tema sõjaväelaste eest. Sõjaväeteenistus oli üks bosnialaste võimalusi lõimuda (või saada lõimitud) impeeriumiga ning kujundada oma kohalikku identiteeti, nn bosnjaklust (bosnia keeles *bošnjaštvo*).⁵³ Sõjaväeteenistusest sai kokkupuutepind Bosnia ja Hertsegoviina muhameedlaste ja kristlaste vahel – viimastel polnud nendel sajanditel, kui provints oli Osmani impeeriumi võimu all, õigust sõjaväes teenida. Sõjaväeteenistuse sümboolset tähtsust Bosnias ja Hertsegoviinas võimendasid bosnialaste vormi selgesti äratuntavad tunnused, sealhulgas fess ja põlvpüksid, mida tavaliselt kanti koos kedridega.⁵⁴

Kokkuvõte

Hilise Habsburgide impeeriumi kohalikke sõjaväelisi privileege võib käsitada riigi mitme kompromisslepingu tulemusena kujundatud kompleksse haldusstruktuuri otsese tagajärjena. Ühises armees olid kvaasisõltumatud Tiroomi ja Bosnia üksused ning territoriaalkaitseministeeriumide alluvuses palju sõltumatumad (kuid siiski mitte täiesti sõltumatud) Tiroomi, Ungari ja Horvaadi üksused. Sõjaväe üldisest ajakohastamisest hoolimata said kõik need üksused oma „iseseisva“ nime. Samal ajal olid kõik tähtsamad sõjaväelised funktsioonid ja protsessid rangelt ühendatud ja impeeriumi huvidele allutatud, mida selgesti demonstreeris I maailmasõda. Kõik kohalikud nõudmised iseseisva väejuhatuse sisseseadmiseks lükati tagasi.

Pärast 1867. aastat Austria-Ungari sõjaväelises struktuuris tehtud muudatused viisid kahe peamise piirkondadevahelise koostöö võimaluse tekkimiseni: esiteks, halduskontaktid Austria kroonimaade⁵⁵ ja sõjaväe

⁵³ Ivan Balta, „Bosniakhood“ in *Austro-Hungarian Politics in the Late 19th and Early 20th Century*, avaldamata ettekanne, esitatud Budapestis 23.–26. novembrini 2016 toimunud konverentsil „International Symposium on the Ottoman Contacts“.

⁵⁴ Lucas, *Fighting Troops*, 166.

⁵⁵ Sks *Kronland*, mitmus *Kronländer* – alates 1867. aastast nimetati nii toplettmonarhia Austria-osa valdusi, mis olid varasemad kuning- ja hertsogiriigid ning krahvkonnad ja säilitanud

corpuste vahel, ning teiseks, eraldi territoriaalsed üksused, millel oli territoriaalne sõjaväeline autonoomia ning kontaktid nende autonoomiate sees.

Esimesel juhul oli kroonimaade koostöövõimalus nende ja corpuste sõjaväelise halduse piiride mittekokkulangemise tagajärg, mis tekitas kroonimaade (nt Bukoviinas) või nende osade (nt Kirde-Moraavia või Bosnia ja Hertsegoviina lõunaosa) kahekordse jurisdiktsiooni – sõjaväekorraldust juhiti halduskeskusest, mis asus väljaspool kroonimaad. Teisel juhul piirdus koostöö rangelt sõjaväelise autonoomia raamidega. Peale oma nime said kohalikud sõjaväelise halduse asutused ainult õiguse juhtida üksuste väljaõpet ja formeerimist, aga mitte käsuõigust nende üle. Seesugune olukord mõjutas territoriaalse koostöö tekkimist ametkondlikul ja sümboolsel-poliitilisel tasandil, mis võimendas kohalikke identiteete ja poliitilisi liikumisi. Pelgalt arvudes oli märkimisväärne ainult Ungari *Honvéd*, mis andis kuni 20% kõigist Austria-Ungari sõduritest, samal ajal kui ülejäänud kolm kirjeldatud juhtumit hõlmasid ainult 2–5% Habsburgide topeltmonarhia sõduritest, mis seetõttu piiras nende mõjukust.

Mõlemal juhul oli territoriaalne sõjaväeline koostöö paigutatud Habsburgide haldus- ja sõjaväeliste struktuuride raamistikku. Sellest tulenevalt olid kontaktid riigi eri osade (Austria, Ungari ning Bosnia ja Hertsegoviina) piiratud ja bürokraatlikud ühendused nende sees võimendatud. Seda peegeldab ka sõjaväevormide näide, kus nimetuste ja vormide erinevus ei olnud kuigi suurt väärtust nende üksuste haldamisel.

I maailmasõja ajal elas üksuste vormide erinevus üle ainult sõja esimese aasta. Seejärel muutusid Austria-Ungari armee eri harude (s.o ungari, saksa ja bosnia rügementide) vormide silmatorkavad tunnused üldiseks sõjaaja seguks. Ühtlustumise põhjuseks olid varustusprobleemid, ersatstoodete laialdane kasutamine ja eri liiki materjalid. Üks populaarsemaid sõjaaja rõivaelemente oli *Kniehosen* (põlvpüksid), mis tegelikult liitsid kolme sõjaeelse vormikomponendi omadused: Saksa tüüpi

oma ajaloolise nime – Tšehhi, Dalmaatsia ning Galiitsia ja Lodomeeria kuningriik, Bukoviina, Kärnteni, Kraini, Salzburgi jt hertsogkonnad jt. (Tlk.)

pikkade pükste avar värvliosa, põlvede ümbert kitsad Ungari püksid ning Bosnia kalifeed. Lihtsustatud disain tulenes sõjavajadustest – vormi lihtsustamine peegeldas sõjaväe juhtimise ja haldamise üldisi muutusi.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Ukraina Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, Lvivi osakond (Central'nyj deržavnyj istoričnyj arxiv Ukraïny, m. L'viv, CSHAUL; Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ЦДІАЛ)

146 Halyč'ke namisnictvo, m. L'viv (Галицьке намісництво, м. Львів; Galiitsia asevalitseja Lvivis)

Austria Sõjaarhiiv (Österreichisches Kriegsarchiv)

Aktenkartons, Karton 59–41

Chef des Ersatzwesens für die Gesamte bewaffnete Macht (Relvajõudude Ressursihalduse Ülem)

Õigusaktid

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich (RGBL.)

1867, LXI, 147 Gesetz vom 21. December 1867, womit der Zeitpunkt bestimmt wird, mit welchem das Gesetz, wodurch das Grundgesetz über die Reichsvertretung vom 26. Februar 1861 abgeändert wird, das Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, das Staatsgrundgesetz über die Einsetzung eines Reichsgerichtes, das Staatsgrundgesetz über die richterliche Gewalt, das Staatsgrundgesetz über die Ausübung der Regierungs- und Vollzugsgewalt, endlich das Gesetz, betreffend die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung, in Wirksamkeit zu treten haben.

1868, LXVI, 151 Gesetz vom 5. December 1868, womit für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder die Art und Weise der Erfüllung der Wehrpflicht geregelt wird.

Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder (RGL.)

1893, LXIV, 200 Gesetz vom 25. December 1893 über die k. k. Landwehr der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder mit Ausnahme von Tirol und Vorarlberg, im Anschluße an die Bestimmungen des Wehrgesetzes.

Gesetz- und Verordnungsblatt für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg (LGBL. Tirol und Vorarlberg)

1871, I, 1 Gesetz vom 19. Dezember 1870, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, betreffend das Institut der Landesverteidigung.

1871, I, 2 Gesetz vom 19. Dezember 1870, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol, betreffend den Landsturm.

1874, VII, 29 Gesetz vom 14. Mai 1874, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, betreffend die Schießstands-Ordnung.

1874, VII, 30 Gesetz vom 14. Mai 1874, wirksam für die gefürstete Graffschaft Tirol und das Land Vorarlberg, womit mehrere Paragraphe des Gesetzes vom 19. Dezember 1870 (Gesetz- und Verordnungsblatt, Jahrgang 1871 Nr. 1) betreffend das Institut der Landesverteidigung abgeändert werden.

Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und Hercegovina, alates 1912 Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina (LGBL. Bosnien und Herzegovina)

1881, X, 236 Provisorisches Wehrgesetz für Bosnien und die Hercegowina (Genehmigt mit Allerh. Entschliessung vom 24. October 1881.)

1912, XIV, 59 Gesetz vom 11. August 1912, betreffend die Einführung eines neuen Wehrgesetzes für Bosnien und die Hercegowina.

Periodika

Seidel's kleines Armeeschema: Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr

63 (Viin, 1908)

76 (Viin, 1914)

Kirjandus

A History of the Peace Conference of Paris, IV kd. London, 1921.

Allmayer-Beck, Johann Christoph. „Die bewaffnete Macht in Staat und Gesellschaft,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, koost. Adam Wandruschka ja Peter Urbanitsch, 5. kd, *Die bewaffnete Macht*, 75–99. Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987.

Allmayer-Beck, Johann Christoph. „Wandlungen im Heerwesen zur Zeit Maria-Theresias,“ – *Schriften des Heergeschichtlichen Museums in Wien* 3 (1967), 7–24.

Balta, Ivan. „„Bosniakhood“ in Austro-Hungarian Politics in the Late 19th and Early 20th Century,“ avaldamata ettekanne, esitatud Budapestis 23.–26. novembrini 2016 toimunud konverentsil „International Symposium on the Ottoman Contacts“.

Benecke, Werner. *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich, Die Wehrpflicht in Russland 1874–1914*, Krieg in der Geschichte 25. Paderborn: Schöningh, 2006.

Brouček, Peter. „Konservatismus in den Armeen des Hauses Österreich und der Republik Österreich,“ – *Konservatismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute*, toim. Robert Rill ja Ulrich E. Robert, 163–183. Graz, Stuttgart: Stocker, 1999.

Bull, Stephen ja Hook, Adam. *World War I Trench Warfare 1914–1916*, Elite 84. Oxford: Osprey, 2002.

Cholij, Serhij (Чолій, Серпій). *Mobilizatsija na peryferii. Vijs'kovyj obov'yazok yak faktor modernizacii imperii Habsburgiv 1868–1914 (Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок як фактор модернізації імперії Габсбургів 1868–1914)*. Kiiev: Granmna, 2016.

Cholij, Serhiy. „Die Modernisierung der Österreichisch-Ungarischen Streitkräfte, 1868–1914: Eine Chance für die galizischen Rekruten?“ – *Galizien. Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie?*, koost. Elisabeth Haid, Stephanie Weismann ja Burkhard Woller. Marburg: Herder-Institut, 2013.

Cholij, Serhiy. „On the Diversity of Pants in the Imperial and Royal Army (1867–1918). Military Unification and Possibilities for Territorial Cooperation,“ – *Kooperatives Imperium: Politische Zusammenarbeit in der späten Habsburgermonarchie*, koost. Jana Osterkamp, Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum 39, 141–158. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.

Clausewitz, Karl von. *Vom Kriege*. Berliin: Dümmlers Verlag, 1832.

- Coil, Spencer. *Uniforms & Equipment of the Central Powers in World War I: a Study in Period Photographs*, 1. kd. Atglen: Schiffer, 2007.
- Cole, Laurence ja Heiss Hans. „„Unity Versus Difference“: The Politics of Region-building and National Identities in Tyrol: 1830–1867,“ – *Different Paths to the Nation: Regional and National Identities in Central Europe and Italy, 1830–1870*, toim. Laurence Cole, 37–59. Basingstoke: Palgrave, Macmillan, 2007.
- Cole, Laurence. „Province and Patriotism: German National Identity in Tirol, 1850–1914,“ *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 6:1 (1995): 61–83.
- Deák, István. *Beyond Nationalism: a Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York: Oxford University Press, 1990.
- Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, köide IX/2, *Soziale Strukturen: die Gesellschaft der Habsburgermonarchie im Kartenbild. Verwaltungs-, Sozial- und Infrastrukturen: nach dem Zensus von 1910*, koost. Helmut Rumpler und Martin Seger. Viin: ÖAW, 2010.
- Dziadzio, Andrzej. „Die Kroatische und Galizische Autonomie – rechtshistorischer und politologischer Aspekt: zur Stellung der Rechtsgeschichte in der Erforschung der Verfassungsgeschichte,“ – *Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen*, koost. Kálmán Kovács, Rechtsgeschichtliche Abhandlungen 16, 31–37. Budapest: ELTE 1987.
- Frevert, Ute. „Männer in Uniform. Habitus und Signalzeichen im 19. und 20. Jahrhundert,“ – *Männlichkeit als Maskerade: kulturelle Inszenierungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, toim. Claudia Benthien, Literatur, Kultur, Geschlecht, Kleine Reihe 18, 277–295. Köln: Böhlau, 2003.
- Galántai, József ja Goodman, Mark. *Hungary in the First World War*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- Glaise von Horstenau, Edmund. *Franz Josephs Weggefährte: Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck*. Zürich: Amalthea-Verl., 1930.
- Hajdu, Tibor. „Army and Society in Hungary in the Era of the First World War,“ – *East Central European Society in the World War I*, toim. Béla K. Király ja Nándor F. Dreisziger, War and society in East Central Europe 19. New York: Columbia University Press, 1985.
- Hantsch, Hugo. *Die Geschichte Österreichs, 1648–1918*, 2. kd. Graz: Styria-Verlag, 1953.
- Hecht, Rudolf. „Fragen zur Heeresergänzung der gesamten bewaffneten Macht Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkrieges.“ Doktoritöö, Viini Ülikool, 1969.

- Horel, Catherine. *Soldaten zwischen nationalen Fronten: die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868–1914*, Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 31. Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
- Jung, Peter ja Pavlović, Darko. *The Austro-Hungarian Forces in World War I, Men-at-arms* 392. Oxford: Osprey, 2003.
- Kaser, Karl. *Freier Bauer und Soldat: Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der Kroatisch-Slawonischen Militärgrenze 1535–1881*. Viin: Böhlau, 1997.
- Kotsebu, Pavel (Коцебу, Павел, Kotzebue, Paul von). *Političeskoje, ekonomičeskoye i vojennoje značenje prisojedinenija Bosnii i Gercegoviny k Avstro-Vengrii* (Политическое, экономическое и военное значение присоединения Боснии и Герцеговины к Австро-Венгрии). Jekaterinburg: tip. gaz. „Ural. žisn“ (тип. газ. „Урал. жизнь“), 1911.
- Kraus, Peter. „The Politics of Complex Diversity. A European Perspective,“ *Ethnicities* 12 (2011): 3–25.
- Krestić, Vasilije Đ. *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868 godine*. Belgrad: Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, 1969.
- Krotofil, Maciej. *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*. Toruń: Wydaw. Adam Marszałek, 2003.
- Kwan, Jonathan. *Liberalism and the Habsburg Monarchy, 1861–1895*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Lackey, Scott. *The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*. Westport and London: Greenwood Press, 1995.
- Lucas, James. *Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army 1868–1914*. New York: Hippocrene Books, 1987.
- Lucassen, Jan ja Zürcher, Erik-Jan. „Conscription as Military Labour: the Historical Context,“ *International Review of Social History* 43 (1998): 405–419.
- Magocsi, Paul Robert. *Galicia. A Historical Survey and Bibliographic Guide*. Toronto: University of Toronto Press, 1983.
- Niederstätter, Alois. „Landesidentität im Wandel: die Vorarlberger und ihre mentale Verortung,“ – *Vorarlbergs politische Landschaft: ein Handbuch*, koost. Peter Bußjäger, 10–24. Innsbruck, Viin, Bozen: Studienverlag, 2010.
- Oršolić, Tado. „Hrvatsko domobranstvo kao separatum corpus ugarskog domobranstva (1868.–1914.),“ *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 39 (26) (2002): 165–190.

- Oršolić, Tado. „Vojno-teritorijalna podjela i reorganizacija austrougarske vojske 1867.–1890.“ *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 46 (2004): 369–394.
- Osterkamp, Jana. „Cooperative Empires. Provincial Initiatives in Imperial Austria,“ *Austrian History Yearbook* 47 (2016): 128–146.
- Papp, Tibor. „Die königlich ungarische Landwehr (Honvéd),“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 5. kd, *Die bewaffnete Macht*, koost. Adam Wandruszka, 634–686. Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987.
- Peter, Laszlo. „Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. Die Elemente der Neuordnung von 1867,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 4. kd, *Verfassung und Parlamentarismus*, 1. osa, *Vefassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften*, koost. Helmut Rumpler ja Peter Urbantsch, 351–353. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000.
- Pfanner, Toni. „Military Uniforms and the Law of War,“ *International Review of the Red Cross* 86/853 (2004): 93–124.
- Pichlik (Pichlík), Karel. „Das Ende der Österreich-Ungarischen Armee,“ *Österreichische Osthefte: Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung* 5 (1963): 351–370.
- Pitreich, Heinrich von. *Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns verbunden mit der Betrachtung damaliger internationaler Situation*. Viin, Leipzig: W. Braumüller, 1911.
- Pojić, Milan. „Ustroj Austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868–1914,“ *Arhivski vjesnik* 43 (2001): 147–169.
- Reich, Emil. „What the Hungarians Want,“ *Daily Mail Year Book* (1906): 14–17.
- Rozdolski, Roman. *Stosunki poddancze w dawnej Galicji*, 1. kd. Varssavi: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962.
- Saunders, Anthony. *Weapons of the trench war: 1914–1918*. Stroud: Sutton, 1999.
- Schennach, Martin. „Der wehrhafte Tiroler: zu Entstehung, Wandlung und Funktion eines Mythos,“ *Geschichte und Region/Storia e regione* 14:2 (2005): 81–112.
- Sen'obo, Šarl' (Сеньобо, Шарль). *Avstryja v XIX stolitti (Австрия в 19 столетии)*. Lviv, 1901. (Tõlge ukraina keelde raamatust: Charles Seignobos. *Histoire politique de l'Europe contemporaine*. Pariis, 1897.)
- Simkins, Peter, Jukes, Geoffrey, Hickey, Michael. *The First World War: the war to end all wars*. Oxford: Osprey, 2013.

- Sirotković, Hodimir. „Die Verwaltung im Königreich Kroatien und Slavonien 1848–1918,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 2. kd, *Verwaltung und Rechtswesen*, koost. Adam Wandruszka ja Peter Urbanitsch, 469–499. Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975.
- Skorejko, Hanna (Скорейко, Ганна). „„Ljudyna zi zbrojeju“ v Avstrijs’kij imperii: evolucija sprujnjattja vijny i armii u zachidnoukraïns’komu suspil’stvi XIX st.“ („Людина зі зброєю“ в Австрійській імперії: еволюція сприйняття війни і армії у західноукраїнському суспільстві XIX ст.), *Pytannja istorii Ukraïny (Питання історії України)* 15 (2012): 12–18.
- Somogyi, Eva. „The Hungarian Hónved Army and the Unity of the Habsburg Empire: the Hónved Reform of 1904,“ – *East Central European Society in the World War I*, toim. Béla K. Király ja Nándor F. Dreisziger, War and society in East Central Europe 19, 273–280. New York: Columbia University Press, 1985.
- Szász, Zoltán. „Die Ungarische Nationalitätenfrage im Rahmen der Donaumonarchie,“ – *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1971*, 3. kd, *Das Nationalitätenproblem im Pannonischen Raum*, 161–162. Eisenstadt: Selbstverlag des Amtes der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, 1973.
- Stourzh, Gerald. „The Ethnicizing of Politics and „National Indifference“ in Late Imperial Austria,“ – Gerald Stourzh, *Der Umfang der österreichischen Geschichte: Ausgewählte Studien 1990–2010*, Studien zur Politik und Verwaltung 99, 290–293. Viin: Böhlau, 2011.
- Taylor, A. J. P. *The Habsburg Monarchy 1809–1918: a history of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. London: Hamish Hamilton, 1948.
- The Emperor’s Bosniaks: the Bosnian-Herzegovinian Troops in the k. u. k. Army: History and Uniforms – 1878 to 1918*, koost. Christoph Neumayer ja Ervin Schmidl. Viin: Militaria, 2008.
- Tilly, Charles. *Coercion, Capital, and European states AD 990–1990*. Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1992.
- Tilly, Charles. *From Mobilization to Revolution*, CRSO Working Paper no. 156. Ann Arbor, Mich.: University of Michigan, Center for Research on Social Organization, 1977.
- Unowsky, Daniel. *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. Purdue: Purdue University Press, 2005.
- Wagner, Walter. „Die k. u. k. Armee. Gliederung und Aufgabenstellung,“ – *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*, 5. kd, *Die bewaffnete Macht*, koost. Adam

- Wandruszka. Viin: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987.
- Varga, Bálint. „Writing Imperial History in the Age of High Nationalism: Imperial Historians on the Fringes of the Habsburg Monarchy,” *European Review of History: Revue européenne d’histoire* 24:1 (2017): 80–95.
- Weber, Eugen J. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford Calif.: Stanford University Press, 1976.
- Winkler, Wilhelm. *Die Totenverluste der Österreich-Ungarischen Monarchie nach Nationalitäten: die Altersgliederung der Toten, Ausblicke in die Zukunft*. Viin: Statistischer Dienst des Deutschösterreichischen Staatsamtes für Heerwesen, Seidl, 1919.
- Wrede, Alfons Freiherr von. *Geschichte der K. und K. Wehrmacht*, 1. kd. Viin: Seidel, 1905.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg. 1914–1918, koost. Edmund Glaise von Horstenau, 1. kd, *Das Kriegsjahr 1914*, 2. tr. Viin: Verl. d. Militärwiss. Mitteilungen, 1931.

Veebilehed

- Ruthner, Clemens. „Habsburg’s Little Orient: a Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918,” Kakanien revisited, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/CRuthner5.pdf>, 21. jaanuar 2019.
- Donia, Robert. „The Proximate Colony: Bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian Rule,” Kakanien revisited, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/RDonia1.pdf>, 21. jaanuar 2019.

Ukraina Sitši küttide leegion (1914–1918)

Ruslana Martsenjuk

Abstract. This article is devoted to the sole Ukrainian national military unit that existed in World War I, namely the Legion of Ukrainian Sich Riflemen. It was founded in August 1914 within the Austro-Hungarian Armed Forces as The Imperial and Royal Ukrainian Volunteer Legion, being a part of the Austrian Territorial Army (*Landwehr*). The creation of the Legion was initiated by the Supreme Ukrainian Council, the national steering body, composed of influential Ukrainian politicians, public figures and activists. There were 28,000 volunteers altogether, young women among them, who responded to the appeal of the Council and gathered in Lviv in the first days of the war. Most of them were members of various Ukrainian paramilitary and sport organizations which maintained old Cossack traditions.

Austrian military authorities limited the strength of the Legion to 2,500 men. In September 1914, the newly recruited soldiers pledged their allegiance not only to Austria but also to Ukraine. After that the Legion was deployed to the Transcarpathian region, where training was completed and the Legion was sent to the front in spring 1915. The Legion participated in the liquidation of the Russian breakthrough near Berezhany on 2 November 1915. In the battle on the slopes of the Lysonia hill more than a thousand Ukrainian riflemen were killed, wounded or taken prisoner by the Russian forces.

In summer 1916, during the Russian main offensive commanded by General Alexei Brusilov, the Legion defended its positions during two months along the hill path between Pidhaitsi and Berezhany and was surrounded. One hundred and fifty Ukrainians were killed in action and 1,000 taken prisoner.

In February 1917, the Legion returned to the trenches near Berezhany. After the February revolution in Russia and the fall of the Russian

Monarchy the hostilities ceased for a while. The legionaries fraternized with Ukrainian soldiers in the Russian army. In summer, the Russian Provisional Government under pressure from the Allies launched a new offensive. At the end of June 1917, the Legion entered a fierce battle near the village of Koniukhy. As a result almost a half of approximately 1,000 riflemen were killed or captured by the enemy. Later, the remains of the Legion, along with soldiers from its reserve and replenishment unit, participated in the counteroffensive of German and Austrian troops. On their way to the Zbruch river the legionaries took bloody revenge, capturing the town of Kozova.

In February 1918, the Ukrainian People's Republic was established and signed a peace treaty with Germany and other Central Powers. German and Austrian troops occupied Ukraine and drove the Bolsheviks out. The Legion also participated in the occupation. Riflemen were deployed near the city of Oleksandrivsk (modern day Zaporizhia), where they stayed until the end of the Great War. After the disintegration of Austria-Hungary, the Legion became the regular military unit of the West Ukrainian People's Republic, proclaimed in November 1918. Former legionaries participated in the Polish-Ukrainian War and suffered heavy losses. Finally, on 2 May 1920, the unit was disbanded.

I maailmasõja ajal sõdis rinde mõlemal poolel umbes 4,7 miljonit ukrainlast, neist neli miljonit Venemaa ja veel 700 000 Austria-Ungari poolel. Nii suurtest arvudest hoolimata aga eksisteeris ainult üks Ukraina rahvuslik väekoondis – Ukraina Sitši küttide leegion (ukraina keeles *Українські січові стрільці*, USS), mis kuulus Habsburgide monarhia relvajõudude koosseisu. Leegioni isikkoosseisu suurus eri aegadel ei ületanud 2500 inimest, kokku teenis aastatel 1914–1918 väekoondises aga üle 10 000 inimese.¹ Leegion käis läbi kogu sõja, võttis osa enam-vähem kõigist tähtsamatest lahingutest oma rindel ja saavutas igavese kuulsuse.

¹ Kim Jelisejevič Naumenko (Ким Елисеевич Науменко), „Ukrainskie voennye formirovaniia Avstro-vengerskoj armii v Pervoj mirovoj vojne (po dokumentam arxivov Ukrainy)“ (Українські військові формування Австро-Венгурської армії в Першій світовій війні (по документах архівів України)), – *Poslednjaja vojna Rossijskoj imperii: Rossiia, mir nakanune*,

Leegioni asutamise alguseks võib pidada 1911. aastat. Just siis sündis idee moodustada Galiitsias sõjaväestatud ukraina noorsoo-organisatsioonid. Nende peamiseks eesmärgiks oli noormeeste ettevalmistamine relvastatud võitluseks ukraina rahvuslike õiguste eest. Esimesed organisatsioonid olid salaühingud, mis tegutsesid gümnaasiumides ja ülikoolides. Pärast Venemaa ja Austria-Ungari suhete teravnemist leidis noorsoo militariseerimise idee vastukaja nii poliitilistes ringkondades kui ka spordiseltsides, nagu „Sokol“, „Sitš“ ja „Plast“.

18. märtsil 1913 saavutas Kõrõlo Trõljovskõi² esimese kütiseltsi, „Sitši kütide“, registreerimise. Sellega ühinesid teiste provintside seltsid. „Sitši kütide“ esimeseks juhatajaks sai Lvivi advokaat Volodõmõr Starosolskõi,³ tema asetäitjaks aga Dmõtro Katamai⁴.

25. jaanuaril 1914 asutati Lvivis veel üks ühing nimega „Sitši kütid II“. Selle juhatajaks sai Roman Daškevitš.⁵ Lisaks neile kahele kütiliikumise

v ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов (Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов) (Moskva: Nauka, 2006), 239.

² Kõrõlo Trõljovskõi (Кирило Трилевський, 1864–1940) – õppis Tšernivtsi ja Lvivi ülikoolis, *dr. jur.*, advokaat. 1900. aastal asutas esimese võimlemis- ja tuletõrjeseltsi „Sitš“, a-st 1912 Ukraina Sitši Liidu peaataman. A-st 1907 Austria riiginõukogu alamkoja, a-st 1913 Galiitsia maapäeva (Sejmi) liige. 1914. a augustist Sitši Kütide Seltsi organisatsiooniosakonna juhataja, hiljem ka Ukraina Sitši kütide leegioni sõjalise valitsuse ülem. 1919 oli Lääne-Ukraina Rahvavabariigi rahvusraada liige, hiljem a-ni 1927 Lääne-Ukraina Rahvavabariigi eksiilvalitsuse juures asuva koordineerimiskomitee liige. Naasis Ukrainasse, suri Kolomõjas.

³ Volodõmõr Starosolskõi (Володимир Старосольский, 1878–1942) – õppis Krakówi, Lvivi ja Viini ülikoolis, täiendas end Berliinis, Grazis ja Heidelbergis, *dr. jur.*, advokaat. 1913 Sitši Kütide Seltsi kaasasutaja ja esimees Lvivis, 1914. a augustist Ukraina Peanõukogu ja Ukraina Sitši kütide leegioni sõjalise valitsuse liige, Ukraina Vabastamise Liidu liige Viinis. 1918. aastal osales Lvivi novembriülestõusu ettevalmistamises, 1918–1919 Poola-Ukraina sõja ajal Poola vanglas. 1919. a sügisel Ukraina Rahvavabariigi välisministri asetäitja. 1920–1927 emigrandina Viinis ja Prahas, seejärel naasis Lvivi ja tegutses advokaadina, muu hulgas kaitses ukraina rahvuslasi. Pärast Lvivi vallutamist Punaarmee poolt 1939. a septembris oli Lvivi ülikooli professor. Vangistati 1939. a novembris ja mõisteti kaheksaks aastaks Gulagi, suri vangilaagris Kemerovo oblastis.

⁴ Dmõtro Katamai (Дмитро Карамай, 1886–1935) – lõpetas Lvivi ülikooli, organiseeris Sitši Kütide Seltsi osakondi, 1912–1914 ajakirja „Sitšovi visti“ (Sitši Uudised) toimetaja. 1914–1917 Ukraina sõjalise valitsuse sekretär, võttis osa Ukraina Sitši kütide leegioni formeerimisest. Pärast Lääne-Ukraina Rahvavabariigi moodustamist oli 1918–1921 Ukraina Galiitsia armee Viini kogumispunkti komandant. Suri Viinis.

⁵ Roman Daškevitš (Роман Дашкевич, 1892–1975) – õppis Lvivi ülikoolis, *dr. jur.* 1912–1914 Sitši kütide liikumise üks organiseerijaid Galiitsias. Läks I maailmasõtta Austria-Ungari

keskusele moodustati 1913. aasta sügisel ka kolmas, „Kütikuren (kütipataljon) seltsi „Sokol“ juures“. Kõik kolm organisatsiooni tegelesid sõjaasjanduse õpetamisega ukraina noorsoole. Austria võimud aga tegid ühingute tegevusele mitmesuguseid takistusi ja kui poleks puhkenud maailmasõda, oleks need organisatsioonid tõenäoliselt võimude korraldusel suletud.

28. juunil 1914 tapeti Sarajevos ertshtersog Franz Ferdinand ja tema abikaasa ning 28. juulil 1914 kuulutas Austria-Ungari valitsus sõja Serbiale, millesse peagi osutusid haaratuks peaaegu kõik maailma riigid. Nende sündmuste mõjul ühinesid 2. augustil 1914. aastal kõik Galiitsia ukraina erakonnad ja asutasid Ukraina Peanõukogu eesotsas Kost Levõtskõiga.⁶ Veidi hiljem asutas peanõukogu Ukraina sõjalise valitsuse – organisatsiooni, millest pidi saama Austria-Ungari armee koosseisu kuuluva ukraina vabatahtlike rahvusliku väekoondise, Ukraina Sitši küttide leegioni kõrgem väejuhatuse.

6. augustil 1914 avaldatud Ukraina Peanõukogu ja Ukraina sõjalise valitsuse manifestiga teatati ukraina rahva valmisolekust võitluseks Austria ja Saksamaa koalitsiooni poolle ning kutsuti ukraina noorust üles koonduma Ukraina Sitši küttide kollaste-helesiniste lippude alla.⁷ Pärast manifesti avaldamist hakkasid nii Galiitsia noored kui ka vanemate aastakäikude mehed end massiliselt Sitši küttide liikmeks registreerima. Algu- ses kogunesid nad maakonnakeskustes, kus tegutsesid sõjalise valitsuse

armee ohvitserina, 1915 langes Vene sõjavangi, 1917. a kevadel põgenes Kiievisse. 1917. a novembris organiseeris Sitši küttide Galiitsia-Bukoviina pataljoni, 1918. a jaanuaris osales Kiievi lahingutes. Seejärel Sitši küttide suurtükiväebrigaadi ülem. A-st 1920 elas Tšehhoslovakkias ja Austrias, Ukraina sõjaväelise organisatsiooni kaasasutaja. 1921 naasis Galiitsiasse, 1921–1922 Sitši seltsi esimees Galiitsias, pärast selle keelamist Poola võimude poolt 1926. aastal asutas paramilitaarne spordi- ja võimlemisseltsi „Lug“. A-st 1943 kuni surmani elas Austrias.

⁶ Kost Levõtskõi (Кость Левицький, 1859–1941) – õppis Viini ja Lvivi ülikoolis, advokaat. 1899–1900 esimese ukrainakeelse juriidilise ajakirja „Tšassopõs pravnotša“ (Часопись правнича) kaasasutaja ja toimetaja. 1907 valiti Austria riiginõukogu alamkotta ja 1908 Galiitsia maapäeva (Seimi) liikmeks. Pärast I maailmasõja algust Ukraina Peanõukogu esimees Lvivis, 1918–1919 Lääne-Ukraina Rahvavabariigi valitsuse (riigisekretariaadi) esimees. 1920. aastal juhtis Ukraina delegatsiooni Riia rahuläbirääkimistel ning 1921 ja 1922 Genfi läbirääkimistel. 1924–1939 advokaat Lvivis. Kui Punaarmee vallutas 1939. a sügisel Lvivi, arreteeriti NKVD poolt, kuid vabastati enne Saksamaa – NSV Liidu sõja algust. Suri Lvivis.

⁷ Іван Монолатій (Іван Монолатій), *Formuvannja ta bojovyj šljax Ukraïns'kych січовых стрільців, 1914–1918 rr.* (Формування та бойовий шлях Українських січових стрільців, 1914–1918 pp. (Kiiev: Tempora, 2008), 35.

maakonnakomiteed. Maakonnakeskustest saadeti vabatahtlikud suurematesse linnadesse: Strõisse, Ternopili, Stanislavi (Ivano-Frankivsk), Przemyśli ja Drohobõtši ning sealt partiide kaupa Lvivi, kus alustati USS-i leegioni formeerimist. Kuid peagi jätsid austerlased Lvivi maha ja vabatahtlikud suunati Strõisse.

Leegioni komplekteerimisel kerkis hulk probleeme: vabatahtlike ülalpidamiseks ei olnud raha ja isikkoosseisu väljaõppeks instruktooreid, samuti ei soovinud Austria võimud formeerida ukrainlastest eraldi sõjaväeüksust. Esimene probleem lahendati ülemaalse korjandusega vabatahtlike ülalpidamiseks, teine aga ainult poolenisti: Austria armeest õnnestus leegioni teenistusse üle tuua ainult 20 ohvitseri, kellest said instruktorid.⁸ Kolmas probleem jäi pikaks ajaks lahendamata. Austria sõjaväevõimud tegid leegioni moodustamisele kõiksuguseid takistusi. Nad nõudsid, et Strõisse saabunud 10 000 vabatahtlikust jäetaks leegionile ainult 2000 inimest. Sitši küttidele anti vananenud Werndli vintpüssid,⁹ mis olid Austria-Ungari armee relvastusest maha võetud juba 1889. aastal. Leegionile ei antud laskemoona, vorme ega jalanõusid. Austria võimude põhinõudmine oli, et leegion annaks ustavusvande Austria-Ungari impeeriumile.

Pärast pikki läbirääkimisi Austria väejuhatusega õnnestus leegioni ettenähtud koosseis suurendada 2500 meheni ning samuti saada väikeses koguses uuemat relvastust (Mauseri vintpüssid) ja vorme.¹⁰ Vastutasuks aga pidi leegion monarhiale truudust vanduma. Niiviisi ei saanud leegionist iseseisvat Ukraina väeüksust Austria armee alluvuses.

3. septembril 1914 andis USS-i leegion ustavusvande Habsburgide troonile ja mõne tunni pärast ka truudusvande Ukrainale: „Mina, Ukraina Sitši kütt, annan vande Ukraina vürstide, hetmanite, Zaporizžja Sitši, kal-

⁸ Mykola Lazarovyč (Микола Лазарович), *Чин Легиону Українських січових стрільців на Тернопілі (друга половина 1915 – роіаток 1918) (Чин Легиону Українських січових стрільців на Тернопілі (друга половина 1915 – початок 1918 р.))* (Ternopil: Bohdan, 2012), 7.

⁹ Josef Werndli ja Karel Holubi konstrueeritud vintpüss M1867 oli tagantlaetav 11,15 mm ühelasuline relv, mille Austria armee võttis relvastusse 1867. aastal. 1880. aastate teisel poolel läks Austria-Ungari armee üle 8 mm viie padruniga salvega Mannlicher M1886-88 vintpüssile ning Werndli vintpüssid jäeti tagalaüksuste relvastusse. (Tlk.)

¹⁰ Mykola Lytvyn, Kim Naumenko (Микола Литвин, Кім Науменко), *Istoriija halyc'koho strilctva (Історія галицького стрілецтва)* (Lviv: Kamenjar, 1991), 15.

Austria-Ungari sõjaväelasi I maailmasõja ajast. Foto Igor Kopõtini kogust

mude ja kogu Ukraina ees võidelda Ukraina relvade au eest kuni viimse veretilgani. Aidaku mind Issand Jumal ja Peaingel Miikael. Aamen.¹¹

Pärast vande andmist sõitis leegion Strabõtšovo linnakesse Taga-Karpaatias, sest Vene väed lähenesid Strõile. Strabõtšovos jaotati leegion kolmeks pataljoniks (kuren). I pataljoni ülemaks sai Mõhhailo Vološõn,¹²

¹¹ Ivan Holovac'kyj (Іван Головацький), *Dmytro Vitovs'kyj – orhanizator Lystopadovoho čynu* (Дмитро Вітовський – організатор Листопадового чину) (Lviv: Halyc'ka vydavnyča spilka, 2005), 8.

¹² Mõhhailo Vološõn (Михайло Волошин, 1877–1943) – lõpetas Viini ülikooli, advokaat. Spordiseltsi „Sokol-Batka“ aktiivne liige, Ukraina sõjalise valitsuse liige. I maailmasõja ajal mobiliseeriti Austria-Ungari armeesse ja määrati 1914. a augustis reservohvitserina USS-i leegioni, algul I pataljoni ülemaks sotniku auastmes, hiljem USS-i kogumispunkti ülemaks Lvivis, kus tegeles aastatel 1915–1918 vabatahtlike värbamisega. Pärast sõja lõppu jätkas oma advokaadipraktisega. 1925–1939 Ukraina Rahvuslik-Demokraatliku Ühenduse keskkomitee liige. 1939. aastal, pärast Lvivi vallutamist Punaarmee poolt, läks Krakówisse, 1941 naasis Lvivi, oli advokaatide koja üks asutajaid ja president.

II pataljoni ülemaks Grõgori Kossak¹³ ja III alakoosseisulise pataljoni ülemaks Stepan Šuhhevõtš¹⁴. Leegioni ülemaks määrati Mõhhailo Galuštšõnskõi^{15, 16}.

USS-i leegioni koosseis

Pataljoni (kurenisse) kuulus neli sotnjat (roodu või kompaniid). Sotnjad koosnesid omakorda neljast rühmast (tšet), rühmad aga neljast 10–15-mehelisest jaost (rõi, ukr *puŭ*). Sotnjas oli 100–150 võitlejat. Lisaks olid igas sotnjas kaks käsitöölist (kingsepp ja rätsep), sotnja kirjutaja ja tema abi ning kaks telefonisti.

Leegioni kuulusid veel ratsa-, kuulipilduja- ja pioneirisotnjad. Ratsasotnjas oli 120 sõdurit ja neli ohvitseri, sotnjaülem oli Roman Kamõnskõi. Kuulipildujasotnjasse kuulusid sotnjaülem, kaks rühmaülemat, neli kuulipildujameeskonna ülemat ja 32 kuulipildujameeskondade liiget. Relvastuses oli neli Schwarzlose kuulipildujat. Esimeseks sotnjaülemaks

¹³ Grõgori Kossak (Григорий Косак, 1882–1939) – lõpetas Drogobõtši gümnaasiumi ja õpetajate seminari, oli kooliõpetaja, haridustegelane ja osales Sitši liikumises. I maailmasõja ajal USS-i pataljoniülem, 1. polgu ülem ja USS-i kooli asutaja. 1918–1919 võitles Ukraina-Poola sõjas, oli Ukraina Galiitsia armee III ja V korpuse ülem. 1924 läks Ukraina NSV-sse, oli Harkivi punakomandöride kooli taktika ja strateegia õppejõud, õpetas ka teistes Ukraina kõrgkoolides. 1931 arreteeriti GPU poolt ja mõisteti kuueks aastaks vangilaagrisse; 1938 arreteeriti uuesti, mõisteti surma ja lasti maha.

¹⁴ Stepan Šuhhevõtš (Степан Шухевич, 1877–1945) – lõpetas Lvivi ülikooli, advokaat ja kohunik. USS-i leegioni pataljoniülem, ataman. 1918–1919 Ukraina-Poola sõjas 4. Zolotšivi brigaadi ülem, hiljem Ukraina Galiitsia armee väejuhatuse liige. 1921–1925 Lvivi põrandaaluse ukraina ülikooli kriminaalõiguse professor. Sõdadevahelisel ajal advokaat, muu hulgas kaitses Ukraina rahvusliku vabastusliikumise aktiviste Galiitsias ja Volõõnias. Enne II maailmasõda asus Krakówisse, kus tegutses advokaadina ja ukraina ühingutes. Suri Saksamaal Ambergis.

¹⁵ Mõhhailo Galuštšõnskõi (Михайло Галущинський, 1878–1931) – õppis Lvivi ja Viini ülikoolis, gümnaasiumiõpetaja. Paramilitaarse organisatsiooni „Sitš“ aktivist. I maailmasõja ajal USS-i leegioni esimene ülem, a-st 1915 ukraina küsimuste referent ühe Austria korpuse staabi juures. Pärast I maailmasõda oli Lvivi ukraina põrandaaluse ülikooli professor ning Poola Seimi saadik ja senaator Ukraina Rahvuslik-Demokraatliku Ühenduse liikmena. Suri Lvivis.

¹⁶ Mykola Romanovyč Lytvyn (Микола Романович Литвин), „Lehion Ukraïns'kyx sičovyx strilčiv: vijs'kove navčannja, vuhovannja, bojovuj šljah“ (Легіон Українських січових стрільців: військове навчання, виховання, бойовий шлях), – *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraïna (Велика війна 1914–1918 рр. і Україна)*, 1. kd (Kiiev: Klio, 2014), 160.

sai Vassõl Solovtšuk. Pioneerisotnjas oli neli rühma eri valdkondade spetsialistidega. Sotnjat juhtis I. Silka.

Peale selle kuulus leegioni koosseisu ka tagavarasotnja (mida alguses juhtis Mõhhailo Vološõn) ning sanitaartenistus, voor, majandusosakond, košš (ukr *киш*) ja pressiteenistus. Sanitaartenistuses oli kaks arsti ja neli sanitari, kelle käsutuses olid sidumismaterjalid, arstiriistad ja kaks paarisrakendit haavatute äraveoks. Esimesed arstid olid Ivan Rõhlo ja A. Beljai. Igale sotnjale anti oma voor. See koosnes neljast neljahobuserakendiga vankrist ja väliköögist. Esimene vanker oli sotnja kantslei tarbeks, teine ja kolmas toiduainetele, neljas aga laskemoonale. Majandusosakonda (intendantuuri) kuulus peaintendant, tema abi, pataljoni intendantid ning sotnjate ispravnikud. Majandusosakonna peaülesanne oli leegioni varustamine toiduainete, vormide ja jalatsitega. Košš oli USS-i leegioni tagala, kus valmistati ette täiendust. Košš jaotus mitmeks osakonnaks: registreerimiskantslei, värvatute osakond (mis jaotas uued mehed leegioni allüksuste vahel), tervenejate osakond (koondas nii mehi, kes olid pärast tervenemist tagasi pöördumas oma väeossa, kui ka haavatuid, kes ootasid edasisaatmist hospidali), jaamakomando (tagas korra koši peatustes) ja värbamisosakond (valis vabatahtlike seast sobivad mehed välja). Lisaks kuulus košši veel ohvitser, kes juhtis kõiki majandusasju.

Pressiteenistus – pressituba – oli leegioni kirjandus- ja kunstiring ülesandega hoida alal Ukraina Sitši küttide sõjaväelisi traditsioone. Sõja ajal formeeriti leegioni juures veel eriüksused (rühmad), mille relvastuses olid kerged ja rasked miinipildujad, granaadiheitjad ja leegiheitjad ülesandega kaitsta oma üksusi vaenlase pealetungi korral. Need rühmad tegutsesid peaaasjalikult kaitses. Eriüksuste ülemaks määrati horunži I. Rogulskõi.

Ukraina Sitši küttide sõjategevus aastatel 1914–1916

1914. aasta varasügisel sai Austria-Ungari armee lüüa lahingus Lvivi pärast ja alustas taganemist läände, Karpaatidesse. Vene väed piirasid sisse Przemyšli kindluse ja hõivasid ilma lahinguteta Karpaatide eelmäestiku. Raske rindeolukorras meenus Austria väejuhatusele USS-i leegion.

10. septembril sõitis esimene sotnja (ülem Vassõl Dõdušok) Veretske külla ja seitsme päeva pärast siirdi teine sotnja (ülem A. Semenjuk) Sjanki külla. Mõlemad üksused pidid tugevdama ooberst Drechsleri lahingugruppi. Väljasõit oli nõnda ootamatu, et sõdurid ei saanud ei korralikke vorme, laskemoona ega relvastust. Vanade Werndli vintpüsside asemele anti neile uued Mannlicheri omad alles rindel. Kuid raskused ei mõjutanud sitšlaste otsustavust, juba 25. septembril astusid nad oma esimesse lahingusse Sjanki küla lähistel. A. Semenjuki sotnjal oli kokkupõrge Kubani kasakate ratsapiilkonnaga, mis lõppes Sitši küttidele võidukalt.

27. septembril paistsid silma kaks Vassõl Dõdušoki sotnja rühma. Koos ratsaeskadroni ja Ungari sandarmite rühmaga hävitasid nad Vene suurtükipatarei ja peatasid mõneks tunniks venelaste pealetungi Sjanki külale, mille Vene väed sellest hoolimata vallutasid. Sjanki pärast peetud lahingus kandis A. Semenjuki sotnja ka esimesed kaotused: viis meest langes ja mõned võeti vangi. Järgmisel päeval, 28. septembril, ületasid Vene väed Klõmetsi ja Verbjaži asula vahel Austria Galiitsia ja Ungari vahelise halduspiiri. Veretske küla lähedal sattus löögi alla Dõdušoki sotnja ning kaotas kümme meest langenute, üksteist haavatute ja kaheksa sõjavangidena.¹⁷

Samal ajal paiskas Austria väejuhatus Karpaatidesse 2. armee, mis oli pidanud ründama Serbiat. Veretske-Lavotšne-Strõi suunal tegutses kindral Hofmanni¹⁸ lahingugrupp, hiljem XXV korpus. Sellele korpusele allus ka USS-i leegion, mida 20-mehelisteks salkadeks jaotatuna rakendati rekkeks ja diversioonideks vaenlase lähitagalas.

26. septembril 1914 saabusid Volovetsi linnakesse kolm Sitši küttide sotnjat, mida juhtisid Semjon Goruk,¹⁹ Dudõnskõi ja Ossip Budžõnov-

¹⁷ Monolati, *Formuvannja*, 44.

¹⁸ Peter von Hofmann (1865–1923, a-st 1917 vabahärra von Hofmann), 1918 jalaväekindral, XXV korpuse ülem sõja lõpuni. (*Tlk.*)

¹⁹ Semjon Goruk (Семен Горук, 1873–1920) – lõpetas Lvivi ülikooli filosoofiateaduskonna ja Austria sõjakooli, oli Sokoli-Sitši liikumise aktivist. I maailmasõjas USS-i leegioni roodu- ja pataljoniüleml. 1916–1917 Vene sõjavangis. 1918–1919 Ukraina-Poola sõjas Ukraina Galiitsia armee esimene staabiüleml ja hiljem brigaadiüleml. 1920. a aprillis langes Tšekaa kätte, suri Solovki vangilaagris.

skõi²⁰. Mehed olid tsiviilriietes ja relvastatud Werndli vintpüssidega. Volovetsis jaotati nad kümneks iseseisvaks salgaks, mis koosnesid ülemast, tema asetäitjast ja 18 kütist. Iga salk pidi ületama iseseisvalt rindejoone ja tegutsema seejärel talle määratud alal. Pärast neljanädalast sissitegevust pidid salgad üle rindejoone naasma. Mõne aja pärast saadeti sissidena vaenlase tagalasse veel kaks sotnjat, mille ülemad olid J. Konõk ja I. Baran.

Samal ajal aga murdsid Vene väed Galiitsias Austria rindest läbi. Austria väed hakkasid Beskiidide mäeahelikust Taga-Karpaatiasse taganema. Kui Beskiididesse ilmusid USS-i üksikud salgad, hakkasid Austria komandörid oma initsiatiivil neid liitma oma kaotusi kandnud üksustega. Sel kombel sattusid paljud salgad laialipillutatuna Austria armee eri üksuste koosseisu. Osa salku naasis Volovetsi. Mõned salgad suutsid siiski rindejoone ületada, kuid olles mõnda aega ekselnud Volove küla ümbruses, pöördusid nad tagasi. Ainult üks salk G. Ivanenko juhtimisel suutis jõuda Drogobõtši piirkonda, kus alustas aktiivset tegevust. Salk ühines leegioniga alles pärast Galiitsia vabastamist. Nõnda lõppes USS-i sissitegevus, millel polnud muud tulemust peale suurte kaotuste ja leegioni allüksuste laialipillutamise.²¹

USS-i ajaloo järgmiseks teetähiseks sai sõjategevus 1914. aasta oktoobris, kui pärast Austria armee purustamist Galiitsias paiskas Vene väejuhatuse mõned korpused Galiitsiast Varssavi alla. Austria armee aga kasutas ära vaenlase nõrgenemist, alustas koos Saksa vägedega aktiivset sõjategevust ning jõudis juba oktoobri teisel poolel Hõrivi-Turka-Sõnjovõdne joonele. Sõjategevuses osales ka kindral von Hofmanni korpus, millele allus USS-i leegion. Korpusele tehti ülesandeks anda löök Strõi suunas ja seejärel toetada kindral Lehmanni²² 8. ratsaväediviisi

²⁰ Ossip Budžõnovskõi (Осип Будзиновський, 1885–1919) – lõpetas Lvivi ülikooli juristina, oli Sokoli-Sitši liikumise aktivist. A-st 1914 ülemleitnant USS-i leegionis. 1918. a novembrist teenis Ukraina Galiitsia armees, osales Lvivi lahingutes ja oli 2. brigaadi pataljoniülem. Suri tüüfusse.

²¹ *Ukrains'ki sičovi stril'ci, 1914–1920: preprint. vidtvorennja z vyd. 1935 r. (Українські січові стрільці, 1914–1920: препринт. відтворення з вид. 1935 р.)* (Lviv: Slovo, 1991), 21–22.

²² Georg von Lehmann, vabahärra (1856–1936), hiljem ratsaväekindral ja korpusejuhataja. (Tlk.)

Drogobõtsi tagasivallutamisel. Nendes lahingutes oli sitšlastel tähtis osa, sest nad kuulusid Austria vägede avangardi.

Kindral von Hofmanni korpus jaotati kolme gruppi. 130. brigaad pidi tegutsema Lavotšne-Skole-Sõnjovõdne-Strõi suunal, 129. brigaad Veretske-Skole ja 131. brigaad Volove-Bolehhivi-Strõi suunal. Leegioni kolm sotnjat Grõgori Kossaki juhtimisel allutati 129. brigaadile, Barani sotnja 131. brigaadile ning Stepan Šuhhevõtši poolpataljoni mõlemad sotnjad jäid Turka alevis paiknenud 8. ratsaväediviisi ülema kindral von Lehmanni käsutusse. Lahingutegevust alustasid 129. ja 130. brigaad energilise löögiga Tuhholka ja Lavotšne suunas. Vene väed oleksid võinud selle pealetungi peatada, kuid nende paremat tiiba hakkas ümber haarama 8. ratsaväediviis, mida oli tugevdatud Dmõtro Võtovskõi ja Ossip Budžõnovskõi juhitud kahe USS-i sotnjaga. Venelased sunniti taganema ja nad jätsid Strõi maha, kuhu 19. oktoobril sisenesid 130. brigaadi üksused. Seejärel siirdi 129. brigaad ja üks Grõgori Kossaki sitšlaste sotnjadest appi kindral Lehmanni ratsaväelastele, kes koos kahe USS-i sotnjaga piirasid 19. oktoobril sisse Borõslavi ja Nagujevõtši. Järgmisel päeval sisenes Grõgori Kossaki sotnja Drogobõtsi, mille vaenlane oli maha jätnud.²³

Sel ajal kaitsesid kaks ülejäänud USS-i sotnjat Strõid, sest Vene väed olid oma reservid järele tõmmanud ja alustasid 21. oktoobril vastu pealetungi. Venelaste esimest rünnakut saatis edu ja austerlased hakkasid taganema. Ja jälle täitsid sitšlased tähtsat ülesannet, sest nüüd olid nad arjeguardiks ja katsid austerlaste taganemist, demonstreerides nii kangelaslikkust kui ka oma eeskujulikku väljaõpet, kuid vaenlast kinni pidada neil ei õnnestunud. Samasugune olukord kujunes ka 8. ratsaväediviisi lõigus, mis pärast ebaõnnestunud pealetungi Urižile oli sunnitud taganema. Jällegi katsid austerlaste taganemist edukalt USS-i kütid, kes olid määratud arjeguardi. Novembri alguses koondati USS-i leegion peaaegu täies koosseisus Annabergi²⁴ asula ümbrusse.

Pärast rinde stabiliseerimist otsustas Austria väejuhatatus koos Saksa üksustega teha Karpaatides talvise pealetungi. Selleks formeeriti Lõuna-

²³ *Ukraïns'ki sičovi stril'ci*, 23.

²⁴ Tänapäeval Nagirne Lvivi oblasti Skolivski rajoonis. 1835. aastal asutatud endine saksa koloonia, nimetati 1939. aastal ümber Annivkaks ja 1945. aastal Nagirneks.

Austria-Ungari sõjaväelasi I maailmasõja ajast. Foto Igor Kopõtini kogust

armee, millele allutati ka USS-i leegion. Pealetung algas 21. jaanuaril 1915. Galiitsia ja Ungari piiri läheduses mäetippudel peetud ägedate lahingute järel purustasid Austria ja Saksa väed vaenlase ja tungisid Galiitsiasse. USS-i mõlemad pataljonid tegutsesid oma brigaadide avangardis. 1. veebruaril jõudis I pataljon Staneštše mäetippu, 2. pataljon aga hõivas mahapõletatud Võžlove küla. Venelased kindlustusid Suur-Javirniki²⁵ mäel ja Lavotšne külas.

Ööl vastu 1915. aasta 1. veebruari, kolmekümne kraadises külmas, tegi 1. pataljon Semjon Goruki juhtimisel tiibmanöövri ja sundis venelasi Lavotšnet maha jätma. USS kandis raskeid kaotusi, sest 86 meest sattus hospitali külmavõetud sõrmede või varvastega. Enamik neist jäi sandiks.²⁶ Nende lahingute järel said sitšlased kõigepealt viiepäevase puhkuse ja seejärel suunati reservi.

²⁵ Укр Великий Явірник.

²⁶ Nykyfor Hirnjak (Никифор Гірняк), *Orhanizacija i duhovnyj rist Ukraïns'kyx sičovyx stril'civ* (Організація і духовний рист Українських січових стрільців) (Philadelphia: Ameryka, 1955), 21–22.

Peagi alustasid täiendust saanud Vene väed pealetungi eesmärgiga paisata austerlaste Lõunaarmee tagasi Beskiidide aheliku taha. Esi-meses etapis kavatseti hõivata Magura ja Tatarivka, teises etapis (1915. aasta märtsis ja aprillis) Klõvka ja Makivka mägi. Lahingutes nende mägede pärast osales peaaegu kogu USS-i leegion, mis reservist kii-resti rindele siirdi. I pataljon saadeti Kõtšerka mäele ja oli rindel kuni 19. märtsini. II pataljon siirdi Tatarivka mäele ning pärast selle mahajät-mist viidi 130. brigaadi reservi Klõvka ja Makivka mäe vahelisse orgu. Peagi toodi sinna ka I pataljon. Nii olid mõlemad pataljonid ühe brigaadi alluvuses.

Leegion reorganiseeriti 1915. aasta märtsis. Nüüd koosnes see kahest pataljonist, kummaski neli roodu. I pataljoni ülemaks määrati Grõgori Kossak, II pataljoni ülemaks aga Semjon Goruk. Organisatsiooni- ja haldusküsimustes allusid pataljonid korpuse juhatusele, taktikaliselt aga diviisi- või brigaadistaabile.²⁷ Nii suurenes veelgi leegioni sõltuvus Austria väejuhatusest.

Samal ajal algasid lahingud Makivka mäe pärast. 23. märtsist 4. april-lini ründasid Vene väed vahetpidamata sitšlaste positsioone mäe kaits-jate vasakul tiival, kuid edu ei saavutanud. Nad rühmitasid oma üksused ümber ja läksid pealetungile kaitse parema tiiva vastu, mida kaitse-sid austerlaste üksused. Siin saavutasid venelased mõõdukat edu, kuid ei jõudnud seda arendada. USS-i kahe roodu vastulöök Dudõnskõi ja Zenon Noskovskõi juhtimisel löi vaenlase äsja hõivatud positsioonidelt välja. Seejärel saabus rindel mõneks nädalaks vaikus, mis lubas koondada I pataljoni Golovetsko külla ning saata osa mehi puhkusele košši, mis sel ajal seisis Mukatševe lähedal Taga-Karpaatias.

Uuesti algas aktiivne lahingutegevus aprilli lõpus. 28. aprillil alustasid Vene väed tormijooksu Makivka mäele, mida kaitsesid Austria-Ungari üksused, mis kuulusid 35. korpuse koosseisu, aga ka Ungari ja Galiit-sia maakaitseväelased. Nõrk kaitse ei pidanud vaenlase tugevale löögile vastu ja venelased hõivasid mäe juba esimese rünnakupäeva öösel. USS-i leegionis anti häire. Mäejalamile jõudes läksid I pataljoni kolm roodu ja II pataljoni kaks roodu vasturünnakule. Juba tunni aja pärast oli mägi

²⁷ *Ukrains'ki sičovi stril'ci*, 31.

sitšlaste valduses. Ebaedust hoolimata aga jätkasid venelased katseid Makivka vallutamiseks, üritades leida austerlaste kaitse nõrka kohta. 29. aprillil alustasid nad teist tormijooksu. Kaks päeva ja kaks ööd ronisid nad mööda järske nõlvu üles ja katsusid sitšlasi mäetipult välja lüüa, kuid iga kord said väärilise vastulöögi ning veeresid pärast iga tagasilööki mäejalamile tagasi.²⁸

1. mai koidu ajal alustasid Vene väed suurtükiväe toetusel järjekordset tormijooksu ja suutsid mäetipu vallutada. Koos Austria sõduritega langes vangi ka osa Sitši kütte. Kaotatud positsioonide tagasivõtmiseks Makivka mäetipul läks järelejäanud osa USS-i leegionist koos kahe äsja väkke kutsutud ungarlaste rooduga vastupealetungile. Puhkes äge ja ebavõrdne lahing. Venelased kaitsesid visalt äsja vallutatud positsioone. Ungarlased kandsid märkimisväärseid kaotusi ja olid sunnitud tagasi pöörduma. Nüüd lasus kogu lahingukoorem USS-i leegionäride õlgadel, kes ründasid kaks korda mäetippu ilma edu saavutamata. Edu saatis alles kolmandat katset, mida toetas Austria suurtükivägi. Sitši kütid hõivasid mäetipu ja vallutasid uuesti Makivka. Nendes lahingutes kandis leegion raskeid kaotusi: 46 meest kaotati tapetuna ja 56 haavatuna, mõnikümmend langes vangi.²⁹ USS-i mehisus ja kangelaslikkus märgiti ära Austria 55. jalaväediviisi ülema kindral Fleischmanni³⁰ päevakäsus, kus on kirjas: „Ukrainlased! Suure uhkusega võite tagasi vaadata oma kangelaslikule võitlusele. Igaüks, kes kuulub teie leegioni, mida täie õigusega võib nimetada eliitüksuseks, peab olema uhke. Ma olen kindel, et teiega võib arvestada iga ohu korral. Täitugu teie soovid! Kolmekordne au teile!“³¹ Niisiis tõstis USS-i aktiivne tegevus Makivka all nende autori teeti Austria-Ungari armees.

Pärast Makivka lahingut võitles leegion lahingutes Bolehhivi ja Galõtsi pärast ning Zavalivi all, Strõpa jõel ja Semõkivtsi all. 22. septembril 1915 reorganiseeriti leegion Ukraina Sitši küttide 1. polguks.³² Selle ülemaks määrati Grõgori Kossak. 26. novembril siirdi polk puhkusele

²⁸ Lytvyn, „Lehion Ukraïns'kyx sičovyx stril'civ“, 163.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ Ignaz Fleischmann (1870–1942). (*Tlk.*)

³¹ *Ukraïns'ki sičovi stril'ci*, 33.

³² Lazarovyč, *Čyn Lehionu*, 41.

Sosnivi, kus ta veetis kogu 1915.–1916. aasta talve. 1916. aastal alustasid sitšlased lahingutegevust juba uue ülema juhtimisel. 16. märtsil vahetas Kossaki sellel ametikohal välja Antin Varõvoda³³. 13. mail võttis 2. pataljon Semjon Goruki juhtimisel sisse positsioonid Strõpa jõe vasakul kaldal. I pataljon E. Lisnjaki juhtimisel paigutati brigaadi reservina Sosnivi põhjaservale.

1916. aastal hakkas Saksamaa ja Austria-Ungari üldine olukord halvenema. Austerlaste pealetung Itaalias nõrgestas nende jõude idarindel. Peale selle alustasid Saksa väed uuesti aktiivset sõjategevust läänerindel. Et kergendada nende rinnete olukorda, aktiveerisid Antandi riigid ka oma sõjategevust, milles peamist rolli mängisid Vene väed.

4. juunil 1916. aastal algas Vene vägede suurpealetung kindral Aleksei Brussilovi juhtimisel. Juunis murdsid venelased mõne tugeva löögiga Austria-Ungari rinde Volõõnias ja edelarindel, misjärel Austria ja Saksa väed olid sunnitud taganema põhjas Stohhida jõe taha, lõunas aga Bukoviina ja Ungari halduspiirile. Taganema pidi ka Austria Lõuna-armee. 11. augustil jättis USS-i polk maha oma positsioonid Strõpa juures ja taganes Potutorõ küla juurde Berežanõ lähedal. Polk sai käsu hoida Potutorõ küla ja Potutorõ-Berežanõ teed. 14. augustil ründasid Vene üksused selles lõigus Austria vägede positsioone. Neil õnnestus puruks lüüa 35. kütirügement (endine 35. *Landwehr*'i jalaväerügement) ja tungida USS-i polgu tiivale. Sitšlaste kaks sotnjat olid sunnitud oma haavatuid sõjaväljale maha jättes taganema. Suurte jõupingutuste hinnaga ja viimaseid reserve rakendades suudeti vaenlase läbimurre lokaliseerida ning kaotatud positsioonid tagasi võtta. Austria väejuhatuse pani vastutuse selle nurjumise eest sitšlastele, kes tõmmati pärast raskeid lahinguid tagasi Posuhhivi küla piirkonda, kust nad augusti lõpus saadeti kaitsma Lõssonja mäge.³⁴

³³ Antin Varõvoda (Антін Варивода, 1869–1936) – lõpetas Austria sõjakooli, viimane auaste polkovnik (kolonel). I maailmasõjas Austria-Ungari armee kompaniiülem, teenis USS-i leegionis. A-st 1918 Ukraina Galiitsia armees, 1918–1919 oli likvideerimiskomisjoni liige Viinis, seejärel Lääne-Ukraina Rahvavabariigi esindaja Tšehhoslovakkias interneeritud Ukraina Galiitsia armee sõdurite ja ohvitseride laagrites. Pärast laagrite likvideerimist 1923. aastal elas Viinis.

³⁴ Osip Dumin (Осип Думін), „Istorija Lehionu Ukrainś'kыx sičov'ыx stril'ci'v, 1914–1918“ (Історія Легіону Українських січових стрільців, 1914–1918), *Dzvyn* (Дзвін), 5–6 (1992): 131.

*Ukraina sõjaväelased Austria-Ungari armees 1916. aasta sügisel.
Foto Igor Kopõtini kogust*

1916. aasta 2. septembri õhtul alustasid Vene väed järjekordset pealetungi Lõunaarmee 55. diviisi positsioonidele, mille koosseisu kuulusid ka sitšlased. Jällegi sattus 35. rügement raskesse olukorda. Neile saadeti appi USS-i I pataljoni üks sotnja, kes aga olid sunnitud edu saavutamata taganema. Järgmise päeva koidikul läksid kolm ülejäänud pataljoni vasturünnakule ning neil õnnestus vaenlase edasiliikumine mõneks ajaks peatada ja olukord stabiliseerida. Operatsiooni olukorrale tähtsat Lõssonja mäe, mis kontrollis teed Berežanõsse, hoidsid oma valduses USS-i kahe sotnja ning ka 35. ja 310. jalaväerügemendi riismed. Vene üksused hakkasid Lõssonja mäe paremalt tiivalt ümber haarama, hõivasid paar naaberkõrgendikku ja löid puruks ühe USS-i I pataljoni sotnja. Seepeale saadeti lahingusse USS-i II pataljon ülesandega võtta tagasi kaotatud positsioonid, millega aga pataljon kõigist jõupingutustest hoolimata siiski toime ei tulnud. Järgmise päeva, 4. septembri hommikul läksid Sitši kütid koos juurde antud üksustega uuesti vasturünnakule, aga ka seda ei saanud edu. Sama päeva õhtul läksid üldisele pealetungile kõik 55. diviisi üksused, kellel lõpuks õnnestus olukord taastada. Lõssonja mäe lahingutes kandsid sitšlased suuri kaotusi: langes 81 meest, haavata sai 293 ja vangi langes 285.³⁵

Pärast lahinguid Lõssonja mäe pärast kandis Vene väejuhatuse oma aktiivse lahingutegevuse lõunasse, jättes 55. diviisi positsioonid mõneks ajaks rahule. Siis viidi USS-i polk puhkuseks diviisi reservi, kuid saadeti juba mõne päeva pärast taas eesliinile positsioonidele Potutorõ küla juures. 29. septembril alustasid Vene väed järjekordset pealetungi 55. diviisi lõigus, et vallutada Berežanõ linna. Rohkem kui ööpäeva kestnud intensiivse suurtükiväe ettevalmistustulega pühitati 129. brigaad faktiliselt minema. Pärast 30. septembri keskpäeva tungis Vene jalavägi tormijooksuga Lõssonja mäele. Vaenlane murdis läbi austerlaste positsioonidest, jõudis ilma vastupanu kohtamata välja Zolota Lõpa jõe orgu ja alustas edasiliikumist Posuhhivi peale. Seejärel sattusid löögi alla USS-i

³⁵ Ivan Kryp'jakevyč, Bohdan Hnatevyč, Zenon Stefaniv *et al.* (Іван Крип'якевич, Богдан Гнатевич, Зенон Стефанів та ін.), *Istoriija ukraïns'koho vijs'ka (vid knjažyux časiv do 20-x rokiv XX st.) (Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.))* (Lviv: Svit, 1992), 337.

pataljonid, mis piirati kiiresti kolmest küljest sisse ja lõigati oma vägedest ära. Mõne tunni jooksul pidasid Sitši kütid ebavõrdset lahingut, kuid appi ei tulnud neile mitte keegi; suurem osa neist langes vangi. Ainult üksikutel õnnestus omade juurde läbi murda.³⁶

Tänu neile mõnele tunnile, kui Sitši kütid kaitsesid kangelaslikult Potutorõ küla, suutis 55. diviisi staap oma reservid järele tõmmata ning venelaste pealetungi peatada. Kaotatud positsioone tagasi võtta aga austelased siiski ei suutnud.

Pärast Potutorõ lahingut oli USS-i kahest pataljonist järele jäänud ainult mõnikümmend sõdurit ja pioneerisotnja.³⁷ Viimane jäeti rindele, kuid jalaväepataljonide riismed saadeti uue polgu formeerimiseks košši, mis asus Rozvadivi linnas.

USS 1917. ja 1918. aasta sündmustes

1917. aasta 17. märtsil sõitis uus polk, millesse kuulus kuus sotnjat, Berežanõ suunas välja. Polku juhtis uus ülem, rahvuselt tšehh, ooberstleitnant Franz Kikal³⁸.³⁹ Berežanõs käskis 25. korpuse juhatus formeerida kahest kurenist ühe ning nimetada see jälle leegioniks, seega sai polgust taas leegion. Seejärel võtsid Sitši kütid sisse positsioonid Kuropatnõkõ küla juures Berežanõst kirdes, kust nad 15. mail viidi reservi Konjuhkhõ külast kagusse. Sel ajal oli rindel rahulik, sest teisel pool rinnet toimusid suured muudatused.

1917. aastal 27. veebruaril kukutati Venemaal demokraatliku revolutsiooni tulemusena isevalitsus. 17. märtsil moodustati Kiievis Keskraada, mis alustas Ukrainas autonoomsete võimuorganite loomist. Sõda aga ei olnud veel lõppenud.

³⁶ *Ukrains'ki sičovi strilci*, 71.

³⁷ Mykola Vasyľovych Lazarovyč (Микола Васильович Лазарович), *Lehion Ukrains'kyx sičovyx strilciv: formuvannja, ideja, borot'ba* (Легион Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба) (Ternopil: Bohdan, 2005), 151.

³⁸ Franz (František) Kikal – Brnost pärit tšehh, Austria-Ungari armee ohvitser, 1917 ooberstleitnant. Oli USS-i kooli ülem, 1917. a veebruarist juunini USS-i leegioni ülem. Langes lahingus Konjuhkhõ küla juures Ternopili maakonnas.

³⁹ *Ukrains'ki sičovi strilci*, 88.

1917. aasta 29. juuni hommikul kell viis algas Vene vägede pealetung. Vene üksused andsid tugeva löögi Konjuhhoöst põhjas paikneva tšehhi diviisi parema tiiva pihta ning olles selle puruks löönud, jõudsid välja USS-i leegioni positsioonideni. Sitšlased ei teadnud midagi rindel toimuvast, sest neile oli antud käsk istuda punkrites, aga telefoniliinid oli purustanud suurtükitali. Vene üksused möödusid Konjuhhoöst ja leegion, mis ei jõudnud vastupanu osutada, langes vangi. Sellest jäi alles ainult üheksa ohvitseri ja 444 sõdurit.⁴⁰ Need mehed viidi Kuropatnõkõ alla, kus pärast täienduse saamist formeeriti USS-i leegion uuesti.

19. juulil algas Austria ja Saksa vägede üldine vastupealetung. 23. juulil väljus USS-i leegion Kuropatnõkõst Kozova suunas. Pärast kaks päeva kestnud lahinguid pöörati leegion lõuna suunas, 27. juulil osales leegion veel mõnes väiksemas lahingus ja jõudis augusti alguses koos teiste Austria armee üksustega välja Zbrutši jõeni. Pärast seda lõppes idarindel aktiivne lahingutegevus.

1917. aasta 7. novembri relvastatud ülestõusuga haarasid enamlased Venemaal võimu ja teatasid sõjategevuse katkestamisest. Rindele jäid peamiselt ukrainlaste üksused, mis allusid Keskraadale.

Augusti lõpus siirdi leegion Zalissjasse ja täiendati veel ühe pataljoni. Seal olid sitšlased kuni jõuludeni. Seejärel lahkusid nad Zalissjast ja suunati Skovjatõnisse ja Šõškvitsisse, kust nad 1918. aasta veebruaris tegid koos Austria armee retke varem Venemaale kuulunud Dnepriäärsesse Ukrainasse,⁴¹ täites sellega Keskriikide ja Ukraina Rahvavabariigi vahel 9. veebruaril 1918 sõlmitud Bresti rahulepingut. Lepinguga kohustusid Keskriigid osutama Keskraadale sõjalist abi võitluses bolševike vastu. Seda lepingupunkti täites ületas Austria armee 27. veebruaril endise Vene piiri, et vabastada Paremkalda-Ukraina bolševikest. Retkele lähetati Lõunaarmee, millele allusid 12., 17. ja 25. korpus. USS-i leegion, mis allus 25. korpusele, ületas vana Austria-Vene piiri ja peatus Kamjanets-Podilskõi linnas. Siin suunati leegion üksiku lahingugrupi alluvusse, mida juhatas ertshertsog Wilhelm Habsburg. Temale

⁴⁰ Lazarovyč, *Lehion Ukrain's'kyx sičovyx strilčiv*, 179–180.

⁴¹ Ukr *Наддніпрянщина*, üldtermin Parem- ja Vasakkalda-Ukraina kohta. (*Toim.*)

allus leegion kuni Austria-Ungari keisririigi lagunemiseni. Sitšlaste peamiseks ülesandeks sel ajal oli propaganda elanike seas Kes kriikide toetuseks ning sõjaväeladude valve ja korra tagamine neile määratud piirkonnas.⁴²

29. aprillil 1918 vahetus Ukrainas riigivõim. Keskraada asemel tuli võimule hetman Pavlo Skoropadskõi. Juunis saadeti USS-i leegion maha suruma Hersoni kubermangu talurahvarahutusi. Sitšlased lämmatasid need ülestõusud diplomaatiliselt, ilma relvajõudu rakendamata. See aga ei meeldinud Austria väejuhatusele ning leegion siirdi Bukoviinasse, kus üksus paiknes kuni Austria-Ungari impeeriumi lagunemiseni.⁴³ Tema viimaseks sõjaliseks ülesandeks oli 13. novembril 1918 moodustatud Lääne-Ukraina Rahvavabariigi kaitsmine Poola vallutajate eest. USS-i leegion kaitses sõjas poolakate vastu Lvivi ja võttis osa veel mõnest lahingust. 1919. aasta jaanuaris Lääne-Ukraina Rahvavabariigi armee reorganiseerimisel saadeti USS-i leegion laiali ning selle isikkoosseis jaotati eri väekoondiste vahel. Nii lõppes esimese ukraina rahvusliku üksuse eksistents.

Naised USS-i leegioni ridades

USS-i leegionis teeninud naiste kogemuse üldistamine ei ole lihtne. Arhiiviallikad peaaegu puuduvad, mistõttu ühed usaldusväärseimad dokumentaalsed tõendid naiste osalemise kohta sõjaväes – peale küttide nimekirjade ning autasustamise ja auastmes ülendamise dokumentide – on lahingutes vahetult osalenute ja nende võitluskaaslaste mälestused. Suur hulk mälestusallikaid avaldati juba kangelannade eluajal, aga mõned neist said alles hiljuti uue elu. Õigluse huvides tuleb nentida, et üks neist ilmasõja „amatsoonidest“ pälvis ka lugupidamise ajalooteaduse silmis – lõviosa nii teaduslikest kui ka publitsistlikest biograafilistest tekstidest USS-i võitlejate kohta on pühendatud Olena Stepanivile. See

⁴² *Za volju Ukraïny: Istorychnyj zbirnyk USS (За волю України: Історичний збірник УСС)* (New York: Vydannja Holovnoi upravly bratstva Ukraïns'kyx sičovyx stril'civ, 1967), 436–437.

⁴³ Monolatij, *Formuvannja*, 77–78.

ei ole imekspandav, sest just tema oli üks naiste sõjalise ettevalmistamise initsiaatoreid juba enne sõda ning kandis naissõduri au väärikalt läbi kõigi sõjaraskuste.

1914. aasta augusti alguses, kui Gai külas Lvivi lähedal formeeriti leegioni lahinguüksusi, võeti esimese formeeritava USS-i roodu nimekirja esimesed naised: Anna Dmõterko⁴⁴ ja Olena Stepaniv^{45, 46}. Varsti pärast leegioni taandumist Taga-Karpaatiasse panid end tema ridadesse kirja teisedki neiu, keda innustas nende sõbrataride eeskuj. Mis küll ajendas neid vastu vanemate tahtmist relvi haarama? Olena Stepaniv meenutas sellega seoses, et teda nagu ka paljusid teisi „juhtis kuum isamaalisus, mis läks kuni eneseohverduseni, soov täita oma kohust ja võimalik, et selle nimel isegi elu anda“.⁴⁷

Taga-Karpaatias astus leegioni veel üks neiu, Sofija Galetško,⁴⁸ kes seetõttu katkestas õpingud Austrias Grazi ülikoolis. 11. septembril 1914 ilmus tema päevikusse uus, väga ilukõneline sissekanne: „Minu unistused täitused, töötan Ukraina nimel, lähen sepistama paremat tulevikku [---]. Heitsin kõrvale raamatud, teaduse, vana ja rahuliku Grazi, unusta-

⁴⁴ Hanna Dmõterko (Ганна Дмитерко, 1893–1981) – lõpetas 1914 Lvivi õpetajate seminari, „Plasti“ ja „Sitši“ liikumise (Ukraina skaudid) aktivist. 1914. a augustis astus USS-i leegioni, a-st 1915 teenis Grõgori Kossaki pataljonis. Osales mitmes lahingus, hiljem teenis košis (tagalaüksuses). Pärast Lääne-Ukraina Rahvavabariigi moodustamist teenis Ukraina Galiitsia armee 1. brigaadis. Sõdadevahelisel ajal oli kooliõpetaja. 1944 läks Saksamaale, 1949 USA-sse. Suri Edisonis New Jerseys.

⁴⁵ Olena Stepaniv-Daškevitš (Олена Степанів-Дашкевич, 1892–1963) – õppis Lvivi ülikooli filosoofiateaduskonnas, noorsoo-, „Sitši“ ja „Plasti“ liikumise aktivist. I maailmasõja ajal horunži, USS-i leegioni rühmaülem. 1915–1917 Vene sõjavangis. 1918. a novembrist rühmaülem Ukraina Galiitsia armee 4. Zolotšivi brigaadis, hiljem Lääne-Ukraina Rahvavabariigi välisasjade sekretariaadi referent. A-st 1922 õpetaja Lvivis. 1944–1949 Lvivi ülikooli dotsent, Ukraina NSV Teaduste Akadeemia majandusinstituudi sektorijuhataja jm. 1949 arreteeriti ja mõisteti MGB erinõupidamisel kümneks aastaks vangilaagrisse. 1956 vabastati Mordvas vangilaagrist, suri Lvivis.

⁴⁶ Olena Stepaniv – Roman Daškevyč, *Spohady i narysy* (Олена Степанів – Роман Дашкевич, *Спогади і нариси*), toim. Halyna Svarnyk ja Andrij Felonjuk (Галина Сварник, Андрій Фелонюк) (Lviv: Piramida, 2009), 48.

⁴⁷ *Ibid.*, 50.

⁴⁸ Sofija Galetško (Софія Галечко, 1891–1918) – Ukraina noorsooliikumise aktivist, lõpetas Grazi ülikooli filosoofiateaduskonna. I maailmasõja ajal astus halastajaõena USS-i leegioni, 1914. a septembrist horunži ja rühmaülem, mitme sõjalise teenetemärgi kavaler. 1916. a aprillist teenis leegioni košis (tagalaüksuses).

sin lähedased, eksamid ja kõik siin ilmas [---]. Mulle kasvasid tiivad ja ma lendan kuldse päikese poole.⁴⁹

Sel kombel sai Ukraina Sitši küttide leegion väejuhatuse keeldudest hoolimata ainsaks Austria armee üksuseks, kus naised – ilma liialdamata – võitlesid relvaga käes külg külje kõrval meestega. Olles järele andnud galiitslannade meelekindlusele, tegid ohvitserid isegi nalja: „Sõjavägi naisteta on sama kohatu kui talv ilma lumeta.“ Siiski pidid naised väga tihti kasutama kavalust, et sõjaväkke saada. Tuli ette, et sõjaväevormi rõivastunud naisi peeti välismaa spioonideks, vahelejäämise korral võeti nad maha sõjaväe vooridelt jne, rääkimata juba sellestki, et sõjaväkke astusid nad mehenime all ja varjasid kõigiti oma sugu. USS-i leegioni kuulunud naistest ei moodustatud eraldi allüksust, nad jaotati ära roodude vahel. Võrdselt meestega pidid nad ületama kõiki sõjaraskusi. „Mul ei tehtud kõige väiksematki allahindlust ja mul ei olnud privileege võrreldes ülejäänud seltsimeestega,“ meenutas Olena Stepaniv, „mind ei vabastatud ühestki patrullist ega korrapidamisest ja just seda ma tahtsingi [---]. Ma jagasin meestega, oma sõpradega, kõiki rõõme ja muresid ka tegelikkuses.“⁵⁰

Lahingute eest Karpaatide mäekurude pärast 1914. aasta novembris said naised oma esimesed autasud. Olena Stepanivile ja Sofija Galetškole annetati siis hõbedased II klassi vaprusemedalid (*Tapferkeitsmedaille II. Klasse*). Leegion allus Austria 55. diviisile, mille ülem kindral Ignaz von Fleischmann ütles sõdurite rivi ees galiitslannade vaprust tunnustades: „Meie ridadesse astusid ka niud tõestades, et vaprus ei ole ainult meeste tunnuseks. Nad on üles näidanud ebaharilikku julgust ja on eeskujuks, kuidas peab oma kodumaad armastama.“⁵¹ Juba neidude poole pöör-

⁴⁹ Svjatoslav Lypovec'kyj (Святослав Липовецький), „Šljaxetnist' i syla. Sičovi strilci – perša ukraїн'ska armija modernoho typu“ (Шляхетність і сила. Січові стрільці – перша українська армія модерного типу), *Tyžden' (Тиждень)* 41 (154) (8. oktoober 2010).

⁵⁰ Olena Stepaniv (Олена Степанів), *Naperedodni velykyx podii: Vlasni perežyvannja i dumky. 1912–1914 rr. (Напередодні великих подій: Власні переживання і думки. 1912–1914 рр.)* (Lviv: Červona Kalyna, 1930), 36–37.

⁵¹ Kost' Levyckij (Кость Левицький), *Istorija vyzvolnyx zmahan' halyč'kyx ukraїн'civ z času Svitovoi vijnj, 1914–1918: z iljustracijami na pidstavi spomniv i dokumentiv (Istoriya vizvolnyx zmaganj galicyč'kyx ukraїн'civ z času Svitovoi vijnj, 1914–1918: z iljustracijami na pidstavi spomniv i dokumentiv)* (Lviv: Nakladom vlasnym, 1929), 88.

dudes märkis ta: „[---] esimest korda on mul õnn autasustada medaliga naisterahva vaprust ja mind rõõmustab, et teie rinnal särab nüüd aumärk, mida [seni] võis saada ainult meessoost sõdur.“⁵²

Meeskolleegid aga ei suhtunud oma naiskaasvõitlejatesse mitte alati nõnda ülistavalt. Siiski, nii kummaline kui see ka on, ei teinud reasõdurid, enamasti külapoisid, vahet suhtumises mees- ja naisülematesse, sest, nagu meenutas Olena Stepaniv, „nad teadsid, et me oleme oma ohvitseriaustme välja teeninud“.⁵³ Hoopis haritlased, enamasti nooremad reservohvitserid, endised üliõpilased, keda ajendasid ambitsioonid, võisid teha naiste suhtes „isegi tegusid, mis võinuksid ära teenida karistuse“.⁵⁴ Naised aga ei pööranud sellele tähelepanu, vaid, nagu meenutas Olena Stepaniv, nad „ei kurtnud ei väsimuse ega toidu üle, üksnes tahtsid teha veel rohkem ja veel paremini täita oma ülesandeid“.⁵⁵

Oma kõrget väärtust sõjaväelasena ilmutasid naised lahingute ajal Makivka mäe pärast 1915. aasta mais. Ossip Budžonovskõi, sotnjaülem, kirjutas oma kolleegist Olena Stepanivist, kes oli siis rühmaülem: „Ma nägin teda ainult lahingu esimesel päeval ja tormijooksude ajal [---]. Ta käitus, nagu peab käituma üks ohvitser: ta läks, revolver käes, ettenähtud kaugusel oma rühmast, julgustades oma sõdureid edasi liikuma [---]. Tema tegevus ei erinenud mitte millegi poolest oma teenistust kohusetundlikult kandva vastutava ohvitseri tegevusest.“⁵⁶ Teised legionisõdurid meenutasid, et ta oli oma sõjaväeliste kohustuste täitmisel otse tüütuseni täpne, tundis hästi relvi, ei kartnud raskeid ülesandeid ning oli kartmatu ja füüsiliselt tugev.⁵⁷ Makivka mäe kaitsel näitas mehi-
sust üles ka teine naissõdur, bukoviinlanna Irõna Kuz, „kes rünnakul

⁵² *Ibid.*

⁵³ Irena Vil'de (Ірена Вільде), „Olena Stepaniv kolys' i teper“ (Олена Степанів колись і тепер), *Žinoča dolja* (Жіноча доля) 9–10 (1939): 14.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ Hanna Dmyterko (Ганна Дмитерко), „Pid Lisovyčamy“ (Під Лісовичами), *Nova Hata* (Нова Хата), 2 (1934): 2.

⁵⁶ Osy Nazaruk (Осип Назарук), „Характеристыкы старшын USS. Olena Stepaniv, хорунжий USS“ (Характеристики Старшини УСС. Олена Степанів, хорунжий УСС), – *Olena Stepaniv – Roman Daškevyč, Spohady i narysy*, toim. Halyna Svarnyk ja Andrij Felonjuk (Галина Сварник, Андрій Фелонюк) (Lviv: Piramida, 2009), 130.

⁵⁷ *Ibid.*, 129.

tungis kuni vene kuulipildujani ja hävitas selle koos meeskonnaga ühe käsigranaadiga⁵⁸. 29. mail 1915, lahingus Lessovõtši küla juures Bolehivi lähedal langes Olena Stepaniv venelaste kätte vangi ja oli sõjavangis kuni 1917. aasta veebruarirevolutsioonini. I maailmasõja rindele ta enam tagasi ei pöördunud.

1915. aasta augustis külastas USS-i leegioni ühe Viini ajalehe korrespondent Ferenc Molnár. Ta kirjutas oma artiklis, et ukraina üksuste koosseisu „kuuluvad ettenähtud välivormi rõivastatud neiud, kes kannavad rindeteenistust [---] võrdselt meestega. Nad kannavad vintpüsse, annavad sõjaväelise vandetootuse, neile omistatakse sõjaväelisi auastmeid ja nad saavad sõjalisi autasusid. Rahvusvahelise õiguse järgi on nad samasugused sõdurid, nagu on mehedki.“⁵⁹ Nendeks „hirmsateks“ sõduriteks olid aga kaunid naised, kelle kirjelduse leiame allpool. Näiteks Sofija Galetško oli kirjelduse järgi „blond, ebatavaliselt naiselik, peente näojoontega, väga tõsine ja väga ilus [---], aga tema silmades peegeldub mingisugune salaja unistav vaimustus“. Irõna Kuzi väljanägemine oli mehisem, ta oli „pikka kasvu, tugev. Ilus, lühikeseks lõigatud juuste ja julge pilguga“.⁶⁰ Veidi hiljem, 1916. aastal, avaldati tohututes tiraažides postkaarte USS-i leegioni naissõdurite piltidega, sõjaväevormis ja saabli või püstoliga võöl ning kollase-helesinise kokardiga mütsil. Ühtaegu hakkasid ajalehed esitama fakti, et Austria-Ungari armees on naissõdurid, keda ülendatakse ka ohvitserideks, unikaalse ilminguna Euroopa ajaloos. Tänu sellele võeti Olena Stepanivi, kes naasis Vene sõjavangist, Skandinaavia maades vastu suure entusiasmi. Temast kui tuntud naisohvitserist kirjutasid Soome, Rootsi ja Norra ajalehed.⁶¹

Enamik neidusid alustas oma sõjaväeteenistust USS-i leegionis köögiabilise või sanitari ametikohal, aga Olena Stepaniv tahtis olla ainult lahinguallüksustes. Nähtavasti 1914. aasta lõpul ülendati ta esimesse

⁵⁸ Franc Mol'nar (Франц Мольнар), „Divčata-bojovjky u rozstril'nij (Zvit voennoho korespondenta iz Halyc'kocho frontu. Sxidna Halycyna, 13 serpnja 1915 r.)“ (Дівчата-бойовики у розстрілний (Звіт воєнного кореспондента із Галицького фронту. Східна Галичина, 13 серпня 1915 р.)), – *Olena Stepaniv – Roman Daškevyč, Spohady i narysy*, toim. Halyna Svarnyk ja Andrij Felonjuk (Галина Сварник, Андрій Фелонюк) (Lviv: Piramida, 2009), 147.

⁵⁹ *Ibid.*, 146.

⁶⁰ *Ibid.*, 186.

⁶¹ Lazarovyč, *Lehion Ukraïns'kyx sičovyx stril'civ*, 167.

ohvitseriauastmesse, milleks Austria-Ungari armees oli lipnik (*Fähnrich*, USS-i leegionis horunži).

1918. aasta alguses vabastati naised sõjaväeteenistusest. See oli nii mõnelegi neist isiklik tragöödia. Näiteks horunži Sofija Galetško ei näinud endal enam tulevikku väljaspool sõjaväge. Sõja ajal tegi ta läbi kuulsusrikka lahingutee – oli sanitar, luuraja, laskur ja rühmavanem. 1914. aasta lõpul autasustati teda hõbedase II klassi vaprusemedaliga ja ta ülendati veltveebliks (alamhorunži). Mõne aja pärast sai ta horunži (lipniku) auastme. 1915. aasta kevadel võttis Sofija Galetško osa lahingutest Makivka mäe pärast. 1917. ja 1918. aastal teenis ta tagalaüksuses, USS-i leegioni košis.⁶² Olena Stepanivi mälestuste järgi armastas Sofija Galetško „liikumist, pidevat vaheldust ja sõjaväeelu ning suhtus väga tõsiselt oma ohvitserikohustustesse“: „Tema korteris nägin ma enamasti sõjaasjanduse õpikuid. Ta uuris ja lahendas õhinal erinevaid taktikalisi ülesandeid.“⁶³ Nagu märgivad tema kaasvõitlejad, mehed ja naised, suhtus Sofija Galetško fanaatiliselt talle pandud ülesannete täitmisse. Ajaks, kui ta sai võimaluse tagasi pöörduda tsiviilellu ja jätkata oma õpinguid Grazi ülikoolis, oli ta füüsiliselt ja moraalselt kurnatud. Ilmselt oli see põhjuseks, miks noor neiu hukkus väljaselgitamata asjaoludel 31. augustil 1918. aastal (ühe versiooni järgi tegi ta enesetapu, viskudes Bõstrõtsja mägijõkke).⁶⁴

Sõja julmusest ja raskusest hoolimata leidis USS-i leegionis koht ka romantilistele suhetele. Lahingukeerises elu ja surma peale leidsid teineteist Hanna Dmõterko ja Vassil Ratõtš ning Olga Pidvõssotska ja Mõkolai Malõtškõi. Olena Stepaniv sai Austria-Ungari armee ohvitseri ja ühe „Sitši kütid II“ organiseerija Roman Daškevytši abikaasaks.⁶⁵ Koos oma meestega sattusid nad Ukraina 1917.–1921. aasta rahvusliku vabastusliikumise keerisesse. Pärast kunagi nii võimsa Austria-Ungari monarhia

⁶² Hanna Dmyterko-Ratyč (Ганна Дмитерко-Ратич), „Zi zboueju v rukax (Pam’jati Sofii Halečko)“ (Зі зброєю в руках (Пам’яті Софії Галечко)), *Naše Žyttja (Наше життя)* 10 (1958): 3–5.

⁶³ „Sofija Halečko. V 25-tu ričnytsju smerti“ (Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті), – Olena Stepaniv – Roman Daškevyč, *Spohady i narysy*, toim. Halyna Svarnyk ja Andrij Felonjuk (Галина Сварник, Андрій Фелонюк) (Lviv: Piramida, 2009), 79.

⁶⁴ Dmyterko-Ratyč, „Zi zboueju v rukax“, 3–5.

⁶⁵ Olena Stepaniv – Roman Daškevyč, 82.

kokkuvarisemist oli neil abi oma sõjalisest kogemusest, sest nüüd nõudis seda kodumaa, mille nimel kandsid nad kõiki ilmasõja raskusi.

Ei ole teada, kui palju oli üldse naisi USS-i leegionis. Sellega seoses nimetame ainult nimed, mis torkavad silma saja aasta taguse ajaloo kolgunud lehekülgedelt: Olena Stepaniv, Hanna Dmõterko, Sofija Galetško, Olga Pidvõssotska, Pavlõna Rõss, Mõhhailõna Pavlõšin, Irõna Kuz, Vas-sõlõssa Oštšõpko, Maria Batšõnskaja, Stefanija Novakovskaja. Aga kui palju oli neid noori neide, sageli vaevu 20-aastasi, üliõpilasi ja gümna-siste, kes kadusid sõjakeerisesse, jätmata meile oma nime?

Omamoodi kokkuvõtteks I maailmasõja aastatel USS-i leegioni rida-des teeninud Galiitsia naiste saatusest tsiteeriksin ühte selle sõja läbi teinud naisvõitlejat. Olena Stepaniv:

Nüüd ma mõistan, miks meie, kes me olime saanud samasuguse ette-valmistuse nagu ülejäänud kütid, ei astunud suure ilmasõja ajal välja üheskoos. Sellepärast, et toona ei mõistnud me veel täielikult, mil-list tööd peaksid naised sõja ajal tegema. Me ei mõtisklenud selle üle, ei arutanud seda ega teinud endale ka selget plaani – kes peab naine olema sõja ajal? Eri relvaliikide ja teenistuste rindevõitleja? Jalaväelane, ratsaväelane, suurtükiväelane, telefonist, maakuulaja, sapöör, pioneer, sanitar või halastajaõde (vähemalt üks „naiselik“ vorm)? Või pidi naine leidma endale koha tagalas, ladudes, intendantuuris, hospitalides? Aga võib-olla hoopis võtma üle rindele läinud meestest vabanenud ameti-kohad tsiviilteenistuses, vabrikutes? Aga võib-olla ta peaks olema kõik-jal – vastavalt oma võimetele ja annetele, tublidusele ja soovidele? Jah! Meie [---] ei kujutanud endale selgelt ette oma ülesandeid ei enne sõda, suure ilmasõja ajal ega ka mitte 1918. aasta novembripäevil. Me haara-sime selle järele, mis sattus, või selle järele, millega olime harjunud sajandite jooksul (pesuküna ja köögikulp), aga kus peaks olema meie koht, mis meile kuulub? Me ei tõestanud ega selgitanud välja, missugune töö sobib naisele sõja ajal kõige rohkem ja on vastavuses tema teadmiste, tegemiste, vanuse ja füüsilise jõuga.⁶⁶

⁶⁶ Olena Stepaniv – Roman Daškevyč, 82.

USS-i leegioni ja tema ridades võidelnud naiste siin kirjeldatud kangelaslikkusest hoolimata ei ülehinda me nende tähtsust. On selge, et oma väikese arvuga ei otsustanud nad I maailmasõja saatust rinnetel, kus pidasid suuri lahinguid mitmemiljonilised armeed. See aga ei vähenda mingilgi määral mehise ukraina noorsoo ja tema kangelasliku võitluse olulisust. USS-i leegionist sai ukraina rahvuse teadvustatud poliitilise taassünni katalüsaator. Ei ole aga liialdus väita, et ukraina neidude aktiivne eluhoiak ja kangelaslikkus, millega nad käisid väärikalt läbi kõik I maailmasõja katsumused, olid tõeliselt ainulaadsed.

Vene ja ukraina keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

- Dmyterko, Hanna (Дмитерко, Ганна). „Pid Lisovyčamy“ (Під Лісовичами), *Nova Xata (Нова Хата)* 2 (1934).
- Dmyterko-Ratyč, Hanna (Дмитерко-Ратич, Ганна). „Zi zboreju v rukax (Pam’jati Sofii Halečko)“ (Зі зброєю в руках (Памяті Софії Галечко)), *Naše Žyttja (Наше життя)* 10 (1958).
- Dumin, Osip (Думін, Осип). „Istoriya Lehionu Ukraïns’kux sičovyx strilčiv, 1914–1918“ (Історія Легіону Українських січових стрільців, 1914–1918), *Dzvin (Дзвін)* 5–6 (1992).
- Hirnjak, Nykyfor (Гірняк, Никифор), *Orhanizacija i duchovnyj rist Ukraïns’kux sičovyx strilčiv (Організація і духовний ріст Українських січових стрільців)*. Philadelphia: Ameryka, 1955.
- Holovac’kyj, Ivan (Головацький, Іван), *Dmytro Vitovs’kyj – orhanizator Lystopadovoho čynu (Дмитро Вітовський – організатор Листопадового чину)*. Lviv: Halyc’ka vydavnyča spilka, 2005.
- Kryp’jakevyč, Ivan, Hnatevyč, Bohdan, Stefaniv, Zenon et al. (Крип’якевич, Іван; Гнатевич, Богдан; Стефанів, Зенон. та ін.). *Istoriya Ukraïns’koho vijs’ka (vid knjažux časiv do 20-x rokiv XX st.) (Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.))*. Lviv: Svit, 1992.
- Lazarovyč, Mykola (Лазарович, Микола). *Čyn Lehionu Ukraïns’kux sičovyx strilčiv na Ternopilli (druha polovyna 1915 – ročatok 1918) (Чин Легіону Українських січових стрільців на Тернопіллі (друга половина 1915 – початок 1918 р.))*. Ternopil: Bohdan, 2012.

- Lazarovyč, Mykola Vasyľovyč (Лазарович, Микола Васильович). *Lehion Ukraïns'kyx sičovyx stril'civ: formivannja, ideja, borot'ba* (Легион Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба). Ternopil: Bohdan, 2005.
- Levyckyi, Kost' (Левицький, Кость). *Istorija vyzvolnyx zmahanj halyc'kyx Ukraïnciv z času Svitovoi vijny, 1914–1918: z iljustracijami na pidstavi spomniv i dokumentiv* (Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни, 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів). Lviv: Nakladom vlasnym, 1929.
- Lypovec'kyj, Svjatoslav (Липовецький, Святослав). „Šljaxetnist' i syła. Sičovi strilci – perša Ukraïnska armija modernoho typu“ (Шляхетність і сила. Січові стрільці – перша українська армія модерного типу), *Tyžden' (Тиждень)* 41 (154), 8. oktoober 2010.
- Lytvyn, Mykola, Naumenko, Kim (Литвин, Микола, Наumenко, Kim). *Istorija halyc'koho strilectva* (Історія галицького стрілецтва). Lviv: Kamenjar, 1991.
- Lytvyn, Mykola Romanovyč (Литвин, Микола Романович). „Lehion Ukraïns'kyx sičovyx stril'civ: vijs'kove navčannja, vuhovannja, bojovyj šljah“ (Легион Українських січових стрільців: військове навчання, виховання, бойовий шлях), – *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraïna* (Велика війна 1914–1918 рр. і Україна), 1. kd. Kiïev: Klio, 2014.
- Mol'nar, Franc (Мольнар, Франц, Molnár, Ferenc). „Divčata-bojovyky u roz-stril'nij (Zvit voennoho korespondenta iz Halyc'koho frontu. Sxidna Halycyna, 13 serpnja 1915 r.)“ (Дівчата-бойовики у розстрільній (Звіт воєнного кореспондента із Галицького фронту. Східна Галичина, 13 серпня 1915 р.)), – *Olena Stepaniv – Roman Daškevyč, Spohady i narysy* (Олена Степанів – Роман Дашкевич, Спогади і нариси), toïm. Halyna Svarnyk ja Andrij Felonjuk (Галина Сварник, Андрій Фелонюк). Lviv: Piramida, 2009.
- Monolatij, Ivan (Монолатій, Іван). *Formivannja ta bojovyj šljah Ukraïns'kyx sičovyx stril'civ, 1914–1918 rr.* (Формування та бойовий шлях Українських січових стрільців, 1914–1918 рр.). Kiïev: Tempora, 2008.
- Nazaruk, Osyp (Назарук, Осип). „Характеристика старшин УСС. Олена Степанів, хорунжий УСС“, – *Olena Stepaniv – Roman Daškevyč, Spohady i narysy* (Олена Степанів – Роман Дашкевич, Спогади і нариси), toïm. Halyna Svarnyk ja Andrij Felonjuk (Галина Сварник, Андрій Фелонюк). Lviv: Piramida, 2009.

Naumenko, Kim Jelisejevič (Науменко, Ким Елисеевич). „Ukrainskie voennye formirovaniia Avstro-vengerskoj armii v Pervoj mirovoj vojne (po dokumentam arxivov Ukrainy)“ (Украинские военные формирования Австро-Венгерской армии в Первой мировой войне (по документам архивов Украины)), – *Poslednjaja vojna Rossijskoj imperii: Rossija, mir nakanune, v ходе i posle Pervoj mirovoj vojny po dokumentam rossijskix i zarubežnyx arxivov* (Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов). Moskva: Nauka, 2006.

Olena Stepaniv – Roman Daškevyč, *Spoľady i narysy* (Олена Степанів – Роман Дашкевич, Спогади і нариси), toim. Halyna Svarnyk ja Andrij Felonjuk (Галина Сварник, Андрій Фелонюк). Lviv: Piramida, 2009.

„Sofija Halečko. V 25-tu ričnyšču smerti“ (Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті), – Olena Stepaniv – Roman Daškevyč, *Spoľady i narysy* (Олена Степанів – Роман Дашкевич, Спогади і нариси), toim. Halyna Svarnyk ja Andrij Felonjuk (Галина Сварник, Андрій Фелонюк). Lviv: Piramida, 2009.

Stepaniv, Olena (Степанів, Олена). *Napeređodni velykux podii: Vlasni perežyvannja i dumky. 1912–1914 rr.* (Напередодні великих подій: Власні переживання і думки. 1912–1914 рр.). Lviv: Červona Kalyna, 1930.

Za volju Ukraїny. Istoryčnyj zbirnyk USS (За волю України. Історичний збірник УСС). New York: Vydannja Holovnoї upravu bratstva Ukraїns'kux sičovyx stril'civ, 1967.

Ukraїns'ki sičovi stril'ci, 1914–1920: preprint. vidtvorennja z vyd. 1935 r. (Українські січові стрільці, 1914–1920: препринт. відтворення з вид. 1935 р.). Lviv: Slovo, 1991.

Vil'de, Irena (Вільде, Ірена). „Olena Stepaniv kolys' i teper“ (Олена Степанів колись і тепер), *Žinoča dolja* (Жіноча доля), 9–10 (1939).

Lapsepõlvest laskurseltsides, nooruseast Poola leegionides, täiseast Poola armees

Taastatud Poola armee ajalugu 1914–1920

Michał Przybylak

Abstract. The purpose of this article is to present the historical process of forming the independent Polish Armed Forces during the Great War. I will also analyse the myth of the Polish Legions – the national myth of the Second Polish Republic. A myth based on one person – Józef Piłsudski, father of the Polish Army as well as of Polish independence. Before the war, there were three major views concerning a future Polish state in Polish society. Two of them were based on the idea of sovereignty within a foreign empire: Russia or Austro-Hungary. The smallest group of military volunteers and social activists under the leadership of Józef Piłsudski planned to regain independence by any means. In 1904, during a meeting of the Polish Socialist Party, he announced his independence programme. One of the most important points in this was the re-establishment of the Polish Army. However, his programme did not gain much popularity in Polish society – the trauma after the last disastrous Polish uprising in 1863 was too strong.

There was a small group of young idealistic patriots in the part of Poland annexed by Austro-Hungary. Basing on their potential, Piłsudski and his colleagues (Kazimierz Sosnkowski, Władysław Sikorski, Edward Rydz and others) founded the Riflemen's Association. Before World War I in Galicia (Austro-Hungary), approximately 4,000 men were trained in shooting and tactics. Basing on the Riflemen's Association, Piłsudski formed the First Cadre Company in August 1914. It came into formation when the Riflemen's Association and the Polish Rifle Squads were mobilized between 29 July and 2 August 1914 by Piłsudski. On 3 August, the First Cadre was formally created in the Oleandry district

of Cracow. The number of members of the company varies according to different sources between 145 and 168 men. This was the first Polish regular military unit since the uprising of 1831.

Piłsudski's definition of a Polish citizen included all people who work, fight and die for Poland. In the First Company there were also many Polish Jews. During 16–27 August 1914 the First Cadre Company was reorganized and transformed into the Polish Legions. This was the second step – the middle-age of the Polish Armed Forces. The Legions became 'a founding myth for the creation of modern Poland' in spite of their considerably short existence; they were replaced by the Polish Auxiliary Corps formed on 20 September 1916 and merged later with the 2nd Polish Corps in Russia.

The Polish Legions were the basis for the creation of the Polish Army in 1918. Many generals, powerful politicians, poets and public figures – elites of the nation – started their service in the Polish Legions. The Riflemen's Association and the Legions were a rock, on which the Polish people built their independent state.

Antropomorfism on maailmakirjanduses vana ja hästi tuntud meetod. Inimesed tahavad neile tundmatuid asju, nähtusi ja protsesse enesele seletada kõige lihtsamal moel, nimelt iseenda kaudu. Üks kultuuriajaloo populaarsemaid viise on olnud ühe või teise asja võrdlemine inimese elukäiguga. See on ka ühe folklooriajaloo tuntuima mõistatuse, Sfinksi mõistatuse (mis see on: hommikul nelja jalaga, lõuna ajal kahe jalaga, öhtul kolme jalaga?) aluseks. Selliseid motiive ei leidu aga mitte ainult mütooloogias, ka moodsas juhtimisteaduses on antropomorfism hästi tuntud. Näiteks sarnaneb organisatsiooni elutsükkel vähemalt sünni ja surma puutuvast inimeluga.

Niisiis, kui moodsal ettevõttel on oma elutsükkel, saame samasugusel viisil selgitada ka ükskõik millise minevikus tegutsenud organisatsiooni ajalugu, käesoleval juhul Poola armee (*Wojsko Polskie*) ajalugu 20. sajandi I poolel.¹

¹ Antropomorfism on inimlike emotsioonide, harjumuste ja kavatsuste omistamine olen-ditele ja asjadele, protsessidele ja nähtustele. Seda käsitatakse inimpsühholoogia olemusliku

Antropomorfse mudeli järgi saame välja tuua Poola armee elutsükli neli perioodi:

- sünnieelne aeg (1864–1908) – kogu Poola ühiskonna relvitustamine ja demilitariseerimine ning loobumine kõigist plaanidest taastada iseseisvus sõjaliste vahenditega;
- sünd ja lapsepõlv (1910–1914) – relvastatud iseseisvusvõitluse idee taassünd, Laskurite Seltsi (*Związek Strzelecki*) tegevus Austria-Ungari võimu all olevas Poola osas ja Lääne-Euroopas;
- teismeiga ja noorus (1914–1918) – esimesed Poola regulaarüksused pärast 1831. aasta novembriülestõusu lüüasaamist – Poola leegionid Józef Piłsudski mitteametliku juhtimise all;
- täiskasvanuks saamine (1918–1921) – iseseisva Poola riigi regulaarmee regulaarüksused pärast iseseisvuse taastamist 11. novembril 1918 ja esimene tõsine võitlusvõime eksam Poola-Nõukogude sõja ajal (1919–1921).

Nagu kõigil inimestel ja enamikul organisatsioonidel oli ka Poola armeel tema lõpp. Me võime selleks pidada vähemalt kolme võimalikku hetke: Józef Piłsudski surm 1935. aastal, 1939. aasta katastroof II maailmasõja alguses ja lõpuks, kuid mitte viimaks, ka Poola relvajõudude (*Polskie Siły Zbrojne*) laialisaatmine läänes pärast II maailmasõja lõppu 1947. aastal. Minu hinnangul on teine võimalus kõige sobivam. Lüüasaamine 1939. a Poola kampaania ajal lõpetas Poola armee „leegionäride ajastu“. Kui armee pärast 1939. aastat Prantsusmaal ja Ühendkuningriigis uuesti üles ehitati, olid selle uuteks ülemateks juba mitteleegionäridest ohvitserid, kes hakkasid mõjutama Poola sõjaasjandust. Kolmanda Riigi ja Nõukogude Liidu vastane kampaania lõpetas Teise Poola Vabariigi ja tema armee ajaloo.

Järgnevas artiklis kirjeldatud ajajärk on Poola ja välismaa ajaloo-kirjutuses silmatorkavalt populaarne. Kui nimetada ainult tuntumaid ja tunnustatumaid autoreid, tuleb välja tuua kindral Marian Kukiel,²

kalduvusena. Antropomorfismi juured on esiajaloos nii rahvapärимuse kui ka kunstiloomingu kujul ning enamikus kultuurides on mõistujutte, mille tegelasteks on inimlikustatud loomad. (Autor viitab sõnastikule PWN Dictionary, <https://sjp.pwn.pl>, 23. november 2019.)

² Marian Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce* (London: Orbis, 1949).

professor Leszek Moczulski,³ professor Norman Davies,⁴ professor Janusz Pajewski,⁵ kindral Tadeusz Kutrzeba (Poola-Nõukogude sõja veteran ning edukaim Poola väejuht 1939. a kampaania ajal⁶), professor Bohdan Urbankowski,⁷ professor Piotr Stawecki⁸ ning kolonel professor Mieczysław Wrzosek⁹ nimi. Mõistmaks ümberkorralduste ja tsükli ühelt osalt järgmisele ülemineku hetkede ajastu vaimu, tuleb uurida ka kaasaegsete mälestusi. See kõik aga on ainult väike osa asjasse puutuvast raamatutest ja allikatest.¹⁰

I. Enne sündi

1772. aastal oli Poola-Leedu riik (Rzeczpospolita) üks suurimaid Euroopa riike. Territooriumilt olid suuremad ainult Venemaa ja Osmani impeerium ning me saame siia lisada ka efemeerse Saksa Rahva Püha Rooma Keisririigi, mida valitses Habsburgide dünastia, ning koloniaal-impeeriumid, nagu Suurbritannia, Portugal, Hispaania ja Prantsusmaa. Erakordselt pika piiriga suurriigil pidi enda kaitsmiseks olema suur ja võimas armee. 18. sajandi lõpul olid isegi sellised väikesed riigid nagu Saksimaa või ka vaene Preisimaa võimelised formeerima ja ülal pidama sajatuhandemehelisi sõjavägesid.¹¹ 1772. aastal, Poola esimese jagamise aastal, oli väike Preisi kuningriik suuteline varustama 190 000 sõdurit. Samal ajal oli kümme korda suuremal Poola-Leedu riigil ainult 36 000

³ Leszek Moczulski, *Przerwane powstanie polskie 1914* (Varssavi: Bellona 2014).

⁴ Norman Davies, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War 1919–20* (London: Orbis Book, 1984).

⁵ Janusz Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005).

⁶ Tadeusz Kutrzeba, *Wyprawa kijowska 1920 roku* (Varssavi: Wydawnictwo Polskie, 1938).

⁷ Bohdan Urbankowski, *Józef Piłsudski – marzyciel i strateg* (Varssavi: RYTM, 2014).

⁸ Piotr Stawecki, *Wojsko marszałka Józefa Piłsudskiego 1926–1935* (Varssavi: RYTM, 2004).

⁹ Mieczysław Wrzosek, *Dzieje oręża polskiego 1794–1938* (Varssavi: MON, 1973).

¹⁰ Józef Piłsudski, *Moje pierwsze boje* (Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1988); Józef Piłsudski, *Rok 1920* (Varssavi: Dwa Kolory, 2014); Józef Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, toim. Kazimierz Świątalski (Varssavi: Instytut Józefa Piłsudskiego, 1937), 15.

¹¹ Franz A. J. Szabo, *The Seven Years War in Europe 1756–1763* (London: Routledge, 2008), 90.

sõdurit, neist 24 000 lahinguvalmis.¹² Suur Seim,¹³ mis on tuntud ka nime all Nelja Aasta Seim, otsustas luua uue armee, milles oleks olnud 100 000 jala-, ratsa- ja suurtükiväelast. Kuid sõjaväe ja riigi reformimist alustati liiga hilja ja hilinevad ümberkorraldused ei päästnud Poola-Leedu riiki. 1795. aastal jagasid kolm riiki, Venemaa, Preisimaa ja Austria, Rzeczpospolita viimast korda. Hoolimata Poola-Vene 1792. a sõjast ja Kościuszko ülestõusust ei võidelnud Rzeczpospolita alamaid tegelikult oma kodumaa eest. Ülekaalukas enamus aktsepteeris uusi valitsejaid üsna ükskõik-selt. See oli viimane ja üks tõsisemaid märke poolakate sõjanduslikust minnalaskmismeeleolust. Arvamused, et Poola iseseisvuse eest ei ole vaja võidelda, kadusid koos Poola viimase jagamisega.

Muudatuse tulemuseks oli uhke kaart, mille Poola sõdurid joonistasid Napoleoni sõdade ajajärgul. Poolakad võitlesid revolutsioonilise Prantsusmaa poolal kõigil rinnetel Hispaaniast Venemaani. 1807. aastal moodustas Napoleon Poola riikluse asendajana Varssavi hertsogiriigi. Vastandina langenud Rzeczpospolitale olid armee ja sõjandus selle riigi kõige tähtsamad valdkonnad. Poola-Leedu riigist viis korda väiksem hertsogiriik suutis ometi varustada ja ülal pidada 100 000 sõdurit.¹⁴ 1812.–1814. a kampaaniate ajal sai enamik neist hukka. Napoleoni lüüasaamine kustutas poolakate lootused Suur-Poola uuesti ülesehitamiseks, kuid suured lahingud ja hiilgavad võidud Napoleoni sõdade ajastu lahinguväljadel äratasid Poola ühiskonna laiades ringkondades pühendumise ja huvi sõjaasjanduse vastu. Avalikud arutelud sõjaväeküsimuste, väljaõppe ja tulevikusõdade üle olid suunatud Poola iseseisvuse taastamisele.¹⁵

Napoleoni ajastu suurim pärand Poola jaoks oli Viini kongressi otsusel loodud ja Vene tsaariga personaalunioonis oleva uue Poola Kuningriigi armee, mis rajanes 1789.–1815. a sõdade veteranidel ning oli hästi välja õpetatud, varustatud ja äsja lõppenud sõdade kogemusega. 15 aastat pärast moodustamist pidi nn Kongressi-Poola armee läbima oma esimesed tuleristsed. 1830. aasta 29. ja 30. novembri ööl puhkes novembri-

¹² Tomasz Nowak, *Historia oręża polskiego 963–1795* (Varssavi: MON, 1981), 452.

¹³ Poola-Leedu riigi parlament.

¹⁴ Marian Kuciel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815* (Poznań: Nakł. Zdzisława Rzeckiego i Ski, 1912), 42.

¹⁵ Andrzej Chwałba, *Historia Polski 1795–1918* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2000), 73.

ülestõus. Vähem kui 30 000 Poola sõdurit ja ohvitseri alustasid sõda 300 000-mehelise Vene armee vastu. Poola regulaarmee võitis mõned lahingud,¹⁶ kuid jõudude vahekord oli ületamatu tõke – pärast 11-kuulist võitlust ja pealinna Varssavi langemist suruti ülestõus maha.

Tagasivaates oli sellel kaks suuremat tagajärge. Esiteks saadeti laiali Poola regulaarmee. Teiseks lakkas kogu ühiskond lootmast oma poliitikutele ja eriti oma sõjaväelisele eliidile. Novembriülestõus oli Poola ühiskonna eliidi täielik läbikukkumine.¹⁷ Poliitikud ei suutnud kujundada visiooni uuest riigist ega leida vastust küsimusele, kuidas talupoegi poliitiliselt mobiliseerida. Teisalt aga jäid ülestõusuarmee kindralid ja ülemjuhatused liikmed enamasti tsaari lojaalseiks alamaiks¹⁸ ega teinud midagi, et võita sõda Venemaa vastu. Oli vähemalt kaks tõsiselt võetavat võimalust ülestõus võidule viia, kuid kumbki ei teostunud väejuhatuse vigade tõttu.¹⁹

Seega tuli ümber hinnata seisukohad, kuidas iseseisvust taastada. Emigratsioonis, enamasti Prantsusmaal ja Inglismaal elavad endised ülestõusuvalitsuse liikmed üritasid luua soodsat rahvusvahelist olukorda. Rühm aristokraate, kes olid koondunud vürst Adam Jerzy Czartoryski ümber (nn Hotel Lamberti grupp) püüdsid leida liitlasi kõikjalt, alates Prantsusmaast ja lõpetades Türgiga, kuid diplomaatilisi jõupingutusi ei saatnud edu. Püha Liit oli Euroopa konserveerinud ja ükski riik ei olnud huvitatud rahvusvahelise olukorra muutmisest, mille oleks kaasa toonud Poola elluäratamine.

Enam ei olnud ka võimalik taastada Poola regulaararmeed, nagu seda oli tehtud pärast Napoleoni ajastut. Oli ilmne, et seda ei saanud teha Poolas, kuid vabastusarmee formeerimine oli võimatu ka mõne teise riigi territooriumil, mis ei olnud Venemaaga konfliktis. Katseid asutada Poola leegione tehti Prantsusmaal, Itaalias, Türgis ja isegi Bulgaarias, kuid nende katsete ainsaks tulemuseks olid väikesed ja ebapüsivad üksused. Pärast nurjunud katseid luua leegione väljaspool Poolat oli selge, et iseseisvuse võib taastada ainult liikumine, mis lähtub kodumaalt. Niisiis, kui ei olnud

¹⁶ Jerzy Łojek, *Szanse Powstania Listopadowego* (Varssavi: PAX, 1986), 214.

¹⁷ *Ibid.*, 70–82.

¹⁸ Marek Tarczyński, *Generalicja powstania listopadowego* (Varssavi: MON, 1980), 152.

¹⁹ Marian Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce* (London: Orbis, 1949), 243–247.

võimalik üles kutsuda üleeuroopalisele sõjale ega ka moodustada tugevat regulaararmeed, pidid poolakad leidma mõne teise võimaluse.

Mõned Poola sõjandusteoreetikud tegid ettepaneku ülestõusuks, mis põhinenuks talupoegade massiarmeedel ja irregulaarsel sõjapidamisel.²⁰ See oli kolmas tee iseseisvuse taastamiseks. Mitu teoreetikut, nagu Chrzanowski,²¹ Mierosławski²² või Stolzman²³, nõudsid kogu rahvuse, kõigi poolakate kaasamist võitlusse. Võit tulevases sõjas Venemaa vastu pidi saavutatama tohutu arvulise ülekaaluga, mis pidi ületama venelaste eelise väljaõppes ja sõjatehnikas. Need ideed said väga populaarseks ja lisati ülestõusule orienteeritud parteide ametlikesse programmidesse. Poola sihte mõjutasid samuti Euroopa üldised suundumused: Saksa maal, Itaalias ja Balkanil püüdsid partisanid kukutada *ancient regime*'i valitsejaid. Mõne sõjandusteoreetiku arvates oli massiline partisanisõda iseseisvusvõitluse peamine meetod.²⁴

Need suundumused, ja võib-olla ka Vene võimude tegevus,²⁵ viisid järgmise Poola ülestõusuni. Jaanuariülestõus algas 22. jaanuaril 1863. Väike rühm Poola geriljasid püüdis hõivata üht suurematest Poola linnadest ja luua tingimused legaalse ja avaliku Poola valitsuse ametisse astumiseks. Seejärel oleks rahvuslik valitsus avaldanud proklamatsiooni pärisorjuse kaotamise kohta. Vabad talupojad oleksid ülestõusuga liitunud ja oma suure arvu tõttu suutnud võita sõja Venemaaga. Samal ajal oleksid sõjaväevõimud formeerinud irregulaarsed sõjaväeüksused ja muutnud need intensiivse väljaõppega regulaarüksusteks. Puhtsõjalisest seisukohast on sedasorti plaanid jäänud peaaegu alati teostamata. Ka käesoleval juhul nurjus isegi esimene ülestõusuplaani osa. Raskete talviste tingimuste ja vastase ülekaalukate eeliste tõttu muutus jaanuariülestõus kiiresti vähimagi eduvõimaluseta sõjaks, kuid peaaegu kaks aastat

²⁰ Jacek Lasota, *Asymetria w walce zbrojnej* (Varssavi: Akademia Obrony Narodowej, 2014), 52–71.

²¹ Wojciech Chrzanowski, *O wojnie partyzanckiej* (Pariis, 1835).

²² Ludwik Mierosławski, *Instrukcja powstańcza* (Pariis, 1862).

²³ Karol B. Stolzman, *Partyzantka, czyli wojna dla ludów powstających najwłaściwsza* (Varssavi: MON, 1959), 31.

²⁴ Stefan Kieniewicz, *Powstanie Styczniowe* (Varssavi: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987), 72.

²⁵ Paweł Jasienica, *Dwie Drogi. O Powstaniu Styczniowym* (Varssavi: Pruszyński i Ska., 2009), 45–51.

sidusid väikesed ja väga mobiilsed Poola üksused üle 300 000 Vene regulaarmee sõduri. Jaanuariülestõusu vältel pidasid Poola irregulaarüksused üle tuhande lahingu ja tulevahetuse, oma elu ohverdas ligikaudu 200 000 Poola ülestõusnut, ent 1864. a detsembris suruti ülestõus maha. Seda daatumit peetakse Poola ühiskonna suure muutuse alguseks.²⁶

Pärast ülestõusu mahasurumist algasid Vene repressioonid: umbes 100 000 inimest saadeti Siberisse, konfiskeeriti tuhanded maavaldused, keelati poola keele kasutamine ametiasutustes ja koolides – alustati venestamist.²⁷

Aastatel 1830–1863 korraldasid ja kaotasid poolakad neli ülestõusu. Kaks neist – novembriülestõus ja jaanuariülestõus – olid rahvuslikud katastroofid²⁸ ja seda oli Poola ühiskonnale liiga palju. Lüüasaamise ja repressioonide tagajärjel loobus enamik poolakaid iseseisvuse taastamise programmist, mille vahendeiks oluks ülestõus ja relvastatud võitlus. Eliit valis positiivse programmi, võitluse mittesõjaliste – majanduslike, kultuuriliste ja sotsiaalsete – vahenditega. Ülekaalu saavutasid militarismi ja relvastatud võitluse vastased, kes käsitasid iga poolakate manifestatsiooni järjekordse ülestõusu ähvardusena. Tagajärjeks oli olukord, kus vaenlane ei olnud enam selgelt defineeritud. Ülestõusude ebaõnnestumine tegi poolakatele selgeks, et Venemaa, Preisimaa ja Austria vastu sõdimine ei ole neile jõukohane. Seega polnud mingit mõtet alustada võitlust või isegi selleks valmistuda. Programm, mis nägi ette koostööd alistajatega, võitis üha rohkem toetust. Koostöö tegi Poola majandusarengu sõltuvaks okupeerivatest riikidest. Välisvaenlase asemele astus sisevaenlane ja sajandivahetusel ilmnesid ka Poolas kõik moodsat ühiskonda lõhestavad liikumised.²⁹ Klassivastuolud saavutasid ülekaalu rahvusluse suhtes. Nende tendentside esiletõusu ilmestas poliitiliste erakondade tekkimine:

²⁶ Stefan Kieniewicz, *Polska XIX wieku: państwo, społeczeństwo, kultura* (Varssavi: Wiedza Powszechna, 1986), 262–270.

²⁷ Stefan Kieniewicz, *Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe i styczniowe* (Varssavi: Książka i Wiedza, 1994), 252–268.

²⁸ Michał Przybylak, „Weterani Powstania Styczniowego w II Rzeczypospolitej,” – *Polscy weterani i kombataneci wczoraj i dziś*, toim. Piotr Lotarski (Varssavi: Akademia Obrony Narodowej, 2016), 11.

²⁹ Marek Chamot, *Entuzjazm i zwatpieenie. Obraz własny Polaków w wybranej publicystyce prasowej trzech zaborów w latach 1864–1914* (Toruń: UMK, 2003), 37.

Demokraatlik Rahvuslik Partei, Sotsialistlik Partei, Rahvapartei ja kristlikud demokraadid.³⁰ Poola ühiskond hakkas jagunema vastavalt tavapärasele ühiskondlikele konfliktidele, mis on meile ajaleheveergudelt, televisioonist ja internetist tuntud ka tänapäeval. Jaanuariülestõusule järgnenud ühiskondliku apaatia tõttu loobuti iseseisvuse unistusest ja selle asemele tuli autonoomiaidee. Esiplaanile kerkis idee avalikust koostööst Venemaa või Austriaga autonoomse Poola riigi ülesehitamise nimel.

Veel enam, poolakad olid üha rohkem veendunud, et iseseisvad relvajõud toovad endaga kaasa ainult repressioone. Nad ei näinud enam ühtki põhjust, miks Poola armee peaks üldse eksisteerima, ja arvasid, et iga ülestõus on Poola ja okupeerivate riikide võimaluste tohtu erinevuse tõttu määratud lõppema katastroofiga.

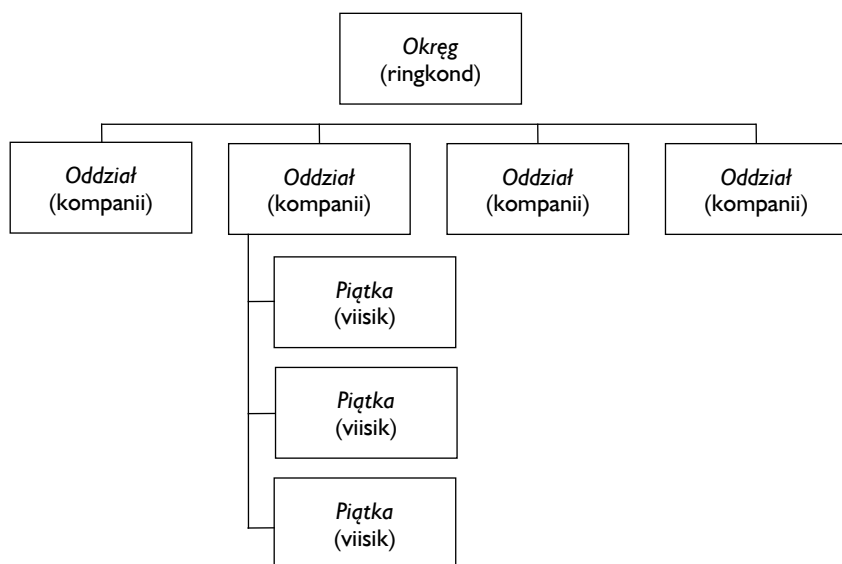
Teisalt hävitasid ülestõusule järgnenud Vene repressioonid Poolas feodalismi viimased reliktid. Pärisorjus kaotati ja talupojad hakkasid liikuma linnadesse, luues uue ühiskonnaklassi – proletariaadi, millest 20. sajandi esimesel kümnendil sai kõige aktiivsem ühiskonnakiht.

Poolakate ühiskondlikul aktiivsusel 20. sajandi esimesel kümnendil oli kaks põhivoolusuunda: internatsionalistlik sotsialism nägi iseseisvust tööliste huvidele ohutu fantaasiana, positivistid aga olid iseseisvuse programmi ühiskonna majandusliku arengu huvides samuti kõrvale jätanud. Positivistide meelest oli koostöö okupatsioonivõimudega (Venemaa ja Austriaga) lubatav.

19. sajandi viimastel kümnenditel ei olnud Poolas ühtki märkimisväärtset parteid, kes oleks kuulutanud vajadust taastada Poola iseseisvus ja ehitada üles Poola relvajõud.

Poliitilise võitluse palangus pidas enamik poolakaid ülestõusu ja iseseisvusvõitluse ideed ainult romantiliseks unistuseks. Kuni 1908. aastani ei näinud poliitikategelased võimalust nõuda Poola iseseisvust ega arvestanud relvavõitlusega selle saavutamise vahendina. Poola ühiskond oli relvitustatud ja kaotanud oma võitlusvaimu. Poola Sotsialistlik Partei (*Polska Partia Socjalistyczna*, PPS) oli pärast jaanuariülestõusu lüüasaamist esimene partei, kes avaldas programmi, milles sisaldus ka võitlus

³⁰ Ireneusz Ihnatowicz, *Spółczesność polskie 1864–1914* (Varssavi: KWK, 1988), 62.

Joonis 1. Poola Sotsialistliku Partei Võitlusorganisatsiooni (PPS OB) ülesehitus

iseseisvuse nimel.³¹ PPS ei olnud tavapärane sotsialistlik partei – nende sotsialism oli tegutsemise ideoloogia, majandusprogramm oli neile väiksema tähtsusega. Iseseisev Poola oli sotsialistide esimene nõudmine. Pärast iseseisvuse saavutamist pidi olema piisavalt aega tegelda ühiskondlike küsimustega.

Oma tegevuse kaitseks asutas PPS 1904. aastal Võitlusorganisatsiooni (*Organizacja Bojowa*, OB). Võitlusorganisatsiooni juht oli Józef Piłsudski, kuid see allus ka keskkomitee korraldustele. Piłsudskil ja keskkomiteel olid erinevad eesmärgid. Piłsudski tahtis välja õpetada isikkoosseisu tulevase Poola armee jaoks ja käsitas sotsialistlikku ideoloogiat ainult kui kattevarju, samal ajal kui tulihingelised PPS-i sotsialistid tahtsid OB-d kasutada jõuna, mis oleks võimeline täitma töölisklassi nõudmisi. Seni kuni ühine vaenlane oli Venemaa, polnud see probleem. OB korraldas üle 2500 aktsiooni, millest kõige kuulsamad olid 1905. aasta revolutsioon

³¹ Jan Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948* (Varssavi: Książka i Wiedza, 1983), 92.

(mõned ajaloolased nimetavad seda ka järjekordseks rahvuslikuks ülestõusuks), verine kolmapäev³² ja Bezdany rongirööv³³.

OB oli esimene võitlusorganisatsioon Poolas, kes võitles peamiselt linnakeskkonnas ja oli seetõttu sunnitud välja arendama innovaatilisi taktikalisi lahendusi. Eelkõige kasutas OB palju tähelepanu äratavat terrorit, millega propagandistlik tulemus saavutati kõige väiksemate jõupingutustega. See võitlusvorm nõudis täpset plaanimist ja üllatusrünnakuid eriliste sihtmärkide vastu. Tegemist oli linnapartisanisõjapidamise klassikalise vormiga, mille eesmärk oli vaenlase kõrvaldamine ja toetuse võitmine kohalike elanike seas. Niisugused võitlusvormid eeldasid eriliste relvade kasutamist, milleks olid väikesed püstolid ja tugevad lõhkeained. Üks kõige iseloomulikumaid nähtusi OB juures oli selle organisatsioon, mis põhines tüüpilisel konspiratsiooniskeemil. Viis inimest, kes tegutsesid ainult üheskoos, moodustasid jao (*Piątka*, viisik). Põhiline võitlusüksus, *Oddział* (kompanii), koosnes kolmest jaost. Ainult jaoulemad teadsid võitlusüksuse juhi nime. Kompaniid omakorda rühmitusid ringkondadeks (*Okręg*). Analoogselt madalaima tasemega tundsid ainult kompaniiülemad kedagi organisatsiooni kõrgema taseme liikmetest³⁴ (vt joonis 1). Konspiratsioon oli efektiivseim abinõu Vene salateenistuse vastu, aga ei sobinud regulaarüksuste organiseerimiseks.

Sotsialistid aga keskendusid järjest rohkem revolutsioonilisele tegevusele ning PPS-i sisekonflikti tagajärjel lõhenes organisatsioon 1906. aastal kaheks parteiks: PPS-i Revolutsiooniline Fraktsioon ja Sotsialistlik Pahempoolne PPS.³⁵ Võiduka ülestõusu alustamiseks vajas Piłsudski laie-

³² Koordineeritud rünnakud mitmes Poola linnas politseinike ja kaitsepolitsei (ohranka) agentide vastu 15. augustil 1906. (*Tlk.*)

³³ Postirongi ründamine Bezdonyyses (pl Bezdany) Vilniuse lähedal Piłsudski juhtimisel ööl vastu 27. septembrit 1908. Rong vedas maksuraha Varssavist Peterburi. Rünnakus osales 20 inimest, sh Piłsudski tulevane abikaasa Aleksandra ja kolm hilisemat Poola peaministrit: Tomasz Arciszewski, Aleksander Prystor ja Walery Ślawek. (*Tlk.*)

³⁴ Seda organisatsioonitüüpi kasutati enamikus salaorganisatsioonides, nagu ka Poola põrandaalused ja Prantsuse vastupanuliikumine II maailmasõja ajal. Jan Karski, *Story of The Secret State* (London: Penguin Classic, 1999), 45; Jan Nowak-Jeziorański, *Courier from Warsaw* (Detroit: Wayne State University Press, 1982), 84.

³⁵ Anna Żarkowska, *Dziedzicwo Rewolucji 1905–1907* (Varssavi: Muzeum Niepodległości w Warszawie, 2007), 41–61.

mat avalikku toetust, mida PPS ei suutnud talle pakkuda. Seetõttu asutas ta 1908. aastal Aktiivse Vastupanu Liidu (*Związek Walki Czynnej*) eesotsas Kazimierz Sosnkowskiga, kes ei olnud sotsialistidega seotud. Organisationsiooni eesmärgiks oli saavutada palju laiem ühiskondlik baas ja saada rahvusliku sõjaväe aluseks, mis ei oleks parteiline võitlusüksus, nagu seda oli OB PPS.

II. „Sünd ja lapsepõlv“ – Aktiivse Vastupanu Liit ja Laskurite Selts

Esimesed sammud 20. sajandi Poola armee loomiseks olid tehtud. Võitlusorganisatsioon või Aktiivse Vastupanu Liit olid formeeritud ja tegutsesid salaühingutena – sõjaajalugu aga ei tunne ühtki salaja formeeritud regulaarmeed.³⁶ Et Józef Piłsudski ja veel üks rühm iseseisvusaktiviste tahtsid moodustada ajakohaseid relvajõude, tuli astuda järgmine samm.

1910. aastal asutas Piłsudski Austria Galiitsias Laskurite Seltsi. Austria võimud pakkusid ühe 1908. aastal vastuvõetud seadusega niisuguse võimaluse ja Piłsudski kasutas seda. See oli esimene kord pärast 1830. aastat, kui oli võimalik anda poolakatele rahvuslikes organisatsioonides legaalselt ja ametlikult sõjalist väljaõpet. Esimene avalik ja seaduslik laskurkompanii asutati 1910. aastal Lvivis. Selle esimees oli Władysław Sikorski ning samal aastal moodustati haruorganisatsioon Krakówis. Nelja sõjaeelse aasta jooksul käis laskurite ridadest läbi umbes 25 000 liiget. 1912. aastal valiti Józef Piłsudski ülemjuhatajaks (mõne tema alluva jaoks jäi ta ülemaks kogu ülejäänud eluks). Ülemjuhatus jagunes kolmes ringkonnaks – Kraków, Lviv ja Rzeszów – ning haruorganisatsioonid välismaal asutati Belgias, Šveitsis, Prantsusmaal, Saksamaal ja Ühendkuningriigis. Taktikaliselt ja operatsiooniliselt jagunes organisatsioon kompaniideks, rühmadeks ja jagudeks.³⁷

Kuni 1914. aastani liitusid Laskurite Seltsiga noored, haritud ja aktiivsed linnainimesed. Nad olid mässajad, kes trotsisid oma lojaalseid vanaimeid.

³⁶ Urbankowski, *Józef Piłsudski*, 121.

³⁷ Małgorzata Wiśniewska, *Związek Strzelecki 1910–1939* (Varssavi: Neriton, 2010), 24.

Väljaõppekava põhines Austria jalaväe ja ratsaväe lahingumäärustikel. See sisaldas laskmist, pioneerindust, pikki rännakuid, maskeerimist, rühma- ja kompaniiharjutusi ning palju muud. Asutati ka ohvitserikool eesmärgiga valmistada ette tulevase Poola armee koosseisu.³⁸

Suurim probleem oli moodsa relvastuse ja varustuse puudumine. Laskurid pidid ise ostma vormi ja varustuse ning relvadeks olid vanad Werndli vintpüssid.

Vormiks oli hall kuub, püksid ja müts, kokardiks oli ilma kroonita kotkas. See pidi sümboliseerima Laskurite Seltsi üleriigilist olemust ja vabariiklikke ideaale. Nelja aasta jooksul suutis Laskurite Selts välja õpetada umbes 10 000 tulevast sõdurit. Tuleb siiski tähelepanu juhtida, et see oli amatööride sõjavägi peaaegu ilma taktikalise ja operatsioonilise ettevalmistuseta, kuid erakordselt kõrge moraaliga.

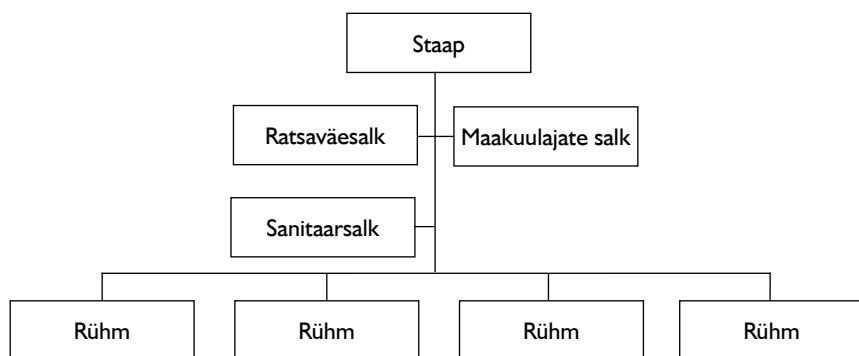
Laskurite Seltsi põhikirjalised eesmärgid sisaldasid kehalisi harjutusi ning distsipliini ja sõjalise täpsuslaskmise arendamist, kuid esmatähtis oli isikkoosseisu ettevalmistamine tulevaseks ülestõusuks Venemaa poolt okupeeritud Poola osas ning samuti uuestisündiva Poola armee jaoks. Peale selle alustati koostööd Austria luureteenistusega, mis kandis hoolt laskurite organisatsioonide eest. Hilisematel aastatel kasutasid poliitilised vastased seda ära nii laskurite kui ka marssal Piłsudski enda vastu.

III. „Keskiga“ – Poola leegionid ja teised Poola sõjaväelised organisatsioonid I maailmasõja ajal

Rahu ja ettevalmistuse aeg lõppes 28. juulil 1914, kui Austria-Ungari kuulutas Serbiale sõja. 1914. aasta augusti alguses anti salajane korraldus väljavalitud laskurite töölt või ametist vabastamiseks ja mobiliseerimiseks. Nad pidid mõne päevaga koonduma määratud kohta. Selleks valiti välja Kraków, kus 6. augustil oli juba umbes 4500 Laskurite Seltsi liiget. Kolm päeva varem oli formeeritud 1. kaadrikompanii, mis ületas 6. augustil Galiitsia piiri ülesandega algatada Vene-vastane ülestõus.³⁹

³⁸ Włodzimierz Suleja, *Józef Piłsudski* (Wrocław: Ossolineum, 2009), 139.

³⁹ Paweł Michalak, *Czyn Zbrojny Legionów Polskich* (Koszalin: WH PK, 2015), 34.

Joonis 2. 1. kaadrikompanii struktuur

144 Poola armee sõdurit, esimene regulaarüksus pärast 1831. aastat, moodustasid taasloodud armee tuumiku, formaalselt nime all Poola leegionid ja Poola Sõjaline Organisatsioon. Poola eesmärk oli tagasi pöörduda Euroopa suurde poliitikasse. Laskurite Seltsile aga tähendas I maailmasõda hääbumist. Keiserlik-kuningliku armee sundmobilisatsiooni tõttu astusid kõik aktiivsed liikmed, kellel see oli võimalik, leegionidesse ja Laskurite Seltsi haruorganisatsioonid lakkasid olemast.

Nagu eespool märgitud, loodi 6. augustil Laskurite Seltsi parimatest liikmetest Poola relvajõudude esimene regulaarüksus, mis sai nimeks 1. kaadrikompanii. Võrreldes teiste armeedega, kes võitlesid I maailmasõjas, oli see üliväike sõjaline jõud. Nad liikusid Krakówist Kielce poole eesmärgiga algetada Kongressi-Poolas Vene-vastaseid ülestõuse. Kompaniisse kuulus 144 meest, kelle seljakottides oli üle 160 luulekogu. See oli I maailmasõja kõige paremini haritud ja kõige ideoloogilisem armee.

1. kaadrikompaniis (vt joonis 2) oli kolm jalaväerühma, sanitaarsalk, maakuulajate salk ja väike ratsaväeüksus hilisema kindrali Belina Prażmowski juhtimisel. Ratsväeüksusel polnud alguses isegi hobuseid ega sadulaid ning mehed pidid oma ratsaväearustust turjal kandma.

Pärast 1. kaadrikompanii esimesi edutuid lahinguid pidid Piłsudski sõdurid taganema Galiitisasse, kus neist sai uue väekoondise, Poola leegionide tuumik. Leegionid kasvasid 16 000-meheliseks: kolm jalaväebrigaadi, kaks ratsaväerügementi, üks suurtükiväerügement ja toetus-

üksused.⁴⁰ Leegionärivormi iseloomulikuks tunnuseks oli müts, nn Maciejówka, mis võeti kasutusele Austria vormimütside asemele ning millest sai leegionäride sõltumatuse ja mässumeelsuse sümbol.⁴¹ Leegionärivorm oli Austria vorm, mille ainsaks erisuseks olid Poola tähistused kraele kinnitatud brigaadi- või rügemendiembleemidel. Alates 1915. aastast olid leegionid relvastatud samamoodi kui Austria üksused.

1913. aastal nägi Piłsudski õigesti ette maailmasõja käiku ja mis veel tähtsam, selle tulemust.⁴² Ta oli veendunud, et Saksamaa ja Austria purustavad Venemaa ja siis purustavad lääneriigid neid endid. Sellest lähtuvalt kujundas ta oma poliitikat. Sealjuures ei olnud Keskriigid Poola iseseisvusest huvitatud – nad nõudsid miljonite mobiliseeritute ohverdämist ise mitte midagi lubamata. Saksamaa ja Austria keisrite 1916. aasta 5. novembri ühisavaldus oli ebaselge.⁴³ Piłsudski otsis ainult võimalust alliansi lõpetamiseks ning selle võimaluse pakkus sakslaste katse sundida leegionäre truudust vanduma Poola kuningale (keda sel ajal ei olnud) ning ühtlasi töötama, et nad hoiavad relvavendlust Saksa ja Austria-Ungari sõduritega. Piłsudski keelas talle lojaalsetel leegionäridel vanet anda ning ainult 2. brigaadi leegionärid ja osa 3. brigaadi meestest otsustasid seda sellegipoolest teha. See oli leegionide lõpp – Piłsudski ja Sosnkowski vangistati. Endised sõdurid ja leegionärid, kes ei olnud Austria alamad, saadeti sõjavangilaagrisse. Austria alamatest poolakad inkorporeeriti Austria armeesse ja saadeti Itaalia rindele. Mõned leegionärid ja vabatahtlikud moodustasid uue väekoondise, mis sai nimeks Poola sõjavägi (*Polnische Wehrmacht*). See allus Saksa võimudele Varssavis ja selle eesmärgiks oli meelitada Poola nekruteid Saksa armeesse. 1918. a aprillis oli väekoondises umbes 9000 sõdurit ja ohvitseri.⁴⁴ *Polnische Wehrmacht* i suurim teene oli eeskirjade ja sõjaliste operatsioonide teoreetiliste aluste

⁴⁰ Stanisław Czerep, *II Brygada Legionów Polskich* (Varssavi: Bellona, 2007), 20.

⁴¹ Piłsudski, *Moje*, 31.

⁴² Józef Szaniawski, *Marszałek Piłsudski w obronie Polski i Europy* (Varssavi: Ex Libris, 2008), 13.

⁴³ 5. novembril 1916 avalikustas Venemaalt vallutatud Poola osa Saksa kindralkuberner Hans von Beseler Varssavis Austria-Ungari ja Saksa keisri otsuse moodustada Poola kuningriik, kuid ilma kuninga ja täpselt kindlaks määratud piirideta. Samasuguse avalduse tegi Lublinis, mis oli Austria-Ungari okupatsiooni all, sealne Austria kindralkuberner Karl Kuk. (*Tlk.*)

⁴⁴ Mieczysław Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej, 1914–1918* (Varssavi: Wiedza Powszechna, 1990), 363.

väljatöötamine iseseisvuse uutes tingimustes. Sõdadevahelise ajajärgu kõige autoriteetsema Poola sõjandusajakirja Bellona asutasid *Polnische Wehrmacht*'i ohvitserid.

I maailmasõja ajal ei võidelnud Poola nimel ainult Poola leegionid. I maailmasõda peeti suurriikide vahel, mis olid vastutavad Poola jagamise eest ja pidid äratama Poola kodanike huvi. Vastukaaluks Poola leegionidele moodustasid venelased 1914. aastal oma Poola väekoondise, Puławski leegioni.⁴⁵ Sellesse lühiajalisse üksusse, mis jäi Vene väejuhatuse alla, kuulus 1000 vabatahtlikku. Pärast mõnekuulist ilma relvadeta väljaõpet osales Puławski leegion mitmes lahingus sakslaste vastu ja kandis kohutavaid kaotusi – lõpuks oli tuhandest sõdurist alles ainult 150. 1915. a oktoobri alguses saadeti Puławski leegion laiali.⁴⁶

Pärast Vene 1917. a veebruarirevolutsiooni formeeriti uued Poola väekoondised. Laguneva Vene impeeriumi lääneosas loodi kolm Poola korpus, kuid ainult üks neist, 1. Poola korpus kindral Dowbór-Muśnicki alluvuses, kujutas endast tegelikku sõjalist jõudu. I maailmasõja lõpu idarinde kaoses võitles 1. Poola korpus bolševike Punaarmee vastu, tegi koostööd Saksa Ober Osti vägedega Minski vallutamisel, tunnustas 1918. a märtsis Regentnõukogu⁴⁷ ning alistus mais Saksa vägedele Babruiskis. Mõlemad ülejäänud korpused, 2., mis formeeriti Bessaraabias, ja 3., mis moodustati Ukrainas, ei saavutanud lahinguvõimet ja lagunesid bolševike revolutsiooni kaoses. Vene kodusõjas moodustati veel kolm taktikalist väekoondist: 4. jalaväediviis Bessaraabias (kindral Żeligowski juhtimisel), 5. jalaväediviis Siberis ja väike antibolševistlik üksus Murmanskis.⁴⁸

Peale Ida-Euroopa formeeriti Poola üksusi ka läänерindel. Esimene katse moodustada Poola leegion Prantsusmaal tehti Bayonne'is. Rühm Poola vabatahtlikke tegi katset moodustada rahvusüksust, kuid pärast mitut Vene saatkonna protesti muutsid prantslased Poola leegioni Prant-

⁴⁵ Michał Przybylak, *Opinie polskiego korpusu oficerskiego na temat I Wojny Światowej na łamach Bellony w latach 1918–1927* (praca magisterska: Uniwersytet Warszawski, 2013), 8–14.

⁴⁶ Henryk Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920* (Varssavi: Książka, 1921), 32.

⁴⁷ Kolmeliikmeline (Varssavi peapiiskop kardinal Aleksander Kakowski ning kaks suurmaamannikku, vürst Zdzisław Lubomirski ja Józef Ostrowski) organ kuninga rolli täitmiseks kuni tema troonileasumiseni, moodustati 1917. a septembris. 1918. a 11. novembril loovutas võimu Józef Piłsudskile. (Tlk.)

⁴⁸ Evan Mawdsley, *Wojna Domowa w Rosji 1917–1920* (Varssavi: Bellona, 2010), 262.

suse Võõrleegioni Poola kompaniiks. 1915. a rindevõitlustes langes 75% sõduritest ja kompanii saadeti laiali. Olukord muutus pärast Vene impeeriumi kokkuvarisemist – keegi ei saanud enam takistada Poola relvajõudude sündi Antandi poolel, sest Poola asjad olid lakanud olemast Venemaa siseasjad. 4. juunil 1917 moodustati Poola armee Prantsusmaal. Seda nimetati ka Siniseks Armeeks, sest mehed kandsid Prantsuse armee sinist vormi. Armee, mida juhtis kindral Józef Haller, sai parima väljaõppe ja varustuse, mis kõigil Poola üksustel enne 1918. aastat üldse oli olnud. Sinine Armee koosnes kolmest korpusejuhatusest, seitsmest jalaväediviisist, kolmest suurtükiväerügemendist, neljast ratsaväerügemendist, tankirügemendist (Poola ajalookirjanduses 1. tankirügement), seitsmest lennueskadrillist ja täielikult varustatud logistikaüksustest.⁴⁹ Umbes 62 000-meheline Sinine Armee naasis Poolasse 1919. aastal. Sarnaselt Halleri armeega moodustati Poola armee ka Itaalias. Umbes 60 000 Austria-Ungari sõjavangi värvati Itaalias asunud sõjavangilaagritest, õpetati välja, relvastati ja saadeti Poolasse.

1918. a oktoobris, kuu enne I maailmasõja lõppu, oli Poolal umbes 59 000 sõdurit, sh:

<i>Polnische Wehrmacht</i>	4800,
endised leegionärid	15 500,
Poola korpus Venemaal	27 000,
Saksa ja Austria-Ungari armeede sõjavangid	2000 meest.

See oli liiga väike arv isegi ainult osa Poola territooriumi kontrollimiseks, veel vähem võitlemiseks uute Poola piiride eest.⁵⁰

IV. „Täisiga“ – Poola relvajõud piirisõdades 1918–1921

Lapsepõlvele järgneb alati täisiga. Piiblis on piir nende kahe perioodi vahel täpselt kindlaks määratud: *Kinnitage endid ja olge mehed [---]! Olge mehed ja sõdige!*⁵¹ Seega on piiriks lapse ja mehe vahel vastutustunne.

⁴⁹ Witold Trawiński, *Odyseja polskiej Armii Błękitnej* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989), 62.

⁵⁰ Zdzisław Jagiełło, *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939* (Varssavi: Bellona, 2007), 19–21.

⁵¹ 1Sm 4:9.

Poola armee jaoks saabus hetk võtta vastutus 1918. a novembris. Selleks ajaks olid lagunened kõik kolm suurriiki, mis olid vastutavad Poola jagamise eest 18. sajandil. Poola sai kehtestada oma uued piirid ja kaitsta oma kodanikke ainult sõjalise jõuga. Poola armee taassünni ametlikuks tähtpäevaks (päev, kui sõjavägi pidi üle võtma vastutuse) võib pidada 12. novembrit 1918. Siis avaldas kõigi Poola relvajõudude uus ülemjuhataja Józef Piłsudski oma esimese käsu kõigile Poola sõduritele:

Sõdurid!

Ma võtan Teie juhtimise üle hetkel, mil iga poolaka süda tuksub kõvemini ja elavamalt ning meie maa lapsed on näinud vabaduse päikest kogu tema hiilguses. Koos Teiega olen liigutatud sel ajaloolisel hetkel ning Teiega koos töotan pühendada oma elu ja vere Isamaa ja tema kodanike hüvanguks ning nende õnne nimel.

Sõdurid!

Ilmasõja ajal on eri kohtades ja erinevates tingimustes vormunud taotlused luua Poola väeüksusi. Meie rahva – tundus – ravimatu puude tingimustes olid säärased püüded auväärsed, kuid jäid hoolimata ettevõtmise kangelaslikkusest juba ettemääratult väheseks ja ühekülseks. Nende pärandiks on killustatus, mis on sõjaväele kahjulik. Loodan, et igaüks Teist suudab end ületada ning annab oma panuse jõupingutustesse erimeelsuste ja hõõrumiste ning klikkide ja kolkluse kõrvaldamiseks sõjaväest, et võimaldada luua kiiresti kollektiivsustunne ja lihtsustada tööd.

Sõdurid!

Kogu Meie Rahvas seisab praegu ülesannete ees, mida ta saab lahendada ainult oma jõu ja tahte erakordse pingutusega. Oma valdkonnas seisavad need ülesanded ka meie ees. Neid lahendada saab meil olema aga raskem, sest teenistuse karmus paneb sõduri tunnetele ja südamele omalt poolt tihtilugu lisakoorma. Nii kõige rõõmsamatel kui ka kõige raskematel hetkedel peab sõdur ennast valitsema ja olema tasakaalukas ning võimeline täitma oma ülesandeid korralikult ja täpselt. Üleastumisi võib siin hõlpsamini ette tulla kui kõigil teistel ümberringi, sest neil pole praegusel hiilguse hetkel seda lisakoormat, mida sõdur alati endaga kannab.

Eesti riigivanem Otto Strandman riigivisiidi ajal Poolas vastuvõtul relvajõudude peainspektori marssal Józef Piłsudski juures Belvedere lossis. Vasakult teine Poola sõjaministri staabiülem, hilisem välisminister kolonel Józef Beck, tema paremal käel kolonel Antoni Durski-Trzaska, I korpuseringkonna staabiülem, paremalt teine major Franciszek Sobolta, sõjaministri käsundusohvitser. Józef Piłsudski vasakul käel seisab major Herbert Grabbi. 9. veebruar 1930. RA, EAA.2111.1.10220.1

Tahaksin, et ma sellepärast ei peaks Teile etteheiteid tegema ning saaksin – andes rahva ees oma tegevusest aru – nii enese kui ka Teile kohta ausalt öelda, et me polnud mitte ainult esimesed, vaid ka head surmaunest ärkava Poola sõdurid.

Lugeda see käsk rindel ette mulle alluvatele väeüksustele.

Varssavi, 12. novembril 1918. aastal.⁵²

⁵² Józef Piłsudski, „Pierwszy rozkaz do Wojska Polskiego“ – Józef Piłsudski. Pisma zbiorowe, toim. Kazimierz Świtalski (Varssavi: Instytut Józefa Piłsudskiego, 1937), 15. Poola keelest eesti keelde tõlkinud Mairi Ernits ja Sławomira Borowska-Peterson. Täname Poola suursaatkonda Eestis. (Tlk.)

Selles käsus nimetatakse sõjaväe taaselustamisega seotud probleeme. Taassündinud Poola armee kujutas endast erakordselt komplitseeritud mosaiiki I maailmasõja eri riikide relvajõudude taustaga sõduritest⁵³ ja pidi toime tulema paljude raskustega. Suurimad neist olid keeleprobleemid, erinev väljaõpe ja erinevad määrustikud, täiesti erinevad sõjalised traditsioonid, sagedased konfliktid I maailmasõja pärandina, erinevad relvad ja logistilised probleemid. Ka ühiskond, mis oli usuliselt, etniliselt ja keeleliselt väga mitmekesine, oli üks probleeme. Olukorra kompleksust kajastab näiteks Poola ohvitserikorpuse taust 1919. ja 1921. aastal (vt tabel 1).

Tabel 1. 1919. ja 1921. aastal Poola armees teeninud ohvitseride taust⁵⁴

Päritolu	Kindralid		Kolonelid		Kolonelleitnandid		Kõik	
	1919	1921	1919	1921	1919	1921	1919	1921
Vene armee	51	66	160	197	155	465	366	728
Austria armee	36	60	91	175	158	583	285	810
Saksa armee	–	3	–	12	–	58	–	73
Poola leegionid	4	12	7	52	28	178	39	242
Erust	–	–	1	–	14	–	15	–
Halleri armee	–	4	–	9	–	36	–	49

Ohvitserid on olnud kõigi armeede aluseks nii minevikus kui ka tänapäeval. Kui nad annavad sõduritele väljaõpet, sisendavad nad nendesse oma harjumused, käitumise lahinguväljal ja taktika. Näiteks ei olnud Poola leegionidel suurtükiväge peale mõne nõrga välisuurtükiväerügemendi. Seega ei teadnud leegionidest tulnud ohvitserid, mis on kontsentreeritud tuli lahinguväljal, erinevalt Sinise Armeie ohvitseridest, kes ei suutnud moodsat sõjapidamist ilma ülekaaluka suurtükiväe tuletoetuseta ettegi kujutada.⁵⁵

Teisalt kasvas Poola armee üles nelja tüüpi relvastusega. Sinise Armeega tulid Prantsuse relvad, idast aga Vene tüüpi suurtükid ja teised

⁵³ Tomasz Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918* (Varssavi: PAN, 1984), 37.

⁵⁴ Autori kokkuvõtteid artikli Piotr Madajczyk, „Kształtowanie się korpusu oficerskiego Wojska Polskiego w latach 1919–1921,” *Kwartalnik Historyczny* 3 (1984): 494 järgi.

⁵⁵ Piłsudski, *Rok*, 1989), 32–35.

relvad. Näiteks kasutas Poola armee esimestel aastatel üheksat eri tüüpi jalaväe ja ratsaväe standardvintpüsse (enamik neist seejuures erineva kaliibriga) ning 16 eri tüüpi üle 75 mm haubitsat ja kahurit (vt tabel 2). See tegi sõjaväelogistika keeruliseks. Äärmuslikumatel juhtudel olid eri tüüpi jalaväevintpüssid isegi ühe ja sama rügemendi eri pataljonides.

Tabel 2. Poola sõjaväe kahurite ja haubitsate tüübid 1920. aastal⁵⁶

Suurtüki või kahuri tüüp	Päritolu	Kahurite või haubitsate arv suurtükiväerügementides	Kahurite või haubitsate arv mereväes ja soomusüksustes	Reserv	Kokku
75 mm kahur (1897)	Prantsuse	501	–	282	783
76 mm kahur (1906)	Itaalia	24	–	96	120
76 mm kahur (1902)	Vene	159	38	125	322
77 mm kahur (1896)	Saksa	56	5	3	64
80 mm kahur (1905)	Austria	12	45	35	92
100 mm haubits (1914)	Austria	42	–	27	69
100 mm haubits (1916)	Austria	14	–	7	21
105 mm haubits (1898)	Saksa	23	–	14	37
105 mm kahur (1913)	Prantsuse	45	2	18	65
105 mm kahur (1913)	Itaalia	–	6	1	7
120 mm kahur (1878)	Prantsuse	8	–	40	48
122 mm haubits (1909)	Vene	8	3	19	30
150 mm haubits (1902)	Saksa	2	–	7	9
155 mm haubits (1917)	Prantsuse	89	–	117	206
149 mm kahur (1901)	Itaalia	4	–	8	12
210 mm mortiiir	Itaalia	4	–	4	8
Kokku		991	99	803	1893

Selline hulk logistika, taktika, keele ja traditsioonidega seotud probleeme oleksid pidanud takistama Poola armee arengut, kuid siiski seda ei juhtunud. Kahe aastaga kasvas Poola armee isikkoosseis 20 korda, 59 000-lt 1918. aastal kuni üle miljonini 1920. aastal. See oli Poola sõjaline ime. Suurimaks probleemiks osutus ohvitserikorpus, kelle sõjaväeliste tradit-

⁵⁶ Andrzej Konstankiewicz, *Broń Strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914–1939* (Lublin: UMCS, 2003), 219.

sioonide erinevused olid liiga suured. See oli väga suur probleem nii Poola ja Nõukogude Venemaa sõja ajal kui ka järgmise kümne aasta vältel.⁵⁷

Iseseisvuse esimestest päevadest alates pidi Poola armee võitlema oma riigi piiride pärast. Aastatel 1918–1921 toimus Lääne-Poolas neli ülestõusu: üks Suur-Poolas (Wielkopolska) ja kolm Sileesias.⁵⁸ Lõuna-Poolas tuli võidelda piiride pärast Tšehhoslovakkia. Poolakate suurim probleem oli aga idapiir. 1919. a jaanuaris puhkes Poola – Nõukogude Venemaa sõda. Sovetid olid suurim ähvardus noorele Poola riiklusele. Pikas ja kurnavas sõjas Nõukogude Venemaaga omandas Poola armee oma lõpliku kuju. See kuju, väheste muudatustega, püsis kuni 1939. aastani. Poola relvajõudude „täisiga“ tähendas järgmiste üksuste formeerimist ja varustamist:

30 jalaväediviisi,
 kuus üksik-jalaväepataljoni,
 15 ratsaväebrigaadi,
 10 lahingupioneerikompaniid,
 71 suurtükiväerügementi,
 11 sapööri-(pioneer-)pataljoni,
 üks tankirügement,
 seitse lennuväegruppi.⁵⁹

Tänapäeval näeme, et lahinguüksusi oli noore riigi jaoks liiga palju. Kuid iseseisvust pidi tagama tugev armee. 1935. aastani oli Poola armee suuruselt kolmas Euroopas. Ometi ei osutunud 20 aastat iseseisvust ning sõjalised kulutused, mis ulatusid 20–60%-ni riigieelarvest aastas, piisavaks, et kaitsta oma iseseisvust 1939. aastal.

Rühmal sõltumatutel aktivistidel õnnestus oma ideedega poola rahvast nakatada. Mõnesajast relvastamata Laskurite Seltsi liikmest 1910. aastal kuni tuhandete sõjaväelasteni I maailmasõja ajal suudeti luua mil-

⁵⁷ Andrzej Garlicki, *U źródeł obozu belwederskiego* (Varssavi: PWN, 1978), 321.

⁵⁸ Poolakate ülestõusud enne I maailmasõda Saksamaale kuulunud poolakatega asustatud aladel: 1918–1919 Suur-Poolas ning 1919. a augustis, 1920. a augustis ning 1921. a maist juulini Ülem-Sileesias. Ülestõusude peamine relvajõud oli Poola Sõjaline Organisatsioon. Saksa poolel võitlesid piirivalveüksused, vabakorpuslased, kohalikud omakaitseüksused ning ka mõned *Reichswehr*'i üksused; lisaks oli alates 1920. a-st Ülem-Sileesias ka Rahvasteliidu väekontingent, mis koosnes enamasti prantslastest, kuid oli ka britte ja itaallasi. (*Tlk.*)

⁵⁹ Stawiecki, *Wojsko*, 62.

joniar mee, mis oli võimeline 1920. aastal võitma Punaarmeed. Poolakad on korda saatnud suure ime.

Poola armee „täisiga“ lõppes 1939. aastal Saksamaa ja NSV Liidu invasioonidega 20 aastat pärast selle ülesehitamist aastatel 1918–1921.⁶⁰ Kuid küsimus iseseisvuse alalhoidmise võimalustest 1939. aastal jääb väljapoole selle artikli raame.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

- Bagiński, Henryk. *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*. Varssavi: Książka, 1921.
- Chamot, Marek. *Entuzjizm i zwątpienie. Obraz własny Polaków w wybranej publicystyce prasowej trzech zaborów w latach 1864–1914*. Toruń: UMK, 2003.
- Chawalba, Andrzej. *Historia Polski 1795–1918*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2000.
- Chrzanowski, Wojciech. *O wojnie partyzanckiej*. Pariis, 1835.
- Czerep, Stanisław. *II Brygada Legionów Polskich*. Varssavi: Bellona, 2007.
- Davies, Norman. *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War 1919–20*. London: Orbis Book, 1984.
- Garlicki, Andrzej. *U źródeł obozu belwederskiego*. Varssavi: PWN, 1978.
- Hupert, Witold. *Operacje wojny światowej w wyborze*. Varssavi: Książnica-Atlas, 1925.
- Ihnatowicz, Ireneusz. *Spółeczeństwo polskie 1864–1914*. Varssavi: KWK, 1988.
- Jabłoński, Henryk. *Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1919)*. Varssavi: PWN, 1962.
- Jagiello, Zdzisław. *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*. Varssavi: Bellona, 2007.
- Jasienica, Paweł. *Dwie Drogi. O Powstaniu Styczniowym*. Varssavi: Pruszyński i Ska., 2009.
- Józef Piłsudski. *Pisma zbiorowe*, toim. Kazimierz Świtalski. Varssavi: Instytut Józefa Piłsudskiego, 1937.
- Karski, Jan. *Story of The Secret State*. London: Penguin Classic, 1999.

⁶⁰ Joanna Zych, „Powojenna działalność niezależnych kombatanów Środowiska Świętokrzyskich Zgrupowań Partyzanckich Armii Krajowej „Ponury” – „Nurt”, – *Polscy weterani i kombatan ci wczoraj i dziś*, toim. Piotr Lotarski (Varssavi: Akademia Obrony Narodowej, 2016), 54.

- Kieniewicz, Stefan. *Polska XIX wieku: państwo, społeczeństwo, kultura*. Varssavi: Wiedza Powszechna, 1986.
- Kieniewicz, Stefan. *Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe i styczniowe*. Varssavi: Książka i Wiedza, 1994.
- Konstankiewicz, Andrzej. *Broń Strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914–1939*. Lublin: UMCS, 2003.
- Kukiel, Marian. *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*. Poznań: Nakł. Zdzisława Rzeckiego i Ski, 1912.
- Kukiel, Marian. *Zarys historii wojskowości w Polsce*. London: Orbis, 1949.
- Kutrzeba, Tadeusz. *Wyprawa kijowska 1920 roku*. Varssavi: Wydawnictwo Polskie, 1938.
- Lasota, Jacek. *Asymetria w walce zbrojnej*. Varssavi: AON, 2014.
- Łojek, Jerzy. *Szanse Powstania Listopadowego*. Varssavi: PAX, 1986.
- Madajczyk, Piotr. „Kształtowanie się korpusu oficerskiego Wojska Polskiego w latach 1919–1921,” *Kwartalnik Historyczny* 3 (1984): 493–210.
- Mawdsley, Evan. *Wojna Domowa w Rosji 1917–1920*. Varssavi: Bellona, 2010.
- Michalak, Paweł. *Czyn Zbrojny Legionów Polskich*. Koszalin: WH PK, 2015.
- Mierosławski, Ludwik. *Instrukcja powstańcza*. Pariis, 1862.
- Moczulski, Leszek. *Przerwane powstanie polskie 1914*. Varssavi: Bellona 2014.
- Nałęcz, Tomasz. *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*. Varssavi: PAN, 1984.
- Nowak, Tomasz. *Historia oręża polskiego 963–1795*. Varssavi: MON, 1984.
- Nowak-Jeziorański, Jan. *Courier from Warsaw*. Detroit: Wayne State University Press, 1982.
- Pajewski, Janusz. *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005.
- Piłsudski, Józef. *Moje pierwsze boje*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1988.
- Piłsudski, Józef. *Rok 1920*. Varssavi: Dwa Kolory, 2014.
- Przybylak, Michał. „Weterani Powstania Styczniowego w II Rzeczypospolitej,” – *Polscy weterani i kombataneci wczoraj i dziś*, toim. Piotr Lotarski. Varssavi: Akademia Obrony Narodowej, 2016.
- Przybylak, Michał. *Opinie polskiego korpusu oficerskiego na temat I Wojny Światowej na łamach Bellony w latach 1918–1927*. Praca magisterska: Uniwersytet Warszawski, 2013.
- Szabo, Franz A. J. *The Seven Years War in Europe 1756–1763*. London: Routledge, 2008.
- Szaniawski, Józef. *Marszałek Piłsudski w obronie Polski i Europy*. Varssavi: Ex Libris, 2008.

- Stawecki, Piotr. *Wojsko marszałka Józefa Piłsudskiego 1926–1935*. Varssavi: RYTM, 2004.
- Stolzman, Karol B. *Partyzantka, czyli wojna dla ludów powstających najwłaściwsza*. Varssavi: MON, 1959.
- Suleja, Włodzimierz. *Józef Piłsudski*. Wrocław: Ossolineum, 2009, 139.
- Żarkowska, Anna. *Dziedzicwo Rewolucji 1905–1907*. Varssavi: Muzeum Niepodległości w Warszawie, 2007.
- Zych, Joanna. „Powojenna działalność niezależnych kombatanów Środowiska Świętokrzyskich Zgrupowań Partyzanckich Armii Krajowej „Ponury“ – „Nurt“,“ – *Polscy weterani i kombatanzi wczoraj i dziś*, toim. Piotr Lotarski. Varssavi: Akademia Obrony Narodowej, 2016.
- Tarczyński, Marek. *Generalicja powstania listopadowego*. Varssavi: MON, 1980.
- Tomicki, Jan. *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*. Varssavi: Książka i Wiedza, 1983.
- Trawiński, Witold. *Odyseja polskiej Armii Błękitnej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989.
- Urbankowski, Bohdan. *Józef Piłsudski – marzyiciel i strateg*. Varssavi: RYTM, 2014.
- Wiśniewska, Małgorzata. *Związek Strzelecki 1910–1939*. Varssavi: Neriton, 2010.
- Wrzosek, Mieczysław. *Dzieje oręża polskiego 1794–1938*. Varssavi: MON, 1973.
- Wrzosek, Mieczysław. *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej, 1914–1918*. Varssavi: Wiedza Powszechna, 1990.

Ukraina rahvusväeosade loomine Vene armees 1917. aastal

Andrii Rukkas

Abstract. This article is devoted to the process of the formation of Ukrainian national units within the Russian Army after the February revolution.

In February 1917, the monarchy was overthrown in Russia and the Provisional Government came to power. The revolutionary wave touched the Russian army, where almost four million Ukrainians were serving at the time. On 9 March, the great meeting of Ukrainian officers and soldiers of the Kyiv garrison took place. They decided to consider themselves to be the Ukrainian Military Council, and in such status to direct an official request to the Provisional Government in Petrograd demanding autonomy for Ukraine. Within a week, the Ukrainian Military Club named after Hetman Pavlo Polubotok was founded in Kyiv. It took over the organization of their “own national army, the powerful military force, without which one cannot think of obtaining the full freedom of Ukraine”.

Due to the appeal of the Polubotko Club members, Ukrainian soldiers initiated the creation of various self-gathered organisations on all fronts, armies and larger garrisons in the rear area. On 18 April 1917, more than 3,000 soldiers of the Kyiv redeployment depot declared themselves to be the 1st Ukrainian Cossack regiment named after Hetman Bohdan Khmelnytskyi. But the Russian command refused to recognise the regiment, having accused its soldiers of intentionally staying in the far rear zone and thus trying to avoid participation in hostilities. However, three days later, under pressure from the revolutionary situation, it was forced to agree to the formation of a 500-man Ukrainian volunteer military unit.

In order to unite and channel the powerful but largely spontaneous Ukrainian patriotic movement in the Russian army, the 1st Ukrainian Military Congress was held in Kyiv on 5–8 May 1917. It was attended

by over 700 delegates, representing nearly one million soldiers. The delegates demanded autonomy for Ukraine within a federal Russian state as well as the “immediate nationalization of the army on the national-territorial principle”. Additionally, they demanded the Black Sea Fleet be replenished in future only by Ukrainians. Congress also raised the question of the introduction of the Ukrainian command language in the army. It should be used in national military units and schools.

1917. aasta veebruaris (Gregoriuse kalendri järgi märtsis) kukutati Vene-maal monarhia ja võimule tuli Ajutine Valitsus. Kogu endise impeeriumi ujutas üle revolutsiooniline eufooria, millega kaasnes lootus, et kehtestatakse õiglane valitsus ning lahendatakse kibedad rahvuslikud, sotsiaalsed ja majanduslikud probleemid, mis saadi pärandiks tsaariajast. Revolutsioonilainest ei jäänud puutumata ka Vene armee, kus sel ajal teenis umbes neli miljonit ukrainlast. 9. märtsil 1917 peeti Kiievi garnisoni ukrainlastest ohvitseride ja sõdurite suur koosolek. Nad otsustasid koosoleku ümber nimetada Ukraina Sõjanõukoguks ning läkitada nüüd juba sõjanõukoguna Ajutisele Valitsusele Petrogradis ametliku taotluse nõudmisega tunnustada Ukraina autonoomiat. Järgmisel nädalal asutati Kiievis hetman Pavlo Polubotoki¹ nimeline ukraina sõjaväelaste klubi, mis seadis endale ülesandeks moodustada „oma rahvusarmee, võimas sõjaline jõud, ilma milleta Ukraina täieliku vabaduse saavutamine ei oleks mõeldav.”²

Polubotoki klubi üleskutse ajendas ukraina sõdureid moodustama kõigil rinnetel, armeedes ja suurtes tagalagarnisonides mitmesuguseid omalgatuslikke organisatsioone. 18. aprillil 1917 kuulutasid üle 3000 Kiievi tagala-jaotuspunkti ukrainlasest sõduri end hetman Bogdan Hmelnoťskõi³

¹ Pavlo Polubotok (u 1660 – 1724), Ukraina magnaat, väejuht ja 1722–1724 Zaporizžja kasakate hetmani kohusetäitja. Peeter I kutsus ta Peterburi. Vangistati võimuintrigide tõttu ja suri Peeter-Pauli kindluses. (Tlk.)

² *Киевская мысль* (Киевская мысль), 19. märts 1917.

³ Bogdan Hmelnoťskõi (1595–1657), Ukraina riigitegelane ja väejuht, 1648–1657 Zaporizžja kasakate hetman. Juhtis ülestõusu Poola vastu, mille tulemusena vandusid Zaporizžja kasakad 1654. aastal Perejaslavi raadal truudust Vene tsaarile. Sovetlikus historiograafias Ukraina Venemaaga ühendaja, Ukraina ajalookirjutuses Ukraina riigitegelane, kelle võitlus oli suunatud Poola ülemvõimu vastu. (Tlk.)

nimeliseks 1. ukraina kasakapolguks. Vene väejuhatuse aga keeldus polku tunnustamast ning süüdistas sõdureid kavatsuses jääda sügavasse tagalasse, et niiviisi vältida lahingutegevuses osalemist. Kuid juba kolm päeva hiljem, revolutsiooniolukorra surve all, oli väejuhatuse sunnitud tagasi tõmbuma ja nõustuma 500-mehelise ukraina vabatahtliku sõjaväeüksuse moodustamisega.⁴ Et ühendada ja juhtida seni peaaesjalikult spontaanset ukrainlaste patriootlikku liikumist Vene armee, peeti Kiievis 5.–8. mail 1917 1. Ukraina sõjaväelaste kongress, millel osales üle 700 delegaadi, kes esindasid umbes 900 000 ukrainlasest sõjaväelast.⁵ Delegaadid nõudsid Ukrainale autonoomiat föderatiivse Vene riigi koosseisus, aga ka „sõjaväe viivitamatut natsionaliseerimist rahvuslik-territoriaalsel põhimõttel“. Lisaks nõudsid nad ka Musta mere laevastiku isikkoosseisu täiendamist edaspidi ainult ukrainlastega. Samuti tõstas kongress küsimuse ukraina keele käibelevõtmisest sõjaväes, mida tulnuks kasutada ukraina rahvusüksustes ja ukraina sõjakoolides. Samuti tulnuks ukraina keelde tõlkida ja välja anda määrustikud, eeskirjad, juhtnõuad ja muu sõjaväeline erialakirjandus.⁶

Nende nõudmistele ellurakendamiseks otsustas kongress moodustada Ukraina Sõjalise Peakomitee (USPK) Ukraina Keskraada juures. Keskraada oli poliitiline keha, mis esindas Ukraina huvisid. USPK-sse kuulus esialgu 18 liiget, esimees oli Sõmon Petljura.⁷ USPK tegevuse alguse kuupäev, 9. (22.) mai 1917, kuulutati hiljem rahvuslikuks tähtpäevaks, Ukraina relvajõudude taassünni päevaks. USPK kogu tegevus oli suuna-

⁴ S. Lazarenko (С. Лазаренко), „Peršyj Ukraïns'kyj Kozac'kyj polk im. het'mana Bohdana Hmel'nyc'koho“ (Перший Український Козацький полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького), *Visti. Organ vijskovo-polityčnoï dumky Krajovoï upravly bratstva kol. vojakiv 1 UD-UNA v Nimeččyni* (Вісті. Орган військово-політичної думки Крайової управи братства кол. вояків 1 УД-УНА в Німеччині) 125 (1967): 42.

⁵ Dmytro Ivanovyč Dorošenko (Дмитро Іванович Дорошенко), *Istoriia Ukraïny 1917–1923 rr.* (Історія України 1917–1923 рр.), 1., *Doba Central'noï Rady* (Доба Центральної Ради), *Vita Memoriae* (Київ: Tempora, 2002), 75.

⁶ *Visnyk Ukraïnskoho vijs'kovoho heneral'noho komitetu* (Вісник Українського військового генерального комітету) 1 (1917): 1–2.

⁷ Sõmon Petljura (1879–1926 Pariis), Ukraina sotsiaaldemokraat, riigitegelane ja literaat. Õppis Poltava vaimulikus seminaris ja osales rahvuslikus liikumises. 1917–1918 Ukraina Sõjalise Peakomitee esimees, 1918–1920 Ukraina Rahvavabariigi direktooriumi liige (1919–1920 esimees) ning armee ja laevastiku peaataman. (Tlk.)

⁸ *Visnyk* 1: 1–2.

Ukraina sõjaväelased Vene armees – 1915. aastal Jekaterinoslavi kubermangu maakaitseväge kolmest družiinast formeeritud 417. Luganski jalaväepolgu podporutšik (alamleitnant) ja reamees. Foto Igor Kopõtini kogust

tud uute Ukraina sõjaväeüksuste formeerimisele isegi hoolimata Vene kõrgema ülemjuhatusel keelust. Esmalt laiendati juba olemasolevat 1. hetman Bogdan Hmelnõtskõi nimelist polku, mille isikkoosseis suurendati 3200 meheni. Nüüd oli polgus kolm jalaväepataljoni (igäühes neli roodu) ning eraldi raskekuulipilduja-, ratsa-, side- ja tagalaroodud. Uueks polguülemaks nimetati alampolkovnik Juri Kapkan,⁹ 1. Ukraina sõjaväelaste kongressi delegaat, kes oli esindanud Saratovi garnisoni ukrainlastest sõdureid.

Samal ajal algas uute vabatahtlike üksuste formeerimine hoolimata sellest, et Vene võimud polnud andnud mingit luba. Niiviisi loodi järgmised üksused:

- 2. Pavlo Polubotoki nimeline jalaväepolk Kiievis,
- Hetman Petro Dorošenko¹⁰ nimeline jalaväepolk Tšernigivis,

⁹ Juri Kapkan (1883 – pärast 1919), Vene ja Ukraina sõjaväelane, 1917 4. kuulipilduja-tagavarapolgu IV pataljoni ülem Saratovis, alampolkovnik. 1918–1919 mitme Ukraina üksuse ülem, viimati Ukraina armee jalaväeinspektor. (Tlk.)

¹⁰ Petro Dorošenko (1627–1698), Ukraina väejuht ja riigitegelane, 1665–1676 Zaporizžja Sitši hetman. Kasakate ja Krimmi khaaniriigi sõjas Poolaga 1666–1671 juhtis Ukraina ja kasakate vägesid. (Tlk.)

- Hetman Petro Dorošenko nimeline jalaväepolk Simferopolis,
- Tarass Ševtšenko nimeline jalaväepolk Hmilnõkis (Vinnõtsja lähedal),
- Hetman Petro Sagaidatšnõi¹¹ nimeline jalaväepolk Žotomõris,
- Herman Ivan Gonta¹² nimeline jalaväepolk Umanis,
- kaks ukraina tagavarapolku Moskvas,
- 2. ukraina tagavarapolk Harkivis,
- Tarass Ševtšenko nimeline jalaväepataljon Dvinskis (Daugavpils).¹³

Venemaa Ajutise Valitsuse ja sõjaväe ülemjuhatus vaenulik suhtumine Ukraina rahvuslikku liikumisse sundis USPK-d kokku kutsuma 2. Ukraina sõjaväelaste kongressi. Petrogradi keelust hoolimata avati see 5. (18.) juunil 1917 Kiievis. Sel korral oli kohal juba 2500 delegaati, kes esindasid umbes kaht miljonit ukraina sõjaväelast.¹⁴ Nad nõudsid Ukraina Keskraadalt tühja poliitilise kõnepidamise lõpetamist ja „viivitamatud asumist autonoomiasüsteemi aluste praktilisele realiseerimisele, mis on ainus tee Ukraina ja kogu Venemaa päästmiseks segadustest ja hävingust“.¹⁵ Seejärel tegid delegaadid USPK-le ülesandeks koostada niipea kui võimalik detailne kava sõjaväeüksuste ukrainastamiseks. Kongress andis ka kõigile Ukraina sõjaväelastele organisatsioonidele ja isikutele korralduse rangelt järgida USPK juhtnõore.¹⁶

¹¹ Petro Konaševõtš-Sagaidatšnõi (u 1582–1622), Zaporizžja Sitši hetman 1617–1622, juhtis kasakate sõjaretki Krimmi khaaniriigi, Osmani impeeriumi ja Moskva tsaaririigi vastu, piiras koos tsaaritroonile pretendeeriva Poola kuninga Władysław IV vägedega 1617–1618 Moskvat. 1601–1602 oli sõdinud ka Liivimaal rootslaste vastu Poola kuninga Zygmunt III väe koosseisu kuulunud kasakaüksuses. (Tlk.)

¹² Ivan Gonta (u 1740 – 1768), sündis pärisorja perekonnas, tõusis Poola magnaadi Franciszek Potocki kasakaväe juhiks. Üks 1768. aasta Poola aadli vastu suunatud haidamakide ülestõusu juhte. Langes poolakate kätte ja hukati. (Tlk.)

¹³ Pavlo Šandruk (Павло Шандрук), „Armija UNR ta її borot'ba za deržavnist'“ (Армія УНР та її боротьба за державність), *Hurtujmosja* (Гуртуймося) 9 (1932): 8.

¹⁴ Ivan Kryp'jakevič (Іван Крип'якевич) et al., *Istoriya Ukraїн'skoho vijs'ka* (Історія Українського війська) (Lviv: Vydavnytstvo Tyktora, 1936), 364.

¹⁵ Pavlo Xrystjuk, (Павло Христюк), *Zamitky i materialy do istorii Ukraїн'skoї revoljucii* (Замітки і матеріали до історії Української революції), 1. kd (Viin: Ukraїн'skij sociolohičnyj instytut, 1921), 70.

¹⁶ Viktor Holubko (Віктор Голубко), *Armija Ukraїн'skoї Narodnoї Respubliki 1917–1918: utvorennja ta borot'ba za deržavu* (Армія Української Народної Республіки 1917–1918: утворення та боротьба за державу) (Lviv: Kal'varija, 1997), 62.

Sõjaväelaste kindel hoiak sundis Ukraina poliitikuid viimaks oma söakust kokku võtma ja autonoomiadeklaratsiooniga välja tulema. 10. (23.) juunil 1917, 2. Ukraina sõjaväelaste kongressi viimasel päeval, võttis Ukraina Keskraada vastu oma esimese universaali. Dokumendis nenditi, et „ilma kogu Venemaast eraldumata [...] peab Ukraina rahvas ise oma elu üle valitsema“.¹⁷ 15. (28.) juunil moodustas Keskraada oma täitevorgani, autonoomse Ukraina esimese valitsuse – Peasekretariaadi, mille eesotsas oli Volodõmõr Võnnõtšenko¹⁸. Selle koosseisus oli muude osakondade kõrval Sõjaasjade Peasekretariaat, mida juhtis Sõmon Petljura, Ukraina Sõjalise Peakomitee esimees.

Ukraina autonoomiadeklaratsioon ja oma valitsuse sünd langesid ajaliselt kokku Vene Edelarinde viimase pealetungi (nn Kerenski pealetungi) ettevalmistustega. Sellest pidi saama Vene vägede suure Lääne-merest Musta mereni ulatuva strateegilise pealetungi võtmelõik. Esialgsest küllaltki märkimisväärselt edust hoolimata sai aga pealetungist peagi tõeline katastroof, mille käigus kaotati täielikult varem Austria-Ungarilt vallutatud Ida-Galiitsia. Selle põhjustas kiire distsipliinilangus sõdurite hulgas, kes keeldusid täitmast oma ülemate käske ja pidasid selle asemel hoopis miitinguid.

Lahingute kõrghetkel saabus Kiievisse kolme Vene Ajutise Valitsuse ministri juhitud delegatsioon. Nad anusid Keskraadat, et see „ei hävitaks ühisrinnet“ oma laiaulatusliku ukrainastamisega, milleks polnud Ajutise Valitsuse luba.¹⁹ Vastutasuks pakkusid nad teatud tingimustel Keskraada tunnustamist ukrainlaste esinduskoguna ja Peasekretariaadi tunnustamist Vene valitsuse täitevorganina Ukrainas. Et saavutada oma õiguste tunnustamine Petrogradi poolt, otsustasid Keskraada poliitikud minna

¹⁷ *Konstytucijni akty Ukraïny, 1917–1920, Nevidomi konstytucij Ukraïny (Конституційні акти України, 1917–1920, Невідомі конституції України)*, toim. Jurij Pryljuk ja V. Zmir (Kyiv: Filosofs'ka i sociolohična dumka, 1992), 59.

¹⁸ Volodõmõr Võnnõtšenko (1880–1951), Ukraina riigitegelane, kirjanik ja kunstnik. Õppis Kiievi ülikoolis. Osales rahvuslikus liikumises, oli kolm korda vangistatud, 1907–1914 eksilis Euroopas, I maailmasõja ajal elas illegaalselt Moskva lähedal. 1917–1918 Ukraina Peasekretariaadi, 1918–1919 Direktoraadi esimees. Oli sotsiaaldemokraat, aga moodustas 1919. aastal Ukraina kommunistide välisgrupi. 1920. aastal lootis Moskvast saavutada kokkulepet bolševikega, kuid pettus ja emigreerus Saksamaale. Suri Lõuna-Prantsusmaal. (Tlk.)

¹⁹ Dorošenko, *Istoriya Ukraïny*, 97.

kompromissile. Sisuliselt loobusid nad üksuste kiiresti edenenud ukrainastamise juhtimisest. Läbirääkimiste tulemused võeti kokku 3. (16.) juulil 1917. aastal avaldatud Keskraada 2. universaalis. Dokumendis oli sätestatud, et „sõjaväeüksuste komplekteerimise küsimuses saadab Keskraada oma esindajad [Venemaa] sõjaministri, kindralstaabi ja ülemjuhataja staapidesse. Keskraada esindajad osalevad aruteludes, mis puudutavad kindlate üksuste mehitamist eranditult ukrainlastega, kui niisugune mehitamine on sõjaministri arvates tehniliselt võimalik ega õõnesta sõjaväe lahinguvõimet.“²⁰ Teisisõnu, Ukraina Keskraada loovutas Ukraina üksuste moodustamise täielikult venelastele.

2. universaal põhjustas raevupuhangu 2. hetman Pavlo Polubotoki nimelises polgus, mis paiknes Kiievis. 4. (17.) juulil 1917 alustasid selle radikaalselt meelestatud sõdurid mässu. Nad kirjutasid oma pöördumises: „Meie, ukrainlased ja kasakad, ei taha ainult vabadust paberil või poolvabadust. Järgides 1. universaali (2. universaali me ei aktsepteeri), jätkame korra loomist Ukrainas. Sel eesmärgil tagandame Vene valitsust ignoreerides jõuga nende ametitest kõik venelased ja kohalikud renegaadid, kes takistavad ukrainlaste tööd.“²¹ Mäss aga nurjus. Kahe päevaga suutsid Ukraina Keskraada ja Ukraina Sõjaväelise Peakomitee liikmed Kiievi sõjaväeringkonna staabile alluvate Vene üksuste abiga mässulised sõdurid nende kasarmutesse tagasi ajada, enamasti läbirääkimistega, kuid mõnel juhul ka jõuga. Pärast seda saadeti 2. Polubotoki polk kiiremas korras Kiievist Rumeenia rindele.

Just mässu ajal saabus Kiievi raudteejaama mitu ešeloni äsja väkke kutsutud meestega. Nad nõudsid, et neid ei saadetaks rindele mitte erinevate vene üksuste täienduseks, vaid ainult eraldi üksuse, Möhhailo Gruševskõi²² nimelise 3. ukraina kasakapolguna. (Möhhailo Gruševskõi

²⁰ *Konstytucijni akty Ukraïny*, 61–62.

²¹ Pavel Miljukov (Павел Миллюков), *Istorija vtoroj russkoj revolucii (История второй русской революции)*, 1. kd, 2. osa (Sofia: Rossijsko-bolgarskoe knigoizdatelstvo, 1921), 81.

²² Möhhailo Gruševskõi (1866–1934), Ukraina ajaloolane ja riigitegelane. Lõpetas Kiievi ülikooli. Kuulus sotsialistide-revolutsionääride parteisse, 1914–1917 oli väljasaadetuna Simbirskis ja Kaasanis. 1917. a märtsist 1918. a aprillini Ukraina Keskraada esimees. 1919–1924 emigratsioonis, seejärel sai loa naasta NSV Liitu. Oli Kiievi ülikooli professor, uuris Ukraina ajalugu ja rahvuslikku liikumist, 1929 valiti NSV Liidu Teaduste Akadeemia akadeemikuks, kuid langes peagi põlu alla. 1931. aastal vangistati väidetava kontrevolutsioonilise tegevuse

oli sel ajal Ukraina Keskraada esimees.) Et vägagi ebastabiilsel ajal mitte veel üht mässu esile kutsuda, nõudmine täideti.²³

Pärast seda sündmust siirdi 26. juulil (8. augustil) 1917 sõjaväeringkonna juhataja korraldusel Kiievist Edelarindele ka hetman Bogdan Hmelnõtskõi nimeline 1. ukraina kasakapolk. Polubotoki polgu mässu järel ei usaldanud ukraina rahvusväeosi enam ei Vene Ajutine Valitsus ega ka Ukraina poliitikud. See oli põhjuseks, miks ka Hmelnõtskõi polk linnast välja saadeti. Post-Volõnskõi raudteejaamas (tänapäeval Kiievi Volõõnia vaksal) tulistasid 2. vene kūrassiiripolgu ja 17. Doni kasakapolgu sõdurid ukraina sõdurite ešeloni kuulipildujatest. Kui ešelon peatus, hakkasid kūrassiirid oma ohvitseride juhtimisel Hmelnõtskõi polgu relvastamata sõdureid vagunitest välja kiskuma. Nad kohtlesid neid vägivaldselt, peksid ja ähvardasid, öeldes: „Me veel näitame teile autonoomiat!“ Äraandlikus rünnakus tapeti ametlike aruannete järgi 16 ukraina sõdurit, haavata sai 30. Kuid Hmelnõtskõi polgu meeste tunnistuste järgi olid nende kaotused palju suuremad: umbes sada inimest tapeti ešeloni tulistamise ajal ning veel ligikaudu 50 meest lasid kurjategijad kohapeal maha. Tapjatel oli enne uurimiskomisjoni kohale jõudmist aega hukatud mehed maha matta, mistõttu nende nimesid ei olnud ametlikus kaotuste nimekirjas. Keskraada pöördus Vene võimude poole ja nõudis tapjate õiglast karistamist, kuid tagajärjetult. Tapetute matuserongkäigust sai suur ukraina rahvuslik meeleavaldus, millest võtsid osa kõik Kiievi elanikud, kes pidasid end ukrainlaseks.²⁴ Nii langesid esimesed ohvrid Vene-Ukraina sõjas, mida polnud veel väljagi kuulutatud.

Pärast seda, kui Hmelnõtskõi polk siirdi rindele, hakati selle kasarmutes formeerima 1. ukraina tagavarapolku, mis mehitati eri põhjustel Kiievisse jäänud ukraina sõduritega. Peagi sai polk hetman Petro Dorošenko auväärse nime ja jäi pikaks ajaks ainsaks ukraina sõjaväeüksuseks Kiievis.

eest, seejärel elas järelevalve all Moskvast. Suri Kislovodski tervisvetel lihtsa operatsiooni tagajärjel. (Tlk.)

²³ Central'nyj deržavnyj arxiv vyščyx orhaniv vlady i upravlinnja Ukraïny (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ЦДАВО, Ukraina Riiklik Kõrgemate Võimu- ja Valitsusorganite Keskarchiiv, edaspidi CDAVO), 1076.2.1, 52.

²⁴ Symon Petljura (Симон Петлюра), *Statti, lysty, dokumenty (Stattti, listy, dokumenty)* (New York: Ukrain'ska vilna akademiija nauk v ŠŠA, 1956), 216–218.

Viimastes lahingutes oli ilmnunud Vene diviiside täielik ebausaldusväärsus. Demoraliseerunud ja rahupropagandast läbi immutatud sõdurid ei tahtnud sõdida. Selle asemel korraldasid nad meeleavaldusi ja ründasid oma ohvitseri. Sõjaväe järjest süveneva degradeerumise taustal jätsid rahvuslik-territoriaalsel põhimõttel formeeritud üksused palju parema mulje. Nad olid motiveeritumad, distsiplineeritumad, juhitud ja seega võitlusvõimelisemad. See veenis Vene väejuhatust nõustuma üksuste „rahvuslikustamisega“ lootuses, et niiviisi on võimalik sõjaväge säästa täielikust lagunemisest ja sõda jätkata. Teiste abinõude seas kinnitas Vene sõjavägede ülemjuhataja ka „ukrainastamise“, s.o ukraina sõdurite ja ohvitseride koondamise rahvuslikesse polkudesse ja diviisidesse, kuid ukrainastamist teostati eranditult Vene võimude käsul ja järelevalve all, sest 4. (17.) augustil 1917 oli Ajutine Valitsus oma korraldusega likvideerinud Sõjaasjade Peasekretariaadi kui Ukraina autonoomse valitsuse osakonna.²⁵

Esimene väekoondis, mis ukrainastamisele määrati, oli Edelarinde 7. armee XXXIV armeekorpus, mille juhataja oli Pavlo Skoropadskõi,²⁶ 18. sajandil valitsenud Ukraina hetmani Ivan Skoropadskõi pojapoja-poeg. Rindejuhataja kindral Lavr Kornilovi korralduse kohaselt alustas ta 18. (31.) juulil 1917 oma üksuste ümberkorraldamist. Selleks siirdi korpus rindelt tagalasse ja paigutati Medžiboži linna ümbrusse Podoolia kubermangus. Venelased tuli saata naabruses paiknevasse XLI armeekorpusse ning teistest üksustest ümberpaigutatud ukrainlased pidid täitma kõik seetõttu vabaks jäänud ametikohad. Kindral Pavlo Skoropadskõi aga otsustas oma korpusse alles jätta kõik nii-öelda head vene ohvitserid ja allohvitserid. Tagantjärele tunnistas ta, et see otsus sünnitas talle hiljem terve probleemidepuntra, sest vähemusse jäänud venelased provotseeri-

²⁵ *Konstytucijni akty Ukraïny*, 65–66.

²⁶ Pavlo Skoropadskõi (1873–1945), Ukraina aristokraat ja riigitegelane, Vene ja Ukraina sõjaväelane. Teenis ratsakaardiväes, osales Vene-Jaapani sõjas. I maailmasõtta läks 1. ratsakaardiväediviisi ülemena, 1917. aasta algusest XXXIV armeekorpusse ülem, kindralleitnant. Ukraina poliitikas parempoolne, pärast Bresti rahulepingut tegi 1918. a aprillis riigipöörde ja kuulutati Ukraina hetmaniks. Ta saatis Keskraada laiali ja valitses autoritaarselt. Toetus eeskätt Saksamaale. Kukatati 1918. a detsembris Direktooriumi toetajate poolt Petljura juhtimisel. Elas Saksamaal, suri II maailmasõja lõpul Regensburgi lähedal liitlaste õhurünnaku ajal saadud haavadesse. (*Tlk.*)

sid pidevalt sisemisi konflikte ja saboteerisid Ukraina võimude korralduste täitmist.²⁷

Pärast ukrainastamise algust nimetati XXXIV korpus ümber I Ukraina korpuseks ning selle 104. ja 153. jalaväediviis vastavalt 1. ja 2. Ukraina jalaväediviisiks. Diviisiülemad olid kindralmajorid Jakiv Gandzjuk²⁸ ja Viktor Klõmenko²⁹. Reorganiseerimine lõpetati oktoobri lõpuks ja korpus, mille isikkoosseis oli 40 000 – 60 000 meest, oli rindele saatmiseks valmis.³⁰

Aktiivselt formeeriti ukraina rahvusüksusi ka Odessa garnisoni vägedes. Seda tööd juhtis kohalik Ukraina Sõjanõukogu, mille esimees oli sõjaväearst Ivan Lutsenko.³¹ Peamine eesmärk oli ennekõike Ukraina armee loomine, milleks ukrainlased koondati eraldi üksustesse. 1917. aasta juulis alustas kapten Oleksandr Sahno-Ustõmovõtš Ukraina partisanisalga moodustamist Odessas. Peagi nimetati see Zaporіžžja kasakate 1. haidamakkide pataljoniks (*kurin*). Septembri alguses kandis Odessa sõjaväeringkonna juhataja ette, et kaheksa partisanide kompaniid on mehitatud, organiseeritud, andnud sõprusvande ja kokku sulatatud

²⁷ Pavlo Skoropads'kyj (Павло Скоропадський), *Spohady (Спогади)* (Kiiev, Philadelphia: Sxidnojeuropejs'kij doslidnyj instytut im. V. K. Lypyn'skoho et al., 1995), 70.

²⁸ Jakiv Gandzjuk (1873–1918), Vene ja Ukraina ohvitser. Osales Vene-Jaapani sõjas. I maailmasõtta läks pataljoniülemana, 1917. aastal edutati 23. jalaväediviisi brigaadiülemaks ja ülendati kindralmajoriks. (23. jalaväediviisi paiknes 19. sajandi lõpust I maailmasõjani Tallinnas). Oli 1918. a alguses 1. ukraina kasaka-jalaväediviisi ülem. Tuli jaanuaris Kiievisse nõupidamisele Peasekretariaadis, kuid langes enamlaste kätte ja lasti maha, kui keeldus enamlaste poole üle minemast. (Tlk.)

²⁹ Viktor Klõmenko (1875 – u 1926), Vene ja Ukraina ohvitser. Teenis Peterburis ihukaardi-väe grenaderipolgus. I maailmasõjas 1916–1917 63. Uglitši jalaväepolgu ülem, 1917 määrati 153. jalaväediviisi ülemaks. 1918. aastal Ukraina armee serdjukkide diviisi ülem, septembris ülendati kindralhorunžiks. 1918. a detsembris interneeriti koos teiste Skoropadskõile ustavate ohvitseridega ja saadeti Saksamaale. Hiljem sõdis Vene valgete vägedes, 1919. aastal oli 5. Põhja kütibrigaadi ülem Murmanski rindel. (Tlk.)

³⁰ Myxailo Sereda (Михайло Середя) „Perši vijs'kovi častyny“ („Перші військові частини“), – *Istoryčnyj kalendar-al'manax Červonoï Kalyny na 1929 rik (Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1929 рік)* (Lviv: Vydavnytvo Červonoï Kalyny, 1929), 46.

³¹ Ivan Lutsenko (1863–1919), Ukraina arst, poliitik ja sõjaväelane. Õppis Peterburi ülikoolis ja Sõjameditsiini Akadeemias. Oli arst Odessas, 20. sajandi alguses Ukraina Rahvapartei üks liidreid. I maailmasõjas meditsiiniteenistuse polkovnik. 1. Ukraina sõjaväelaste kongressil valiti UPSK liikmeks, kuulus Keskraadasse. 1918. aastal oli Skoropadskõi vastaste leeris ja juhtis tema kukutamise ajal Odessa ülevõtmist. Langes Podooolias lahingus Punaarmee vastu. (Tlk.)

*Ukraina alamväelased ja nooremohvitserid Vene armees I maailmasõja ajal.
Foto Igor Kopõtini kogust*

raudse distsipliiniga üksusteks. Samal ajal algas vabatahtlike suure hulga tõttu, mis ületas 4000 meest, juba tagavarapataljoni (*kurin*) formeerimine. Peagi liideti mõlemad üksused ukraina reservbrigaadiks, mille ülemaks sai ukraina rahvusliku liikumise aktiivne tegelane polkovnik Viktor Poplavko³². Vene sõjaväevõimud otsustasid brigaadi mitte rindele saata, vaid jätta see Odessasse vahiteenistusse.³³

³² Viktor Poplavko (1881–1938), Vene ja Ukraina ohvitser. Lõpetas Tšugujivi sõjakooli ja Sevastopoli lennukooli, 1915 staabikapten. 1916. aastal auto-kuulipildujarühma ülemana konstrueeris soomusauto Jeffery-Poplavko, mida ehitati 30 tk. 1917–1918 oli Keskraada liige, 1919. aastal Direktooriumi esindaja läbirääkimistel Antandiga. 1926. aastal naasis emigratsioonist. Süüdistati kontrevolutsioonilises terroristlikus organisatsioonis osalemises ja hukati Moskvast Kommunarka vanglas. (*Tlk.*)

³³ Ivan Lucenko (Іван Луценко) „Deščo pro armiju. Zhadky i hadky“ („Дещо про армію. Згадки й гадки“), – Taras Vinckovs'kyj, Oleksandr Muzyčko (Тарас Вінцовський, Олександр

Edelarindel pidid ukrainastamise läbi tegema VI ja XI armeekorpus. Siin aga oli protsess teistsugune. Venelased jäid oma teenistuskohadele, ukrainlased aga paigutati 1917. aasta septembris uude, XLI armeekorpusse, mis peagi nimetati ümber II Zaporizžja Sitši korpuseks.³⁴ Korpuse reorganiseerimiseks oli see plaanis rindelt tagasi tõmmata ja siirda Podooliasse Letõhhivi linna ümbrusse, kuid värskete vägede puudumise tõttu ei olnud korpuse ümberpaigutamine võimalik. Seetõttu ei ukrainastatud korpust mitte tagalatsiooni tingimustes, vaid otse rindel kaevikutes.³⁵ Novembri lõpus määrati korpuseülemaks kindralleitnant Georgi Mandörka,³⁶ 4. ja 5. jalaväediviisi ülemateks said vastavalt kindralmajorid Oleksandr Ossetskõi³⁷ ja Oleksandr Podžio.^{38, 39}

Edelarindel ukrainastati veel 9. ratsaväediviisi, mis nimetati ümber 3. serdjukkide ratsaväediviisiks (*кінная дивізія*⁴⁰); serdjukkideks nime-

Музичко) *Ivan Mytrofanovyč Lucenko (1863–1919): ukrains'kyj nacijetvorec' (Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець)* (Kiiev: Hamazyn, 2013), 256.

³⁴ Juri Naumenko, „Ukrainische formacje wojskowe w czasie Wojny Światowej 1914–1918,“ *Biuletyn Polsko-Ukraiński* 2 (37) (1934): 4–5.

³⁵ CDAVO 4585.1.9, 31.

³⁶ Georgi Mandörka (1869–1937), Vene ja Ukraina sõjaväelane, lõpetas Peterburi Nikolai Kindralstaabi Akadeemia. Kuulus 1900–1901 Hiinasse bokserite ülestõusu vastu saadetud ekspeditsioonikorpuse, 1904–1905 sõdis Vene-Jaapani sõjas, 1908 polkovnik. I maailmasõjas polguülem, 1917 ülendati kindralleitnandiks ja määrati VI armeekorpusse ülemaks. Skoropadskõi armees oli kindralstaabi reservis, 1919. aastal kuulus admiral Aleksandr Koltšaki kindralstaabi Omskis. Elas emigrandina Hiinas Harbinis, kus ka suri. (Tlk.)

³⁷ Oleksandr Ossetskõi (1873–1936), Vene ja Ukraina ohvitser. Lõpetas Peterburi Nikolai Kindralstaabi Akadeemia, teenis ihukaardiväe Preobraženski polgus. 1917. aastal oli grenaderikorpuse 2. grenaderidiviisi brigaadiülem, kindralmajor. 1918. a veebruarist aprillini Ukraina kindralstaabi ülem. 1918. aastal kaotas Skoropadskõi usalduse ja suunati tagalasse üksusi formeerima. 1918. a novembris üks Direktooriumi väejuhte Skoropadskõi kukutamisel ning hiljem Ukraina Rahvavabariigi sõjavägede ülemjuhataja ja Direktooriumi kindralstaabi ülem. 1919. a kevadel soovitas teha bolševikega vaherahu ja koondada jõud poolakate vastu. Sõjalise ebaedu tõttu tagandati väejuhatus ametikohtadelt, 1920. aastal nimetas Petljura ta oma esindajaks Poola riigipea Józef Piłsudski juurde. Suri Pariisis. *Toim.*

³⁸ Oleksandr Podžio (Poggio, 1881–1919), Vene ja Ukraina sõjaväelane. 1904–1905 osales Vene-Jaapani sõjas. 1917. aastal määrati 13. Belozerski jalaväepolgu ülemaks ja ülendati kindralmajoriks. Skoropadskõi vägedes oli Ukraina üksiku Krimmi brigaadi ülem, 1918. aasta suvest alates staabiteenistuses; 1919. a märtsis Zaporizžja korpuse ülema kohusetähta. Suri sügisel Kamjanets-Podilskõis. (Tlk.)

³⁹ CDAVO, 4061.1.1, 4.

⁴⁰ Ukraina sõna *кінний* (hobu-), mis 18. saj tähistas maakaitseväge ratsaväeüksust, võeti nime-tusse ajaloolistel põhjustel ilma sisulise erinevusega teistest ratsaväeüksustest (*кавалерія*). (Tlk.)

tati varasematel sajanditel hetmanite ihukaardiväge.⁴¹ V armeekorpuse koosseisus loodi 1. Ukraina vabariiklik jalaväepolk (*пиший полк*⁴²), mille ülem oli polkovnik Petro Bolbotšan⁴³.⁴⁴ 102. ukraina jalaväediviisis formeeriti spetsiaalne „surmapataljon“.⁴⁵ 129. jalaväediviisis ukrainastati kaks jalaväepolku ja kaks välisuurtükipatareid. 7. ratsaväediviisi koosseisus formeeriti Žōtomōris üks ukraina ratsaväepolk (*кінний полк*), mille ülem oli polkovnik Trōliskōi.⁴⁶ XXXII ja XLI armeekorpus oli samuti kavas ukrainastada, kuid plaanid nurjusid enamlaste tugeva vastu-propaganda tõttu.

Üksusi ukrainastati ka teistel rinnetel. Põhjarindel koondati ukraina sõdurid XXI armeekorpuse. Selle mõlemast jalaväediviisist, 33. ja 44. diviisist, said peaaegu täielikult ukraina üksused.⁴⁷ I ratsaväekorpuses määrati ukrainastamisele terve 14. ratsaväediviis.⁴⁸ Lisaks loodi 4. ratsa-

⁴¹ Jaroslav Tynčenko (Ярослав Тинченко), *Ukrains'ki zbrojni syly, berezen' 1917 r. – lystopad 1918 r. (orhanizacija, čysel'nist', bojovi dii)* (Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)) (Kiiev: Tempora, 2009), 11.

⁴² Ukraina sõna *пиший* (jala-), mis 18. sajandil tähistas maakaitseväge jalaväeüksust, võeti nimetuses kasutusele ajaloolistel põhjustel ilma sisulise erinevusega teistest jalaväeüksustest (*nixoma*). (Tlk.)

⁴³ Petro Bolbotšan (1883–1919), Vene ja Ukraina sõjaväelane. Lõpetas Chišināu vaimuliku seminari ja Tšuhujivi sõjakooli. I maailmasõjas teenis 38. Tobolski jalaväepolgus. Oli parempoolne rahvuslane, opositsioonis nii Skoropadskōi kui ka Direktooriumiga. Juhtis Skoropadskōi nõusolekul Ukraina üksusi Lōuna-Ukrainas, ülendati polkovnikuks. Ukraina sõjas bolševikega oli 1919. a alguses Vasakkalda-Ukraina rinde juhataja, kuid alustas vastuhakku tema meelest liiga vasakpoolse Direktooriumi vastu; vangistati, mõisteti välikohtus surma ja hukati. (Tlk.)

⁴⁴ CDAVO, 1076.1.1, 35.

⁴⁵ Juri Naumenko (Юрій Науменко) „Na perelomi“ („На переломі“, – *Za Deržavnist' (За Державність)*, 5 (Kalisz: Ukrain's'ke vojenno-istoryčne tovarystvo, 1935), 190.

⁴⁶ Andrian Maruščenko-Bohdanovs'kyj (Андріан Марущенко-Богдановський), „Materialy do istorii 1-ho kinnoho Lubens'koho imeni zaporiz'koho polkovnyka Maksyma Zaliznjaka polku“ („Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорізького полковника Максима Залізняка полку“, – *Za Deržavnist' (За Державність)*, 5 (Kalisz: Ukrain's'ke vojenno-istoryčne tovarystvo, 1935), 212.

⁴⁷ Hrygorij Savčenko (Григорій Савченко) „Ukrainizacija 21 korpusu rosijs'koï armii u 1917 gosi“ („Українізація 21 корпусу російської армії у 1917 році“, *Visnyk Kyivs'koho nacional'noho universytetu imeni Tarasa Ševčenko. Istorija* (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія) 74–76 (2004): 34–37.

⁴⁸ V. Savčenko (В. Савченко), „Ukrains'kyj ruh u rosijs'kyx častynax 1917 ta 1918 rr.“ („Український рух у російських частинах 1917 та 1918 рр.“), – *Za Deržavnist' (За Державність)*, 4 (Kalisz: Ukrain's'ke vojenno-istoryčne tovarystvo, 1934), 146–149.

väediviisis hetman Ivan Mazepa⁴⁹ nimeline ukraina maakaitse-ratsaväepolk (*кінний полк*).⁵⁰

Läänerindel oli ukrainlasi suhteliselt vähe. Seal koondati nad IX armeekorpusesse ja XVI armeekorpuse 45. jalaväediviisi.⁵¹ Grenaderikorpuses moodustati ukrainlastest Severõn Nalõvaiko⁵² nimeline pataljon, XXIV armeekorpuses Tarass Ševtšenko nimeline polk. Üks 129. jalaväediviisi polk reorganiseeriti ukraina polguks. 3. Siberi korpuse ja 7. Turkestani laskurdiviisi ukrainlased mehtasid ataman Kost Gordijenko⁵³ nimelise ratsaväepolgu.⁵⁴ Hiljem, rahvusliku vabadusvõitluse ajal 1917–1921 sai see üheks kuulsaimaks Ukraina sõjaväeüksuseks.

Rumeenia rindel ukrainastati osa X, XI, XXVI ja XL armeekorpuse, samuti 4. kütidiviisi ning 10. ja 12. ratsaväediviisi üksusi. Kaukaasia rindel pidi ukraina väekoondiseks saama 5. Kaukaasia korpus. Batumis tänapäeva Gruusias formeeriti omaalgatuslikul-revolutsioonilisel teel Maksõm Zaliznjaki⁵⁵ polgu I pataljon. Samal ajal tekkis Trabzonis (Türgis) hetman Petro Sagadatšnoi nimeline 1. raskesuurtükiväedivisjon.⁵⁶

⁴⁹ Ivan Mazepa (1639–1709), Ukraina riigitegelane ja väejuht, Zaporizžja kasakate hetman 1687–1708. Põhjasõjas, kui tsaar Peeter I keeldus Mazepat Poola ja Rootsi vastu toetamast, vahetas 1708. aastal poolt. Pärast lüüasaamist Poltava lahingus 1709. aastal põgenes koos Karl XII-ga Türgile kuulunud Moldovasse, kus peagi suri. Nõukogude historiograafias käsitati Mazepat reeturina, tänapäeval kuulub ta Ukraina mineviku riigimeeste panteoni. (Tlk.)

⁵⁰ CDAVO, 4079.1.2, 208; CDAVO 4080.1.3, 92.

⁵¹ CDAVO 1076.3.11, 31; CDAVO 1075.2.666, 173.

⁵² Severõn Nalõvaiko (?–1597), Ukraina väejuht ja riigitegelane, Zaporizžja kasakate hetman 1594–1596. Sõdis türklaste ja ungarlaste vastu. 1594–1596 juhtis Poola-vastast ülestõusu, langes vangi ja hukati. (Tlk.)

⁵³ Kost Gordienko (?–1733), Ukraina riigitegelane ja väejuht. Õppis Kiievi Mogila Akadeemias. Veendunud Vene-vastasena keeldus Mazepa järglase Ivan Skoropadskõi ettepanekust tunnustada Vene ülemvõimu Zaporizžja kasakate üle. Võitles koos Mazepaga Poltava lahingus, hiljem Oleškõ Sitši kasakate ataman Krimmi khaaniriigi ülemvalitsuse all olnud territooriumil Dnepri ääres hilisema Hersoni linna vastaskaldal. (Tlk.)

⁵⁴ Vsevolod Petriv (Всеволод Петрів), *Vijs'kovo-istoryčni praci. Srotynu (Військово-історичні праці. Спомини)* (Kiiev: Polihrafknyha, 2002), 247–249, 262–263.

⁵⁵ Maksõm Zaliznjak (u 1740 – pärast 1768), Ukraina väejuht, viimase Poola aadli vastase haidamakide ülestõusu, nn Koljivštšina üks juhte koos Ivan Gontaga. Katariina II käsul vangistati ja saadeti Siberisse Nertšinskisse sunnitööle, kus suri. (Tlk.)

⁵⁶ Adelina Hrycenko (Аделіна Гриценко), *Dijal'nist' ukraïns'kyx orhanizacij na terenax Rosii za doby Ukraïns'koï Central'noï Rady (Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради)* (Kiiev: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 1999), 39–40.

Seega kasvas „tääkide ukrainastamine“, nagu seda toona nimetati, järk-järgult üha laiaulatuslikumaks. Suuremal või vähemal määral haaras see rindel 16 armeekorpus, kuus jalaväe- ja kuus ratsaväediviisi ning tagalas 50 tagavarapolku, tehniliste relvaliikide väljaõppeüksusi, mitu lipniku- ja sõjakooli – nende seas üks Kiievis ja teine Poltavas, kuhu see oli Vilniusest evakueeritud 1915. aastal, ja üks Tšugujivis –, ratsaväekool Jelizavetgradis (tänapäeval Kropõvnõtskõi) ja suurtükiväekool Odessas. Eraldi ukraina kursus komplekteeriti isegi Petrogradi kindralstaabi akadeemias.⁵⁷ Pärast lõpetamist naasid ohvitserid Ukrainasse. Teel mõrvati neist paljud bolševike poolt. 1917. aasta novembris oli ukraina rahvusüksustes umbkaudsetel hinnangutel kuni üks miljon meest, neist 300 000 Ukraina territooriumil.

Väga tihti aga oli nende üksuste võitlusvõime erakordselt madal. Selle kohta meenutas kindral Vsevolod Petriv:⁵⁸ „Need polgud, lugematud ja nimetud, mis formeeriti revolutsioonilisel teel, olid ainult suvaline kogum inimesi, kes kadusid kohe, kui nende jalg puudutas Ukraina pinda, sest nende peamine loosung oli „koju!“. Sellisel moel lagunes Moskvast saabunud ukraina polk. Ta läks „ülistama Ukraina vabastamist“ ja püsis koos ainult esimese paraadi lõpuni. Samal viisil kadus Ševtšenko-nimeline polk. See oli formeeritud Petrogradis kaardiväe tagavaraüksuste sõduritest [---]. Ta kadus ega jätnud ajaloolase isegi mitte oma lahkumise kuupäeva.“⁵⁹ Kindral Petrivil oli õigus niisuguseks kriitikaks, sest tema läänerrindel formeeritud Kost Gordijenko nimeline ratsaväepolk oli ainus regulaarüksus, mis saabus Ukrainasse täies lahingukorras ja astus viivitamatult vaenlase vastu võitlusse.

⁵⁷ V. Savčenko, „Ukraïns'kyj rux“, 158–159.

⁵⁸ Vsevolod Petriv (1883–1948), Vene ja Ukraina sõjaväelane, ajaloolane. Lõpetas Peterburi Nikolai Kindralstaabi Akadeemia. 1917. aastal oli 7. Turkestani kütidiviisi staabiülem, polkovnik. 1918. a suvel Skoropadskõi vägede 12. jalaväediviisi staabiülem, seejärel staabiohvitser ja teenis sõjakoolides. 1919. a juunist Ukraina Rahvavabariigi Volõõnia väegrupi ülem, 1919. a suvest Ukraina Rahvavabariigi sõjaminister ja sõjaministri abi, 1920. aastal Ukraina armee jalaväeinspektor, ülendati kindralhorunžiks, 1921–1922 kindralstaabi 1. kindralkortermeister ja kindralstaabi ülem. 1922 läks erru ja elas Tšehhoslovakkias. 1941. a juuli alguses oli Ukraina rahvuslaste Jaroslav Stetsko juhitud Lvivi valitsuse sõjaminister, kuni sakslased selle valitsuse kukutasid. Hiljem keeldus juhtivatest ametikohtadest Saksa vägede ukraina üksustes. Suri Regensburgi DP-laagris. (Tlk.)

⁵⁹ Kryp'jakevyč et al., *Istoriia Ukraïnskoho vijs'ka*, 375.

Ukraina sõjaväeüksuste kokkuvarisemise taga oli enamliku propaganda kihutustöö. Oma populistlike loosungitega tõmbasid enamlikud agitaatorid suurema osa sõdureid välja Ukraina poliitiliste erakondade ideoloogilisest mõjuväljast. Sõjast tüdinud, tahtis enamik neist minna tagasi koju, et jagada ära suurmaaomanike mõisad. Ukraina peaministri ja Keskraada esimehe asetäitja Volodõmõr Vinnõtšenko sõnul jäi Keskraadal selles olukorras üle ainult kurvalt pealt vaadata, kuidas „polgud, mis kandsid erinevate hetmanite nimesid ja mis nii teadlikult, nii distsiplineeritult ja nii otsustavalt sisenesid Ukraina pealinna, et seda hoida ja kaitsta, kes soojendasid kõigi rahvuslaste südameid oma rahvusliku teadlikkuse ja südamlikkusega, kollaste-helesiniste lippude ja ukraina lauludega, kes nii valjult hüüdsid kuulsust ja au Ukraina võimudele – kõik need polgud kaotasid kummalisel kombel mõne nädala jooksul esialgu oma innukuse ja langesid apaatiasse, siis aga muutusid bolševike suhtes „neutraalseks“ ning hiljem pöörasid koos nendega oma ukraina täägid meie vastu“.⁶⁰

Ka Keskraada juhid ja mõjukad Ukraina poliitilised erakonnad ei pööranud Ukraina relvajõudude loomisele piisavalt tähelepanu. Volodõmõr Vinnõtšenko kirjutas sel ajal: „Meie, sotsiaaldemokraadid ja kõik tõelised demokraadid, ei vajanud oma sõjaväge; mida me vajasime, oli kõigi alaliste sõjavägede hävitamine.“⁶¹ Need utoopilised vaated peegeldusid Keskraada 4. universaalis, millega 22. jaanuaril 1918 kuulutati välja Ukraina Rahvavabariigi iseseisvus. Dokumendis, mille koostajaks oli Vinnõtšenko, oli sätestatud: „Sõjavägi saadetakse täielikult laiali ning siis moodustatakse alalise armee asemele rahvamiilits töörahva kaitseks, aga mitte valitsevate kihtide soovide rahuldamiseks.“⁶² Niisugused üleskutsed olid ohtlik löök Ukraina sõjaväelise liikumise pihta, mis kaotas sellega oma peamise eesmärgi – rahvusliku regulaarmee ülesehitamise.

Selle tagajärjel kahanes Ukraina Keskraadale lojaalsete üksuste arv kiiresti. 1918. aasta jaanuaris oli 30 000 Kiievi peale tungiva bolševiku vastu välja panna ainult 2000 lahinguvõimelist ukraina sõdurit. Enamik

⁶⁰ Volodymyr Vynnyčenko (Володимир Винниченко), *Vidrodžennja nacii. Istorija ukrai ns'koïi revoljucii (marec' 1917 r. – hruden' 1919 r.)* (Відродження нації. Історія української революції (marec' 1917 r. – грудень 1919 r.)), 2. kd (Kiiev, Wien: Dzvin, 1920), 156.

⁶¹ *Robitnyča gazeta (Pobitnyča gazeta)*, 12. aprill 1917.

⁶² *Konstytucijni akty Ukraïny*, 71.

neist võitles vaenlasega otse linnas, surudes maha enamlikku ülestõusu. Viimased reservid paisati kaitsma pealinna idapoolseid eeslinnu. 29. jaanuaril 1918 astusid isamaalised noormehed, Kiievi kõrgkoolide ja ülikoolide üliõpilased, ebavõrdsesse ja ennastohverdavasse lahingusse Krutõ raudteejaama lähedal Tšernigivi kubermangus. Halvasti relvastatuna tekitasid nad sellegipoolest vaenlasele raskeid kaotusi ja peatasid tema pealetungi mitmeks päevaks, millega aitasid võita nii väärtuslikku aega, mis jättis Ukraina võimudele võimaluse bolševike ülestõus maha suruda ja kirjutada alla Bresti rahuleping Saksamaa ja tema liitlastega.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ЦДАВО України (Central'nyj deržavnyj arxiv vyščyx orhaniv vlady i upravlinnja Ukraïny, CSAVO Ukraïny, Ukraina Riiklik Kõrgemate Võimu- ja Valitsusorganite Keskarchiiv)

- 1075 Військове Міністерство Української Народної Республіки (Vijs'kove Ministerstvo Ukraïns'koï Narodnoï Respubliky, Ukraina Rahvavabariigi Sõjaministeerium), 1918–1929
- 1076 Генеральне секретарство по військових справах Центральної Ради (General'ne sekretarstvo po vijs'kovyx spravax Central'noï Rady, Keskraada Sõjaasjade Peasekretariaat), 1917–1918
- 4061 23-ій піший Український січовий Запорізький полк Армії УНР (23-ij pišyj Ukraïns'kyj sičovyj Zaporiz'kyj polk Armii UNR, Ukraina Rahvavabariigi Armee 23. Ukraina Zaporizžja Sitši jalaväepolk), 1917–1918
- 4079 Українська виконавча рада 5-ої армії УНР (Ukraïns'ka vykonavča rada 5-oï armii UNR, Ukraina Rahvavabariigi 5. armee Ukraina täidesaatev rada), 1917
- 4080 Армійська українська рада 1-ої армії (ЦП) (Armijs'ka ukraïns'ka rada 1-oï armii (CR), Keskraada 1. armee Ukraina armeeraada, 1917–1918
- 4585 Військові частини армії Центральної Ради (об'єднаний фонд) (Vijs'kovi častyny armii Centralnoï Rady (ob'jednanyj fond), Keskraada armee sõjaväeosad, ühendfond, 1917–1918

Õigusaktid

Konstytucijni akty Ukraïny. 1917–1920. Nevidomi konstytucii Ukraïny (Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України). Toim. Jurij Pryljuk ja V. Žmir. Kiiev: Filosofs'ka i sociolohična dumka, 1992.

Perioodika

<i>Kievskaja mysl' (Киевская мысль)</i>	1917
<i>Robitnyča gazeta (Робітнича газета)</i>	1917
Visnyk Ukraïnskoho vijs'kovoho general'noho komitetu (Вісник Українського генерального комітету)	1917

Kirjandus

Dorošenko, Dmytro Ivanovyč (Дорошенко, Дмитро Іванович). *Istorija Ukraïny 1917–1923 rr. (Історія України 1917–1923 рр.)*, 1., *Doba Central'noi Rady (Доба Центральної Ради)*, Vita Memoriae. Kiiev: Tempora, 2002.

Holubko, Viktor (Голубко, Віктор). *Armija Ukraïn'skoï Narodnoï Respubliky 1917–1918: utvorennja ta borot'ba za deržavu (Армія Української Народної Республіки 1917–1918: утворення та боротьба за державу)*. Lviv: Kal'varija, 1997.

Hrycenko, Adelina Pavlivna (Гриценко, Аделіна Павлівна). *Dijaľnist' Ukraïn's'kux orhanizacij na terepax Rosii za doby Ukraïn'skoï Central'noi Rady (Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради)*. Kiiev: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 1999.

Kryp'jakevyč, Ivan, Hnatevyč, Bohdan, Stefaniv, Zenon *et al.* (Крип'якевич, Іван, Гнатевич Богдан, Стефанів Зенон та ін.). *Istorija Ukraïn'skoĥo vijs'ka (Історія Українського війська)*. Lviv: Vydavnytstvo Tyktora, 1936.

Lazarenko, S. (Лазаренко, С.). „Peršyj Ukraïn's'kij Kozac'kij polk im. heťmana Bohdana Hmel'ny's'koĥo“ (Перший Український Козацький полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького), „*Visti. Orhan vijskovo-polityčnoï dumky Krajoĥoi upravu bratstva kol. vojakiv 1 UD-UNA v Nimeččyni (Вісті. Орган військово-політичної думки Крайової управи братства кол. вояків 1 УД-УНА в Німеччині)* 125 (1967): 42–44.

Lucenko, Ivan (Луценко, Іван). „Deščo pro armiju. Zhadky i hadky“ („Дещо про армію. Згадки й гадки“), – Vinckovs'kij, Taras, Muzyčko, Oleksandr (Вінцковський, Тарас, Музичко, Олександр), *Ivan Mytrofanovyč Lucenko (1863–1919): Ukraïn's'kij nacijetvorec' (Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець)*. Kiiev: Hamazyn, 2013.

- Maruščenko-Bohdanovs'kyj, Andrian (Марущенко-Богдановський, Андріан). „Materialy do istorii 1-ho kinnoho Lubens'koho imeni zaporiz'koho polkovnyka Maksyma Zaliznjaka polku“ („Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорізького полковника Максима Залізняка полку“), – *Za Deržavnist' (За Державність)*, 5, 209–226. Kalisz: Ukraïns'ke vojenno-istoryčne tovarystvo, 1935.
- Miljukov, Pavel Nikolajevič (Милюков, Павел Николаевич). *Istorija vtoroj russkoj revolucii (История второй русской революции)*, 1. kd, 2. osa. Sofia: Rossijsko-bolgarskoe knigoizdatelstvo, 1921.
- Naumenko, Juri. „Ukraïnskie formacie wojskowe w czasie Wojny Światowej 1914–1918,“ *Biuletėń Polsko-Ukraïński* 2 (37) (1934): 4–5.
- Naumenko, Jurij (Науменко, Юрий). „Na perelomi“ („На переломі“), – *Za Deržavnist' (За Державність)*, 5, 186–196. Kalisz: Ukraïns'ke vojenno-istoryčne tovarystvo, 1935.
- Petljura, Symon (Петлюра, Симон). *Statti, lysty, dokumenty (Статті, листи, документи)*. New York: Ukraïnska vilna akademija nauk v SŠA, 1956.
- Petriv, Vsevolod Mykolajovyč (Петрів, Всеволод Миколайович). *Vijs'kovo-istoryčni praci. Spotyny (Військово-історичні праці. Спомини)*. Kiiev: Polihrafknyha, 2002.
- Savčenko, Hrygorij Petrovyč (Савченко, Григорій Петрович). „Ukraïnizacija 21 korpusu rosijs'koj armii u 1917 roci“ („Українізація 21 корпусу російської армії у 1917 році“), *Visnyk Kyïvs'koho nacional'noho universytetu imeni Tarasa Ševčenko. Istorija (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія)* 74–76 (2004): 34–38.
- Savčenko, V. (Савченко, В.). „Ukraïns'kyj ruh u rosijs'kyx častynax 1917 ta 1918 rr.“ („Український рух у російських частинах 1917 та 1918 рр.“), – *Za Deržavnist' (За Державність)*, 4, 145–160. Kalisz: Ukraïns'ke vojenno-istoryčne tovarystvo, 1934.
- Sereda, Muxailo (Середа, Михайло). „Perši vijs'kovi častyny“ („Перші військові частини“), – *Istoryčnyj kalendar-al'manax Červonoï Kalyny na 1929 rik (Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік)*, 44–48. Lviv: Vydavnytstvo Červonoï Kalyny, 1929.
- Skoropads'kyj, Pavlo Petrovyč (Скоропадський, Павло Петрович). *Spohady (Спогади)*. Kiiev, Philadelphia: Sxidnojevropejs'kij doslidnyj instytut im. V. K. Lypyns'koho et al., 1995.

Šandruk, Pavlo (Шандрук, Павло). „Armija UNR ta її borot’ba za deržavnist’“ („Армія УНР та її боротьба за державність“), *Hurtujmosja (Гуртуймося)* 9 (1932): 7–14.

Tynčenko, Jaroslav (Тинченко Ярослав). *Ukrain’ski zbrojni syly, berezen’ 1917 r. – lystopad 1918 r. (orhanizacija, čysel’nist’, bojovi dii)* (Українські збройні сили, березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)). Kiiev: Tempora, 2009.

Vynnyčenko, Volodymyr (Винниченко, Володимир). *Vidrodžennja nacii. Istoriija ukrai ns’koïi revoljucii (marec’ 1917 r. – hruden’ 1919 r.)* (Відродження нації. Історія української революції (березень 1917 р. – грудень 1919 р.)), 2. kd. Kiiev, Viin: Dzvin, 1920.

Chrystjuk, Pavlo (Христюк, Павло). *Zamitky i materialy do istorii Ukrain’skoïi revoljucii* (Замітки і матеріали до історії Української революції), 1. kd. Viin: Ukrain’skij sociolohičnyj instytut, 1921.

Postimperiaalne sõjapidamine

Ida-Euroopa pärast 1917. aastat

Maciej Górny

Abstract. With the failure of the Kerensky-Offensive the latest, war in East Central Europe acquired a new shape distinct not only from the norms of the Western Front but equally distant from the pre-1916 local situation. The most notable feature of the post-imperial order were new military units, either national or revolutionary, that gradually took over the leading role from imperial armies. The article analyses some basic characteristics of these new armed forces, such as uniforms, provisions, recruitment, rules of conduct and tactics. Special attention is given to the role of railways both in military operations and on the home-front as well as to the phenomenon of the ‚green cadres‘, deserter bands cum peasant armies destabilizing large territories in the wake of independent statehoods in East Central Europe.

Lääne- ja idarinde olemuslik erinevus oli ilmne juba I maailmasõja ajal ning selle saab kokku võtta märksõnadega „ruum“ ja „liikumine“. Seda erinevust illustreerib järgmine anekdoot. Veel 1930. aastatel tavatses poola sõjaväearst Felicjan Składkowski meenutada üht 1916. aastal äsja läänerindelt Volõõniasse ümber paigutatud noort Saksa ohvitseri, kes rindel hingestatult jutlustas territooriumi võitmisest ja territooriumi kaotamisest. Składkowski reageering oli ühene: milline lollpea küll raiskaks sõdureid ja laskemoona ainult selleks, et veel paar ruutkilomeetrit sood oma kontrolli alla saada?¹ Ruumi tähtsus oli idarindel palju väiksem kui läänes; liikumisel seevastu märgatavalt suurem.

¹ Felicjan Składkowski, *Moja służba w Brygadzie. Pamiętnik polowy* (Varssavi: Bellona, 1990), 389.

Käesoleva artikli teema ulatub aga kaugemale nendest üldistest erinevustest ida- ja lääneringide vahel ja seda kahekordses tähenduses. Ajaliselt võtan ma vaatluse alla nii-öelda järelloo Składkowski loole kokkupõrkest moodsa taktikaga. Sisuliselt ei käsitle ma mitte ainult ega ka mitte enne-koike taktikat, vaid ka imperiaalselt I maailmasõjalt paljudele 1920. aastate alguses Ida-Kesk- ja Kagu-Euroopas peetud „rahvuslikele“ väikestele sõdadele ülemineku peaprobleeme. Sellelesamale regioonile iseloomulikuna nimetaksin ma sõja mitmepalgelisust, milles niisugused probleemid nagu organisatsioon, varustamine, transport ja kontaktid tsiviilelanikega mängisid täpselt samavõrd tähtsat osa nagu võitlus ise.

Ainuüksi selle hoomamine, kes seal kellega võitles, ei olnud alati lihtne. 1917. aastast alates tekkisid Kesk-Ida-Euroopas uued rindejooned ja uued sõjatandrid, mis geograafiliselt ei olnud mitte alati käsitatavad või olid ainult tingimisi. Näiteks peeti regiooni põhjaosas kahte-kolme omavahel põimunud sõda. Eestis ja Lätis võitlesid vastsündinud rahvuslikud armeed bolševike vastu – viimaste hulgas olid ka läti kütid – ja peagi seejärel nii Saksa kui ka Vene taustaga bolševismivastaste vabakorpustaste vastu. Sellele lisandusid konfliktid lätlaste ja eestlaste vahel, verised intsidendid, milles osalesid ka Soome bolševismivastased vabatahtlikud, ning samuti Poola interventsioon Ida-Lätis. Leedus kestis sõda Venemaaga kuni 1920. aasta varasügiseni ning seda saatsid kohaliku tähtsusega tulevahetused poolakate ja leedulaste vahel. Lõpuks võtsid Poola „mässajad“ 1920. aasta sügisel Vilniuse üle. Valgevene aladel katsusid omavahel jõudu poolakad ja venelased; kuni 1920. aasta kevadeni võis seal veel rääkida vähese intensiivsusega konfliktist, kuid seejärel jõuti suurte lahinguteni. Samal ajal tõmbusid senised okupeerijad, sakslased, oma kodumaale tagasi (siiski mitte ilma relvakonfliktideta). Regulaarsete ja irregulaarsete relvarühmituste suuremad operatsioonid toimusid Valgevenes aladel, mida suuresti kontrollisid relvastatud talupojad, kes endale sobival juhul sündmustesse sekkusid. Sealt lõuna pool toimus 1918. aastal Saksa interventsioon Ukrainasse, seejärel, 1919. aastal, sõda Poola ja Lääne-Ukraina vahel ning lõpuks 1920. aastal sõda, milles poolakad ja ukrainlased võitlesid üheskoos bolševike vastu. Slovakkiasse ja Taga-Karpaatiasse tungis 1919. aastal Ungari punaarmee, mis pärast esialgset edu oli peagi sunnitud tšehhide-slovakkide ja rumeenlaste eest taganema. Austrias valitses

samal ajal kodusõjalaadne olukord, Serbia-Horvaatia-Sloveenia riigi, hilisema Jugoslaavia põhjaosas tulistasid üksteist austerlased, jugoslaavlased, itaallased ja kohalikud bandiidid, nn rohelised. Viimased terroriseerisid suuri alasid Slavoonias, Horvaatias ja Slovakkia lääneosas.

Ma ei kavatse aga kõiki neid rindeid ükshaaval käsitleda, sest see ei oleks mitte ainult erakordselt raske, vaid ka üsna monotoonne. Selle asemel pakutakse alljärgnevalt sõjakogemuse tüpoloogiat, mis ei ole organiseeritud mitte koha-, vaid olukorrapõhiselt. Selline lähenemisviis nõuab küll pidevat siia-sinna sõelumist rinnete vahel, kuid võimaldab samal ajal vaadelda asja tekkinud rahvuslikke (ja revolutsioonilisi) üksusi. Kuigi uued riigid olid enamasti omavahel vaenujalal, oli neil samas ühesugune ettekujutus, kuidas moodne rahvusarmee peaks toimima, ja nad kannatasid ka ühesuguste raskuste käes, mis selle ettekujutuse teostamise võimatuks tegi.

Vormi pandud võõrad – värbamine ja teenistus

Esimestel sõjajärgsetel aastatel kinnitasid Ida-Kesk-Euroopa noored armeed väga täpselt Lenini teesi „kaadrid otsustavad kõik“. Selle tähtsaim põhjus oli I maailmasõja tagajärg. Pärast paari sõja-aastat olid impeeriumiarmeede ohvitserikorpuse inimkaotused juba väga suured, ennekoike aga oli puudus kogenud allohvitseridest. Isaak Babel kirjeldab oma mälestustes üht äärmuslikumat juhtumit. Ratsaarmee uutel juhtidel, kes olid alles asja olnud lihtsõdurid, ei olnud oma uue ameti pidamiseks vähi- maidki oskusi ja nad langesid veel enne, kui oleksid jõudnud kõige hädavajalikumatki õppida.² Selle probleemi ajutiseks lahenduseks olid palgasõdurite üksused. Vene, ukraina, valgevene ja saksa „rügemedid“, mis kandsid sageli lihtsalt oma karismaatilise, iseteadva ja endasse armunud sõjapealiku nime, säilitasid uues teenistuses oma vastavast rahvusarmeest eristuvad eraldusmärgid ja samuti oma kumbed, näiteks mõrvates edaspidigi sõjavange või röövides süstemaatiliselt tsiviilelanikke.³ Koostöö

² Isaac Babel, *Diary 1920*, tlk H. T. Willetts (New Haven: Yale University Press, 1998), 101.

³ Joshua Sanborn, „The Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War,“ *Contemporary European History* vol. 19, no. 3 (2010): 195–213.

selliste lepingupartneritega oli ohtlik, nad olid ustavad ainult iseendale. Personaliprobleemi kindlamaks lahenduseks näisid olevat individuaalsed töölepingud ohvitseridega, keda oli pärast maailmasõda tööjõuturul suures hulgal saadaval. Lääne-Ukraina armees teenis eriti palju mitteukrainlastest endisi Austria-Ungari ohvitseri, Ukraina idaosas ning Eesti, Läti, Leedu ja Soome relvajõududes said ülemjuhatajatena teenistust jätkata endised tsaariarmee ohvitserid ja seda lõpuks isegi bolševike juures, eriti poolakate 1920. aasta pealetungi ajal. Loomulikult jättis ka niisuguste üksik-palgasõdurite lojaalsus mõnikord soovida, eriti seal, kus nad pidid võitlema oma rahvuskaaslaste vastu. See küsimus näib olevat vähem tähtis eksootilisemate töövõtjate puhul, nagu Ameerika lendurid Poola teenistuses või prantslased ja itaallased Tšehhoslovakkia armees. Teisalt andsid need mehed erakordselt suure panuse noorte armeede professionaalsuse suurenemisse.

Lihtsõdurid tekitasid teistsuguseid probleeme, sagedasimad neist olid konfliktid lahingukogenud „vanade“ ja „värskete“ sõdurite vahel. Tihti olid konflikti põhjuseks imperiaalsete armeede igandid ja harjumused. Üks Poola allohvitser meenutas rahvusliku koosseisu poolest täiesti puhas poola üksust, kus ta ei suutnud end oma poola sõjanduskeeles 1919. aasta alguses üldse mitte arusaadavaks teha, sest saksa sõjaväekeel oli endistele Habsburgide sõduritele palju mõistetavam kui osaliselt uus poola sõnavara.⁴ Põhimõttelisi pingeid oli ka slovaki ja saksa nekrutite ning nende tšehhi ohvitseride, aga ka poolakate endi vahel, kes olid pärit varem vastavalt Venemaale, Saksamaale ja Austria-Ungarile kuulunud Poola osadest. Mitterahuldavast positsioonist tingitud Wielkopolska poolakate frustratsioon (endisest Saksa sõjaväest tuli Poola armeesse suhteliselt kõige vähem ohvitseri, seevastu moodustasid endised Piłsudski leegionärid privilegeeritud rühma, mida tunnetati ebaõiglusena) väljendus näiteks demonstratiivses saksa keele kasutamises, millest varem Venemaale kuulunud Poola osadest pärinevad kõrgemad ohvitserid aru ei saanud. Piirkondlike pingete kõrval leiab allikatest ka arvukaid tõendeid põlvkondade konfliktist teenistuskogemusega, keskmiselt üle 30-aastaste

⁴ Stanisław Kawczak, *Milknące echa. Wspomnienia z wojny 1914–1920* (Varssavi: Libra, 1991), 327.

sõdurite ja uute, eriti vabatahtlike vahel. Näiteks teatas üks Poola üksus 1919. aastal:

Kuigi Austria armee vanemad sõdurid kujutavad endast head materjali, on nad kõigi organisatsioonide eksimuste suhtes, eriti kui need tulenevad hoolimatusest ja korruptusest, erakordselt kriitiliselt meelestatud. Nad hakkavad kohe irisema.⁵

Põhjust rahulolematuseks andsid uued armeed piisavalt. Kui ebaühtlased olid irisejate vormid, võime näha omaaegsetelt fotodelt. Uute armeede see külg huvitas ka soldateid endid. Sageli kommenteeritakse päevikutes enam-vähem ühtlase väljanägemisega üksust kui midagi imetlusväärset. Nii kirjeldas tuntud ajaloolane, sel ajal 5. leegionäride polgu kroonik Marceli Handelsman leedulasi.⁶ Enamasti oli olukord teistsugune. Ainult mõned üksikud väikesed ja keskmise suurusega üksused suutsid end demonstratiivse hoolikusega, isegi ideoloogilisest programmist lähtuvalt, vormi panna. Sakslaste okupeeritud Ukrainas väljendus poliitiline vastasseis demokraatlike vasakpoolsete ja monarhistlike parempoolsete vahel ka kahe diviisi väljanägemises: ühed olid hallid ja teised sinised. Esimesed, sirožupannõkid (*сірожупанники*), kandsid Austria vormi, mida oli täiendatud narodnikute sümbolitega. Teised, sõnožupannõkid (*синожупанники*), said sinise, ajaloolises stiilis kasakavormi, mis oli niisama ilus kui mittepraktiline (eriti kurtsid sõdurid taskute puudumise üle).⁷ Mõnikord näis vormivaliku loogika läbipaistmatu. Pandi imeks selliseid üksusi nagu 1. hutsuuli mereväepolk, kes kandis ankrutega mereväevormi. Nende Kolomõja piirkonnast värvatud sõdurite üle, kellest paljud olidki varem teeninud Habsburgide mereväes, tehti nalja, et nad „seilavad allveelaevadel läbi

⁵ Komunikat informacyjny (sprawy polityczne) nr 53 (120) o sytuacji społecznej, politycznej, aprowizacji, działalności KPRP oraz sprawach zagranicznych – *O niepodległą i granicę*, 2. kd, *Raporty i komunikaty naczelných władz wojskowych o sytuacji wewnętrznej Polski 1919–1920*, koost. Marek Jabłonowski jt (Varssavi-Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, 1999–2000), 566.

⁶ Marceli Handelsman, *W piątym pułku Legionów. Dwa miesiące ofensywy litewsko-białoruskiej* (Zamość: Zygmunt Pomarański i S-ka, 1921), 29.

⁷ Grzegorz Skrukwa, *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921* (Toruń: Adam Marszałek, 2008), 276–278.

maisiväljade“.⁸ Sellised katsed vähemalt lisanditega visuaalset ühetao-
lisust saavutada kandsid ka poliitilist eesmärki. Imperiaalsete armeede
lagunemisele järgnenud kaoses olid uued relvajõud esimesed ja mõni-
kord ainsad end kehtestava riigivõimu organid. Selge, et nende sõjaline
jõud oli tähtsam, kuid teatud osa mängis ka prestiiž. Sellisel viisil püüti
tsivilistidele näidata, et tegemist on tõsiselt võetava riigiga. Sellist mõt-
teviisi tuleb mälestustes ikka ja jälle esile. Näiteks polnud Riia sakslastel
mingit põhjust läti kütte sallida, kuid tähtsamgi näis, et nende väljanäge-
mine ei ärritanud mingit lugupidamist. „Riialased olid nõrдинud küttide
halvast väljanägemisest, nende pahurusest ja distsiplineerimatuses,“ kir-
jutas üks sakslasest linnakodanik.⁹ See oli vilets saavutus, eriti aga võrd-
luses keiserliku armeega, kes oli umbes aasta varem Riias Wilhelm II eest
pidulikult läbi marssinud.

Enamik vaadeldavas piirkonnas tegutsenud sõjaväeüksusi rahuldus
siiski lihtsate kokkukuuluvust näitavate eraldusmärkidega, oli selleks siis
vormimüts või ka mütsimärk, kokard. Alguses kanti massiliselt impee-
riumiarmeede vorme, mis aja jooksul asendati Ameerika ja Briti kasu-
tatud vormidega. Et sarnaseid abisaadetisi said kõik sõdivad pooled, ei
olnud mitte alati lihtne teha vahet sõbral ja vaenlasel. 1919. aastal nägid
Krechowiecki ulaanid, keda peeti üheks Poola armee eliitüksuseks, välja
järgmiselt:

Saablid olid Prantsuse, sadulad Austria omad. Vorme oli sel ajal väga
erinevaid. Inglise ja Ameerika maha kantud vormipluusid ja püksid,
Austria poolsaapad ning Inglise villased, poolelastsed vöörihmad, mis
olid väga ebamugavad, eriti ratsutamisel.¹⁰

Palju tähtsam kui disain oli vormide lihtne kättesaadavus. Jalanõude puu-
dumine läbib mälestusi punase joonena, eriti ukrainlastel. Sõmon Petljura
kirjeldas võitlust bolševike vastu järgmiselt: „Kahel kolmandikul meie

⁸ Skrukwa, *Formacje*, 412.

⁹ Jürgen von Hehn, „Der baltische Freiheitskrieg – Umriss und Probleme 1918–1920“ – *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*, toim. Jürgen von Hehn jt (Marburg: Herder-Institut, 1977), 13.

¹⁰ Jan Fudakowski, *Ulańskie wspomnienia z roku 1920*, koost. Bohdan Królikowski (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2005), 25.

kasakatel polnud ei jalanõusid ega vormi; võitlusvaim oli aga kõrge!¹¹ Kaugemas vaates aga ei õigustanud võitlusvaim end saapataldade asendajana. Poola sõjaväeasutuste 1920. aasta hinnangul oli paljasjalgsus üks tähtsamaid armeed demoraliseerivaid tegureid.¹²

Nälgivate ja paljasjalgsete sõdurite eneseohverdusvalmidusel olid piirid. Ei olnud ka lihtne saada uusi nekruteid. Suurel hulgal vabatahtlikke tuli ainult erandjuhtudel: näiteks ungarlaste sissetungi ajal Slovakkiasse 1919. aastal või Tuhhatševski Poola-pealetungi eel 1920. aastal. Väljaspool seesuguseid kõrgpunkte üritas suur osa potentsiaalsetest nekrutitest teenistusest hoiduda kas dokumente võltsides või end varjates. Eriti ohtlikud olid massilised protestid, nagu näiteks 1919. aastal, kui paljud Cieszyni/Těšíni/Tescheni sileeslased keeldusid teenimast Poola armees, sest nende kodumaa minek Poola koosseisu ei olnud selleks ajaks veel otsustatud.¹³ Piiri teisel poolel kirjeldas Tšehhi ohvitser František Petr Ostravast aga „ahelvabatahtlikke“, kes registreerisid end sõjaväkke ainult selleks, et saada vintpüss ja vorm ning siis kohe kaduda. Mõne päeva pärast ilmusid nad jälle välja, et endale uusi relvi ja rõivaid hankida.¹⁴ Sageli aga vältisid talupojad sõjaväeteenistust juba põhimõtte pärast.

Sundvärbamine tegelikult ei aidanud. 1920. aastal, keset sügavaimat sõjalist kriisi, proovisid poolakad oma ridu täiendada 1895.–1902. aastakäikude meestega. Łomża's õnnestus kokku saada 33%, Kolnos 21% ja Ostrołękas 66% plaanitud kontingendist. Oli palju valdu, kust ei saadud mitte ühtegi sõdurit.¹⁵ Värbamiskomisjonide teatel õigustasid ennekõike juudid end arstitöenditega teenistuskõlbmatuse kohta ning oli ka palju pettusejuhtumeid, kus näiteks mõnd sõdurikandidaati esindas komisjoni ees mõni võltsitud dokumentidega sant.¹⁶ 1920. aastal Białystokis ja 1919.

¹¹ Skrukwa, *Formacje*, 456.

¹² *O niepodległą i granice. Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921*, koost. Marek Jabłonowski ja Adam Koseski (Varssavi-Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, 1999), 131 jm.

¹³ „Komunikat z 19 marca 1919 r.“ – *Komunikaty Oddziału III*, 114.

¹⁴ František Stanislav Petr, *Pod rakouskou orlicí a českým lvem* (Praha: Gasset, 2015), 199.

¹⁵ „20 lipca 1920, Komunikat informacyjny (sprawy polityczne) nr 40 (107)“ – *Raporty i komunikaty*, 495–498, siin 495–496.

¹⁶ „22 marca 1919 r., Raport polityczno-informacyjny Sztabu Generalnego WP o sytuacji w okręgach krakowskim, łódzkim i kieleckim“ – *Raporty i komunikaty*, 137–139.

aastal Košices korraldati tõelisi haaranguid kohalikele sõjaväekohuslastest meestele, kes pidid mobiliseeritama Poola armeesse või Ungari kommunistlikku armeesse.¹⁷ Juba 1917. aasta Bulgaariast on pärit näide selle kohta, kui lühinägelik oli seesugune poliitika. Sundmobilisatsioon okupeeritud Serbias muutus partisanisõjaks, mis liitis rohkem sõdureid, kui selle meetmega oleks Bulgaaria armeesse mobiliseeritud.¹⁸

Puudusmajandus ja isevarustamine

Üks tähtsamaid ja kauaks lahenduseta jäänud probleeme oli üksuste varustamine. Sõdurid olid üleväsinud ja näljased ning mitte alati nn objektiivsetel põhjustel. Poola 3. leegionäride diviisi intendantuuri ülem Stanisław Burnagel kirjeldas üht tüüpilist olukorda 1920. a jaanuaris. Sel ajal püüdis Poola riik kontrollida toiduainete ja varustuse jaotamist, mida võib käsitada imperiaalse sõjamajanduse üheselt mõistetava jätkamisena. Strateegiliselt tähtsate toodete ja toiduainete, nagu näiteks liha kokkuostmine ja jaotamine tsentraliseeriti. Teoorias pidi riiklik varustusamet liha riikliku kokkuostuhinnaga kokku ostma ja laskma laiali vedada etapiladesse, kust seda siis pidanuks üksustele jaotatama. Protsessi häireteta toimimiseks ja hindade madalal hoidmiseks keelati üksustel iseseisvalt lihasaadusi kokku osta. Sellel teoreetiliselt küllaltki loogilisel toimimisviisil oli tegelikkusega väga vähe pistmist. Nimelt ei olnud liha riiklik kokkuostuhind talupoegadele piisavalt innustav, et neid koostööle tõmmata. Peeaegu mitte keegi ei tahtnud varustusametile liha müüa. „See on väljapääsmatu olukord,“ kirjutas ahastuses intendant, „järgmise kümne päeva jaoks saan ma heeringat kolmeks, vorsti kaheks ja juustu üheks päevaks. Ka juurviljaga on asi väga halb, kolmeks päevaks on see asendatud ploomide, järgmiseks kolmeks päevaks hapukapsaga ja ülejäänud ajaks saame tangu, kui oder õigel ajal pärale jõuab. Pekinormi vähendati

¹⁷ Peter A. Toma, „The Slovak Soviet Republic of 1919,“ *The American Slavic and East European Review* vol. 17, no. 2 (1958): 210–211.

¹⁸ Andrej Mitrović, *Serbia's Great War 1914–1918* (London: Purdue University Press, 2007), 254–256; Petar Opačić, *Srbija, solunski front i ujedinjenje 1918* (Belgrad: Književne novine, 1990), 51.

20 grammile.¹⁹ See aga oli alles probleemi algus. Kõik need delikatessid tuli veel väliüksustesse laiali vedada, mis aga osutus erakordselt raskeks vagunite ja vedurite puudumise tõttu. Sellise dieedi tagajärjed võisid olla sõjaväele katastroofilised. Oli ainult pool häda, kui sõdurite protest püsis distsipliini raames, nagu näiteks meeleavaldused heeringa vastu või riknenud marineeritud ubade või rääsunud Ameerika margariini demonstratiivne äraviskamine.²⁰ Palju halvem, eriti tsiviilisikutele, oli see, kui sõjavägi end ise kohapeal varustama hakkas. Selles polnud midagi uut, sest juba enne 1917. aastat oli tihti rindepiirkonna külasid röövitud, kuid uus oli nähtuse mõõtkava ja ennekõike inimeste arusaamatusse jätmine. Enne 1917. aastat näis olukord mingis mõttes selge olevat: kasakad röövivad, varastasid ja vägistasid põhimõtteliselt, sakslased seevastu ainult erandjuhtudel. Uutes sõdades vanad reeglid enam ei kehtinud. Nii kogesid Białystoki elanikud 1920. aasta suvel kõigepealt bolševikke, kes end üllatavalt korralikult ülal pidasid; vähesed kurjategijad lasti kohapeal avalikult maha.²¹ See, millest punased olid linna säästnud, saabus aga paari nädala pärast Białystokki ometigi: nimelt rüüstasid Poola üksused pärast tagasivallutamist linna tervelt kolm päeva. Ennekõike kannatas linnaelanike juudi enamus.

Maapiirkondade kurbloolus oli selles, et järk-järgult kadus erinevus ostmise ja röövimise vahel. Iga sõjavägi, punased kaasa arvatud, üldjuhul maksis rekvireeritud vara eest. Ehkki enam ei jagatud kirjaoskamatutele „naljakviitungeid“, nagu kirjeldusete järgi tehti ilmasõja esimestel kuudel, ei usaldanud talupojad enam sõjavägede maksevahendeid. See oli ka õigustatud, sest Poola, Nõukogude Venemaa või Ukraina väeringud olid niisama hästi kui väärtusetud.

Ida-Kesk-Euroopa suurtes osades valitsenud sõdade, rinnete ja armeede paljususe pani talupoegade õlule uusi raskusi. Juba enne 1918. aastat kuulus küüdi- ja voorikohustus halvimate kogemuste hulka. Siis

¹⁹ Stanisław Burnagel, *Wspomnienia wojenne intendenta dywizji* (Varssavi: s. n., 1934), 43.

²⁰ „Komunikat informacyjny (sprawy polityczne) nr. 53 (120)“ – *Raporty i komunikaty*, 561.

²¹ „24 sierpnia 1920, Białystok. Raport Straży Kresowej“ – *O niepodległą i granice*, 7. kd, *Raporty Straży Kresowej 1919–1920. Ziem Północno-Wschodnich opisanie*, koost. Joanna Gierowska-Kałuża (Varssavi-Puštusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2011), 159–161, siin 159.

aga oli veel mõnikord võimalik end sellest teenistusest vabastada, näiteks tõendiga äsja täidetud sarnasest teenistuskohustusest. Pärast 1915. aastat saabunud suhteline stabiilsus leevendas ka järgukaupa seda koormist. See kõik aga muutus uutes sõdades, sest nüüd võidi sellist tõendit tõlgendada ka kui tunnistust eelnenud koostööst vaenlasega. Oht oli eriti suur põgenemise korral, kui talupojad keeldusid oma hobuseid loovutamast. Uute riikide kaootilised sõjad olid üldse rikkad selliste olukordade poolest, kus eraldusjoon sõjaväe ja tsiviilelu vahel hägustus märkimisväärselt:

20. mail 1919 tuli Ukraina sõdur, kelle nime ta ei teadnud, Husiatyni ringkonnas Liczkowces leskproua Maria Kalinowska majja ja nõudis kohe pirukaid, lubades vastasel korral kõik maha lasta. Józefa Kalinowska, nimetatud Maria 19-aastane tütar, kes sel ajal majas oli, vastas: me oleme vaesed, meil ei ole midagi, millest pirukaid võiks küpsetada, minge rikkamate inimeste juurde, võib-olla teeb keegi neist teile pirukaid. Ülalnimetatud sõdur ei vastanud midagi. Ta vinnastas vintpüssi ja tulistas, kuul läks läbi neiu pea ja tütarlaps suri kohapeal. Tapja põgenes Vene piiri suunas.²²

Selline õigusvastane vägivald, kuigi šokeeriv, oli enamasti olukorrast tingitud ja harva süstemaatiline. Ainult propaganda kujutas seda ette-kavatsetud rahvamõrvana.²³ Ukrainlaste taandumine Ida-Galiitsiast 1919. aasta kevadel muutus sõjaväeüksuste kurnatud ja meeleheitel riisimete paaniliseks põgenemiseks. Paljud sõdurid kannatasid tüüfuse käes, kuid keeldusid oma üksustest maha jäämast, sest Lääne-Ukraina armee sõjaväehospitalidel oli erakordselt halb kuulsus. Galiitsia armee seesugune olukord ei olnud talupoegadele mingi saladus; tihti kaitsesid terved külad end relvadega, et vältida sõjaväe läbimarssimist. Tüüfusega kaasnevad nähud, nagu orienteerumisvõime kaotus, agressiivsusepuhangud ja hallutsinatsioonid, muutsid rahumeelse suhtlemise veelgi raskemaks.

²² Archiwum Akt Nowych [AAN], Biuro Sejmu RP 1919–1939, sygn. 57, Działalność Komisji dla Badania Zbrodni Ukraińskich. Zbrodnie popełnione w Husiatyniu i okolicy. Zeznania świadków, k. 92.

²³ Maciej Górny, „Identity under Scrutiny. The First World War in Local Communities,” – *Imaginations and Configurations of Polish Society. From the Middle Ages through the Twentieth Century*, toim. Yvonne Kleinmann jt (Göttingen: Wallstein Verlag, 2017), 261–277.

Üllatavalt tihti tulenesid niisugused tragöödiad, nagu kirjeldatu Liczkowces, katsetest rakendada sõjaõigust (*ius in bello*) järjepidevalt. Spioonimaania ja hirm relvastatud mittekombatantide (*francs-tireurs*) ees, keda pärast 1917. aastat võis kohata kõigil Ida-Kesk-Euroopa rinnetel, tekitab seoseid sakslaste hirmutegudega Belgias ja Põhja-Prantsusmaal.²⁴ Vahe on selles, et 1914. aastal ei tulistanud Leuvenis sakslaste pihta keegi, tsiviilelanikud olid enamasti relvitud. Ida-Kesk-Euroopas aga võtsid tsiviilelanikud ka tegelikult võitlustest osa ning eriti Ida-Euroopas ja Serbias keeldusid nad oma relvi ära andmast. See oli põhjendatud, sest pidevate võimuvahetuste ja vallandunud privatiseeritud vägivalla olukorras – st olukorras, kus riik ei suutnud kontrollida oma territooriumil tegutsevaid relvastatud formeeringuid – ei olnud vintpüssi loovutamine sandarmitele mõttekas tegu. Pealegi ei paistnud ükski uus võimupretendent olevat võimeline vastutasuks korda ja julgeolekut tagama.

Vägivald tulenes olukorrast, kuid tagasivaates võib vähemalt proovida teda süstemaatiliselt kirjeldada. Selle skaala kõige tipus olid Vene kindralid, kes olid juudivaenulikumad kui lihtsõdurid. Juutide deporteerimine ilmasõja esimestel aastatel ja teised juudivastased surveabinõud muutsid antisemitismi tsaariarmees normiks.²⁵ Enamikul regulaararmeede konfliktidel pärast 1917. aastat oli teistsugune iseloom. Vägivald tsiviilelanike vastu oli pigem erand, puudulikust distsipliinist tulenev nähtus. Eesmärk oli elanikke siiski enda poole võita, selle asemel et neid terroriseerida. Siiski pörkas see üldiselt avatud hoiak struktuursetele probleemidele. Juba 1918. aastal Saksa interventsiooni ajal Ukrainas kujunesid keiserliku armee lahingud bolševikega esialgsest üsna leebest korra tagamise missioonist kättemaksuaktide ja vangide mõrvamise kaoseks, mis muu hulgas tõi kaasa nõrдинud debatil Riigipäeval.²⁶ Samasugune vägivalla eskalatsioon oli toimunud mõni kuu varem Serbias, kusjuures Austria-

²⁴ John Horne & Alan Kramer, *German Atrocities, 1914: A History of Denial* (New Haven – London: Yale University Press, 2001).

²⁵ Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire. The Campaign Against Enemy Aliens During World War I* (Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 2003).

²⁶ Reinhard Nachtigal, „Krasnyj Desant: Das Gefecht an der Mius-Bucht. Ein unbeachtetes Kapitel der deutschen Besatzung Südrußlands 1918,“ *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* Bd. 53, Heft 2 (2005): 221–246.

Ungari poliitikutele oli täiesti selge, et Bulgaaria repressioonide karmus ja serblaste ülestõus teineteist vastastikku õhutavad.²⁷ Ka veidi hilisemate konfliktide kohta kehtib väide, et seal, kus regulaararmee oli võimetu oma sõjapidamismorme kehtestama, sobitus ta kohalike oludega. Sageli ei õnnestunud rahumeelseid kavatsusi vägivaldses tegelikkuses rakendada.

Raudteesõjaretked idas

Teatud mõttes sobib tees kohalike olude domineerimisest sõjalise plaanamise üle ka nende sõdade eriti tähtsa sõjapidamisvahendi, nimelt raudteega seoses. Raudteesõjaretke itta algatasid Keskriigid sel ajal, kui diplomaatelistes läbirääkimistes Brestis tekkis paus. Vältkampaania kulges piki raudteeliine, mis võimaldas üsna väikeste jõududega operatsioone suurel territooriumil.²⁸ Sealjuures oli tähtis transpordivõrgu suhteline hõredus ning loomulikult ka asjaolu, et Vene raudtee rööpalaius oli suurem kui Euroopas. Paradoksaalselt muutis just see Vene transpordistrateegia pärand selle transpordivahendi osatähtsuse väga suureks. Isegi asjaolu, et tohutu suuri alasid läbisid ainult üksikud raudteeliinid, muutis need tähtsamaks, kui nad oleksid kunagi olnud tehniliselt arenenumates maa-des. Sellised linnad nagu Kovel või Baranavičõ muutusid seetõttu rinate pöördtelgedeks. Nii pealetung kui ka taganemine toimusid väga pikkadel vahemaadel peaaegu eranditult rongidega. Niiviisi näiteks lahkusid läti kütid oma kodumaalt, et Venemaal revolutsiooni eest edasi võidelda.

Ida-Kesk-Euroopa uutele riikidele tähendas raudtee esmalt eksistentsiaalset ohtu. Ilmasõda oli lõppenud ja impeeriumide sõdurid pöördusid kodumaale tagasi läbi maade, mis ei olnud enam need, mis olid olnud sõja alguses. Esimese Poola valitsuse peaminister Jędrzej Moraczewski nägi selles uue riikluse esimest eksamit:

²⁷ Mitrović, *Serbia's Great War*, 260–261.

²⁸ Peter Lieb, „Aufstandsbekämpfung im strategischen Dilemma. Die deutsche Besatzung in der Ukraine 1918“ – *Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen*, koost. Wolfram Dornik ja Stefan Karner (Graz-Wien-Klagenfurt: Verein zur Förderung der Forschung von Folgen nach Konflikten und Kriegen, 2008), 116.

Raudtee toimimisest sai meie riigi püsimise esmajärgulise tähtsusega tingimus. Ja seda kõike just siis, kui rahvas oli vihatud võõrad raudteeametnikud koos peredega minema kihutanud. Rahvalitsus tegi kõik võimaliku, et täita oma kohust. Õnneks olid raudteetöötajad oma ülesannete kõrgusel. Raudtee ülevõtmine kulges suurepärase tempoga. Töötajate vahetusest tingitud katkestus kestis kõige rohkem paar tundi. Raudtee kontrollis olukorda. Sõjavangide transport kulges nii kiiresti, et pandi vaevu tähele, millised inimmassid läbi riigi liikusid.²⁹

Tõe huvides tuleb siiski mainida, et suurema osa läände naasvate endiste sõjavangide kojusõit ei kulgenud mitte läbi Poola, vaid Ida-Preisimaa kaudu. Peale selle olid endised sõjavangid koju sõitnud osaliselt juba enne 1918. aasta novembrit ega kujutanud endast seetõttu uutele Poola raudteeametkondadele enam probleemi. Teistsugune olukord oli Austrias pärast Isonzo rinde kokkuvarisemist Itaalias. Kokkuvarisenud monarhia sõdurid pöördusid massiliselt koju tagasi, mis, nagu märkis üks Briti välisministeeriumi ametnik, viis peaaegu humanitaarkatastroofini:

Sõdurid tungisid vagunitesse, lõhkusid sissepääsemiseks aknad; vagunikatused olid mehi täis. Tirolis [---] jäid üleväsinud mehed vagunikatustel magama ja veeresid kurvides sealt alla, kui neid ei lükanud alla kamraadid, et ruumi teha. Enamik vagunikatustel sõitnud sõdureid aga kukkusid alla ja said surma, kui rongid läbisid tunnelid, ning raudtee oli kogu pikkuses palistatud sõdurite surnukehadega.³⁰

Sellised reisid ei olnud ohtlikud mitte ainult reisijatele, vaid ka ühiskondlikule korrale. 1918. aasta novembris võimendused konfliktid mitmes Austria raudteesõlmes, sealhulgas Gniglis Salzburgi lähedal ja Amstettenis, tulevahetuseni koju naasvate sõdurite ja toiduaineladusid valvavate *Heimwehr*'i meeste vahel. Iseloomulikul viisil süüdistas kohalik Austria ajakirjandus selles ungarlasi.³¹ Vähem populaarsetel liinidel ei

²⁹ Jędrzej Moraczewski, *Przewrót w Polsce*, koost. Tomasz Nałęcz (Varssavi: Muzeum Historii Polski, 2015), 59.

³⁰ Francis L. Carsten, *Revolution in Central Europe 1918–1919* (London: Temple Smith, 1972), 23.

³¹ Hannes Leidinger, Verena Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr: die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920* (Viin: Böhlau, 2003), 595.

olnud reisimine nii ohtlik. Tšehhi allohvitseril Antonín Zárubal, kes oli nähtavasti õnneseen, õnnestus 1918. aasta kevadel Sarajevo hospitalist kodumaale naasta puhkusele minevate Saksa sõjaväelaste rongiga, mille reisijaid toideti igas peatuses. Mõni kuu hiljem pöördus Záruba Kotorist Tšehhimaale tagasi seljakotiga, mis oli täis salakaupa – tubakat. Ta ei olnud kindlasti ainus, kes ei tahtnud kodumaale naasta mitte päris tühjade kätega. Reisil kontrolliti teda korduvalt, siiski tundsid erinevaid vanu ja uusi võime esindavad sandarmid huvi peamiselt relvade vastu. Alles Tšehhimaal oleks ta peaaegu vahele jäänud Sokol'itele,³² kes vaguneid läbi otsisid. Õnneks jõudis ta just õigel ajal ümber istuda teisele rongile, mis oli täis kodumaale naasvaid sakslasi ja mida ei kontrollitud.³³ Palju hullemini kulges aga Saksa üksuste tagasipöördumine Ukrainast ja Valgevenest. 1919. aastal muutus Ida-Kesk-Euroopa võimsaim armee üleöö hulgaks relvastatud tsiviilisikuteks, keda ründasid ja mõnikord ka reetlikult mõrvasid erinevad kommunistlikud, antikommunistlikud ja akommunistlikud sõjapealikud.³⁴ Tagasipöördumine Poola kontrolli all olevatelt idaaladelt oli tsiviliseeritum, kuid ka seal tuli ette salapäraseid juhtumeid, nagu Lublini-lähedase Chełmi raudteejaama pommitamine sakslaste poolt, või ka veidraid lugusid, nagu Białystoki Saksa sõdurite nõukogu ähvardus okupeerida kättemaksuks ülestõusu eest Wielkopolskas Łapy linn Ida-Poolas.³⁵ Turvalisuse tagamiseks kodumaale naasmise ajal valvasid Bresti-Grajewo raudteeliini sakslaste palgatud valveüksused.³⁶

Transpordisüsteemi ülekoormuse tagajärjeks olid arvukad õnnetused ja tohutu hilinemine. 1919. aastal hilinesid rongid Vilniuses viis kuni 12 tundi; väiksemates jaamades korrigeeriti sõiduplaane sel kombel, et need ei näidanud ei saabumise- ega väljumisaegu, vaid olid abiks ainult üldise pildi saamiseks rongide liikumisest. Näiteks teatas üks niisugune

³² 1862. aastal asutatud tšehhi rahvuslik spordiselts, mis asutati Saksa võimlemisühingute (*Turnbewegung*) eeskujul. Enne I maailmasõda oli sellel mitukümmend tuhat liiget. Tšehhoslovakkia iseseisvumise ajal I maailmasõja viimastel kuudel moodustati Sokoli liikmetest paramilitaarseid korrakaitseüksusi. (*Tlk.*)

³³ Pavla Horáková, Jiří Kamen, *Přišel befel od císaře pana. Polní pošta – příběhy Čechů za první světové války* (Praha: Argo, 2015), 268–270.

³⁴ Nachtigal, „Krasnyj desant“, 240–243.

³⁵ „9 stycznia 1919 roku“ – *Komunikaty Oddziału III*, 16–17.

³⁶ „1 lutego 1919“ – *Komunikaty Oddziału III*, 44.

sõiduplaan Leedus Dūkštase jaamas, et rong Vilniusse väljub öhtul kella 19 ja hommikul kella kolme vahel.³⁷ Ka haavatute äravedu kestis sellises olukorras väga kaua, kuigi Tšehhoslovakkia ja Poola investeerisid sanitaarrongidesse.

Siiski oli enamikul sõduritel ennekõike pistmist soomusrongidega, mis uute natsioonide sõdades saavutasid tohutu tähtsuse, ennekõike seal, kus oli üksainus raudteeliin, mis oli eriti tüüpiline endisele tsaaririigile. Prantslaste ja ameeriklaste võitlus bolševike vastu Arhangelski piirkonnas kulges piki raudteeliini. Intervendid tungisid lõunasse, millele venelased reageerisid 262 silla hävitamisega Vologdasse viival raudteel, mis peatas loomulikult pealetungi. Mõlemad pooled klopsisid endale kokku ajutised soomusrongid, mis siis teineteist vastastikku tule all hoidsid.³⁸ Mõnevõrra praktilisemast küljest näitasid soomusrongid end 1919. aasta Ungari pealetungi ajal Slovakkias, kus raudteevõrk oli tihedam. Ungari Punaarmee edu kestis siin täpselt niisama kaua, kui neil oli selles relvaliidis ülekaal. Alles mõne nädala pärast jõudis lahingusse hulk Tšehhoslovakkia soomusronge. Ka otsustavas lahingus Nové Zamky pärast mängisid nad silmapaistvat osa. Üks Tšehhoslovakkia soomusrong peatas ühe Ungari kolonni pealetungi verises lahingus Nitra jõe sillal. Tšehhoslovakkia vägede prantslasest juhataja, kindral Eugène Mittelhauser, kirjeldas rongide suurtükiväeduelli järgmiselt:

Aeglaselt hajuv plahvatuste suits, intensiivne tuli meie soomusrongi pihta, pidev kuulipildujatärin – see kõik muutis Nové Zamky lahingu sarnaseks meie suurte Prantsuse lahingute mõnede episoodidega.³⁹

Sõjad lagunened tsaaririigi äärealadel olid selle moodsa relva suurimaks katsepolügooniks. 1919. aastal toetasid mõned soomusrongid Eesti pealetungi bolševike vastu; raskeimad lahingud peeti Paju juures ja Võru all. Paju saamine eestlaste kontrolli alla oli eriti tähtis, sest ilma selle tugi-

³⁷ Burnagel, *Wspomnienia*, 26.

³⁸ Benjamin D. Rhodes, „The Anglo-American Railroad War at Archangel, 1918–1919,” *Railroad History* 151 (1984): 70–83.

³⁹ Válka Československé republiky s Maďarskou republikou rad (1919), <http://worldatwar.eu/index.php?esid=197928614b8e6eeffda121cb30b3a37&lang=12&refcode=0&location=article&articleid=377&categoryid=4&showcomms=1>, 8. august 2017.

punktita ei saanud läti kütid enam oma soomusronge Lõuna-Eestis kasutada.⁴⁰ Mõnisada kilomeetrit lõuna pool oli Poola-Ukraina 1919. aasta sõda sedavõrd raudteest sõltuv, et mõned rindeteated kõlavad kui Metsiku Lääne lood, ainult mustangide ja piisonite asemel on vagunid ja vedurid:

Śmigły grupp: 16. soomusrong koos ühe jalaväe- ja ühe ratsaväeüksusega jõudis võitluses vastasega Powórskini [Povorsk – *toim.*] ja paiskas vaenlase tagasi Stohhidi jõe idakaldale. Raudteesild on purustatud. Powórskis võitsime hulga raudteevarustust (60 laiarööpmelist vagunit), laskemoona ja relvi. [...] Soomusrong pööras Hołoby [Golobõ – *toim.*] peale. Hołobys viibisid veel ukraina raudteelased ja nõrgad politseiüksused. Kui sakslased olid silla õhku lasknud, jäi Hołobysse kinni tohtu hulk raudteetehnikat (räägitakse umbes 1000 vagunist ja 10 vedurist). Ukrainlased üritavad palavikuliselt raudteesilda taastada.⁴¹

Selles sõjas olid vagunid korraga nii relv kui ka sõjasaak. Isegi reket tehti veduritel. Sõja argipäeva Valgevenes, Ida-Poolas, Ukrainas, Lätis ja Eestis kuulusid soomusrongide duellid. Ka seal, kus nad lahingutest otseselt osa ei võtnud, mängisid nad erilist osa. 1919. aasta aprillis vallutas üks Poola ratsaväeüksus Vilniuse. Esmalt hõivasid nad raudteejaama, kuhu nad jäid täiendust ootama, võttes aga samal ajal 13 vedurit ja mõnisada vagunit sõjasaagiks.⁴² Alles suure Punaarmee pealetungiga 1920. aastal kaotas raudteesõda oma tähtsuse. Mitte sellepärast, et soomusronge oleks olnud vähem; tegelikkuses nende arv koguni kasvas, kuid massiarmeede sõjas, milles rakendati eri relvaliike, ei suutnud nad oma privilegeeritud positsiooni enam säilitada.

Raudteesõjaretked oma rahva vastu?

Rongimeeskondade või ka kaasasõitvate üksuste distsipliini hoidmine oli sageli raske. Jaamades oli ikka ja jälle korrarikkumisi, mõnikord väga raske tagajärgedega. Üks selline konflikt algatas näiteks Tšehhoslovakkia

⁴⁰ von Hehn, *Der Baltische*, 17–18.

⁴¹ „7 lutego 1919 r.“ – *Komunikaty Oddziału III*, 47.

⁴² „22 kwietnia 1919 r.“ – *Komunikaty Oddziału III*.

leegionide retke läbi Siberi. 1918. aasta sügisel sattusid Harkivis kõrvuti kaks rongi lääneukrainlaste ja Vene valgetega, kes olid formaalselt liitlased; siiski puhkes raudteelahing, mis lõppes langenute ja haavatutega.⁴³ Ka kodumaale naasjad ja puhkusele sõitjad tekitasid probleeme. 1920. aastal sõitis idarindelt läände rong 150 suguhaigusi põdeva Poola sõjaväelasega. Igas jaamas üritasid nad rongist väljuda, mis muu hulgas viis tulevahetuseni sandarmitega Rzeszówi raudteejaamas.⁴⁴ Veel ohtlikumad olid rindele sõitvad mobiliseeritud. Eriti Rumeenias ja Poolas tuli regulaarselt ette raudteejaamade lähedal asuvate äride rüüstamist. Enamasti olid kannatanuteks juudid, sest neile kuuluski enamik väikekauplusi. Juutide kaupluste rüüstamine võis veel olla juhuslik, kuid nende tagakiusamist ei saa eitada paljude süütegude puhul juudi tsiviilelanike vastu kohalikes rongides ja raudteejaamades sõjajärgses Poolas. Poola Sejmi juudi saadikutele saadeti kümnete kaupa samaladseid kaebusi. Mindla Ehrlich kirjutas:

Koluszki raudteejaama ootesaalis hakkasid sõdurid peksma juudi mehi, eriti neid, kellel oli habe. Nad löid neid, kiskusid habemest ja lõikasid habemed kääridega maha. [...] See kestis mitu tundi ilma katkestamata. Seesama kordus Skierniewices nii perroonil kui ka ootesaalis [...]; Skierniewices alandati avalikult Wolbórzist pärit rabi. Sõdurid tahtsid tema habeme paljaste kätega ära kiskuda, peale selle peksid nad kassade juures juute, sõltumata nende vanusest ja soost. Selle eest, et ma Wolbórzi rabiga rääkisin, sain ka mina kõrvakiilu.⁴⁵

Rongides ja raudteejaamades toiminu kaudu näitas Ida-Kesk-Euroopa end uue tegelikkuse eriti brutaaalse vormina. Sellest perspektiivist vaadatuna võivad mõned asjaolud ja teravused võimenduda, ent pilt ise jääb tõeseks. Massiline migratsioon desorganiseeris ka tegelikkuses riigi-

⁴³ Skrukwa, *Formacje*, 313.

⁴⁴ „2 lipca 1920 roku, Komunikat informacyjny (sprawy wojskowe) nr 37 (104) z okręgów warszawskiego, krakowskiego, łódzkiego, kieleckiego, pomorskiego“ – *Raporty i komunikaty*, 481–484, siin 482.

⁴⁵ AAN, zespół 3 Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 180: Sprawy mniejszości [narodowych w Polsce] 1919–1920, 15 marca 1920, Odpis zeznania Mindli Ehrlich, zamieszkałej w Tomaszowie Mazowieckim przy ul. Warszawskiej 56, k. 27.

loome varast faasi; sõda levis piki raudteeliine ja isegi sügaval tagamaal aitas raudtee kaasa vägivalda levikule, eriti juutide vastu. Viimati nimetatud nähtus võttis sellised mõõtmed, et mitmes piirkonnas, eriti Ukrainas, võib rääkida paralleelsest juudivastasest sõjast. Juudivastane vägivald sisaldas siiski seesuguseid tuntud elemente nagu juudivaenulikud legendid ja tüüpilised pogrommimehhanismid; sellele lisandusid aga ka uued, sõja põhjustatud tagakiusamisvormid, nagu näiteks spionaažimaania. Võib täheldada isegi teatud automatismi, mida on uuemates uurimustes juutide olukorra kohta ilmasõja lõpus piisavalt analüüsinud.⁴⁶ Selle epohhi veel üks element, mille mõju juudi kogukondadele oli veel hävitavam kui raudteesõda, kujutas endast väljakutset ka regulaararmeedele.

„Rohelised“ („zeleni kadar“)

On raske hinnata, millal nad esimest korda esile kerkisid. Veidi rohkem saab öelda nende üksuste tekkimise, tegevuse ja allakäigu mehhanismide kohta. Alguses olid desertööride rühmad, kes peitsid end sandarmeeria eest raskesti ligipääsetavates kohtades. 1918. aastal oli Slavoonias juba suuri grupeeringuid, milles oli kuni 8000 meest. Jakub Beneši väitel kuulus 1918. aasta sügisel „zeleni kadar“isse“ Horvaatias ja Slavoonias umbes 50 000 meest, Galiitsias kuni 20 000 ning Moraavias ja Lääne-Slovakkias mõni tuhat.⁴⁷ Aja jooksul said banded endale nime ja omandasid käitumiskoodeksi, mis tegi vältimatuks võrdluse varauusaegsete mässajate, haidukkide ja röövlitega. Nad ründasid sandarmeid ja maamõisu, pakkusid kohalikele elanikele kaitset rekvisitsioonide eest (oluline on sealjuures märkida, et nad ka ise rekviireerisid). Slovakk Jozef Ferančík käsitas aega „rohelist“ juures oma elu suurima seiklusena:

⁴⁶ Piotr J. Wróbel, „Foresadowing the Holocaust. The Wars of 1914–1921 and Anti-Jewish Violence in Central and Eastern Europe“ – *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*, toim. Jochen Böhlert jt (München: Oldenbourg, 2014), 169–206.

⁴⁷ Jakub Beneš, „Zelené kádry jako radikální alternativa pro venkov na západním Slovensku a ve středovýchodní Evropě 1917–1920,“ *Forum Historiae* 2 (2015): 20–34.

[---] see oli uljas elu härrade kulul; me loovutasime palju ka vaestele, kes sel ajal nälgisid. [---] Vaesed ütlesid, et me oleme Jumala vits härrade ja juutide turjal. Ma arvan, et neil oli õigus, sest härrad ja juudid ei võtnud sõjast osa ja läksid häbematuks. Ainult rohelised sellid said seda lumpenit karistada.⁴⁸

Mõne „roheliste“ pealiku kuulsus ületas kohalikud piirid. Üks selliseid oli näiteks Slavoonia serblane Jovo Stanisavljević, kelle hüüdnimi oli Čaruga. Tema karjäär lõppes alles 1925. aastal, kui Jugoslaavia sandarmid ta kinni võtsid.

„Roheliste“ liikumiste laienemisele rajas tee Habsburgide monarhia lagunemine. Banded hakkasid kasvama, õigusega võis kõnelda juba tervetest rügementidest. Paljud piirkonnad, Slavoonia esimeste seas, langesid kaosesse. „Rohelised“ said ka täiendust. Kõigist rahvustest demobiliseeritud sõdurid, vabastatud sõjavangid, ennekõike aga kohalikud talupojad täitsid „roheliste“ ridu ja muutsid käitumisreegleid. Sel korral pidid „roheliste“ nuhtlust taluma Horvaatia, Slavoonia ja Ülem-Ungari väiksemad ja keskmised linnad. Ründelaine ohvriteks langesid enamasti juudid, maaomanikud ja Habsburgide endised kohalikud võimukandjad. Zagrebi juudi ajakirjas Židov mõisteti toimuv teravalt hukka. Näis, nagu olnuks vana monarhia ainus võim, mis pidas oma kohustuseks ka oma juudi alamaid kaitsta. Kohalikud elanikud osalesid röövimises ilma tingimuste ja nähtavasti ka südametunnistuse piinadeta, kirjutati ajakirjas.⁴⁹ Oktoobri lõpus üritasid „rohelised“ Zagrebi isegi oma kontrolli alla võtta. „Roheliste“ tegevusel olid tagajärjed ka suures poliitikas. Suutmata omal jõul rahu ja korda taastada, pöördusid Horvaatia linnad üksteise järel Serbia poole palvega lasta Serbia armeel Horvaatiasse marssida.⁵⁰ See viis lõpuks uue vägivaldalaeni, seekord ründas Serbia sõjavägi endisi „rohelisti“ ja kahtlusalseid talupoegi. Pikemas perspektiivis aitasid olukorra rahunemisele suuresti kaasa maareformid. Teisalt näitas agraarpoliitika mõju „zeleni kadar’ile“ isegi „roheliste“ kiiret evolutsiooni. Mõne kuuga

⁴⁸ Beneš, „Zelené kádry“, 24.

⁴⁹ Židov, 1.12.1918, viidatud: Ivo Banac, „„Emperor Karl Has Become a Comitadji“: The Croatian Disturbances of Autumn 1918“, *The Slavonic and East European Review* vol. 70, no. 2 (1992): 290.

⁵⁰ Banac, „Emperor“, 303.

muutusid desertööride banded peaaegu regulaarseteks relvajõududeks ja seejärel, 1918. aasta sügisel, hakkas nende tegevus omandama talurahva-sõja iseloomu.

Kõiki kolme „rohelist“ arenguastet näeme ka regioonis, mida „roheliste“ uurijad enamasti ignoreerivad, nimelt lagunenud tsaaririigi lääneosas. Slavoonia ja Lääne-Slovakkia erinevus seisnes selles, et põhjapoolsel maal eksisteerisid kõik bandede arengufaasid paralleelselt üheskoos. Sel ajal kui desertöörid ja endised sõjavangid külasid ja väikelinnu häirisid, terroriseerisid sõjapealike suuremad üksused ja isegi terved armeed ka suuremaid asulaid. Samal ajal tegutsesid idas mõnikord väga tugevad talupoegade väekoondised. Valgevenes, Poolas ja Ukrainas nimetati viimaseid lihtsalt „rohelisteks“. Uute riikide loomise perioodil kontrollisid niisugused üksused mõnikord terveid maakondi.

Kui ohtlik võis mõnikord olla niisugune amorfne talupojaarmee, said Poola III korpuse sõdurid Ukrainas oma nahal tunda. 1918. aasta kevadel tunnustas Ukraina Keskraada poolakaid formaalselt kui liitlasi. Üksuste katastroofiline olukord varustuse ja toidumoonas vallas viis peagi konfliktideni talupoegadega. Rekviireerimised tekitasid raevu, aga ennekõike seejärel, kui kohalikud poolakatest mõisaomanikud hakkasid sõdureid rakendama oma maadel elavate talupoegade distsiplineerimiseks. Olukord eskaleerus 1918. aasta aprillis. Talupojad ründasid üht rekviireerimiskomandot ning lasksid vangi võetud sõdurid maha. Vastukäiguna pommitasid poolakad mitut küla ja põletasid need maha. Seejärel hukati mõnikümme talupoega. See oli kohalike elanike jaoks silmanähtavalt liig. Talupojad ründasid rohkem kui 3000-mehelist Poola korpust ja piirasid selle Nemõrvis sisse. Pärast lühikest lahingut andsid poolakad alla, misjärel enamik neist kohapeal mõrvati, mõned ellujäänud andsid talupojad austerlastele üle.⁵¹

„Roheliste“ liikumine Valgevenes ja Ukrainas erines Horvaatia „roheliste“ liikumisest ka välistingimuste poolest. Palju sagedamini kui lõunas olid talupojad-partisanid siin ainult multilateraalse konflikti ühed osalised. 1918. aasta aprillis ei jälginud III korpuse lahingut Nemõrvis

⁵¹ Henryk Bagiński, *Wojsko polskie na wschodzie 1914–1920* (Varssavi: Główna Księgarnia Wojskowa, 1921), 361–391.

mitte ainult austerlased. Mõni kilomeeter ida pool võitlesid bolševikud Ukraina Keskraada üksuste vastu, mille ajalugu kulges kiiresti oma lõpu poole; varsti asendati see hetman Skoropadskõi valitsusega. Multilateriaalsetes konfliktides osalevatele sõduritele polnud mitte alati selge, kelle vastu nad parajasti võitlevad. Olid need ukrainlased, bolševikud või lihtsalt talupojad? Ka raudteesõdades võtsid „rohelised“ sageli aktiivse kolmanda osapoole positsiooni ja tegutsesid täiesti sõltumatult „ametlikest“ rindejoontest. Raportites ilmneb nende kohalolek purustatud telefoni-liinide, paljaksröövitud mõisate ja rüüstatud mõisametsade ning ka väiksemate lahingute näol. Ka aasta möödudes ei kaotanud „rohelised“ selles piirkonnas oma jõudu. 1920. aastal võitles Poola regulaarmee Grodna ümbruses Valgevenes ikka veel talupojajõukudega, kes hävitasid rekvireerimiskomandosid.⁵²

„Roheliste“ kolme arengufaasi paralleelsust Valgevenes ja Ukrainas võrdluses Horvaatia ja Slovakkiaiga ei illustreeri mitte ainult külaelanike kiire radikaliseerumine. Tähtsat osa mängis ka ajendite kooskõla, mis viis radikaliseerumiseni. Romanovite ja Habsburgide monarhia piirialal talusid talupojad majanduslikku vägivalda nii rekvireerimiste, väeüksuste läbimarsi ja kui ka sõjast tingitud laastamisena. Koos sellega aga ilmnis aina enam kalduvus mõisnike maid laiali jagada ning juutide ja teiste võõraste vastu vägivalda tarvitada. Selle plahvatusohtliku segu süütamiseks ei olnud enam palju vaja. Mõnikord piisas selleks uute maksukohustuste või mobilisatsiooni väljakuulutamisest, nagu juhtus Vilniuse lähedal 1919. aastal:

Need maakonnad tõusid bolševike vastu üles ning moodustasid rohelise armee, mis koosnes talupoegadest ning mida juhtisid õigeusu ja katoliku preestrid. Bolševikud mobiliseerisid seal kõik 18–40-aastased [inimesed] põllutöödele; hädavajadus iseend ja oma vara kaitsta sundis talupojad punaste vastu võitlusse astuma. Bolševikud panid kokku 40–80-mehelised ratsaväeüksused, mis olid relvastatud kuulipildujatega, ning tapsid „rohelised“ ja nende perekonnad.⁵³

⁵² „14 kwietnia 1919 roku“ – *Komunikaty Oddziału III*, 158.

⁵³ „7 lipca 1919, Świąciany. Raport instruktora Straży Kresowej powiatu święciańskiego Władysława Kowalenki” – *Raporty Straży Kresowej*, 757–759, siin 758.

Talurahvasõda soikus Punaarmee pealetungi ajal Poola vastu 1920. aasta suvel, et hiljem, pärast Varssavi lahingut, uuesti puhkeda. Taganevad bolševikud pidid end kaitsma „rohelist“ vastu, kes said nüüd tagasi kõik selle, mis Punaarmee teel läände neilt rekvireerida oli suutnud.

„Zeleni kadamit“ peetakse üldiselt ajaliselt väga piiratud nähtuseks. Kui aga vaadelda asjasse puutuvate maade hilisemat ajalugu, ei ole see sugugi nii. Seda väidet ei sea kahtluse alla mitte ainult Čaruga-taoliste röövlite pikk karjäär. Ka esmapilgul väga rahumeelsetes küldes oli veel 1930. aastatel suurel hulgal relvi ja laskemoona, mis aeg-ajalt puhkevate talurahvarahutuste ajal kasutusele võeti. Ka „pügmeesõdade“ psühholoogilisi järelemeid ei tohi ignoreerida. Valmisolek lahendamata jäänud probleeme vägivallaga ära klaarida püsis piirkonnas sõja kauakestva pärandina.⁵⁴

Kokkuvõte

Alates 1917. aastast kujunes Ida-Kesk-Euroopas ja Kagu-Euroopas välja sõja erivorm. See sõda polnud mitte ainult liikuvam kui läänerindel. See oli ka multilateraalne ja kaootiline. Mõni rinne ja mõned lahingud meenusid sõda läänerindel, teised aga olid lähedased sellele, mida tänapäeval nimetatakse vähese intensiivsusega konfliktiks. Tsiviilelanikel oli selles sõjas eriti tähtis osa. Suuremalt jaolt jäi nende õlule sõjaväeüksuste varustamine, mis puudus üldse või ei olnud piisav. Väga sageli langesid nad mitmesuguste repressioonide ohvriks. Teisalt võtsid kohalikud elanikud üsna tihti ise sõjategevusest osa. „Rohelised“ kujunesid mõjukaks jõuks, mis võis muuta kohalikku rindeolukorda. Niisugustel juhtudel saavutas vägivallamonopoli kandumine riigivõimult üksikute relvaformeringute ülemate kätte tõeliselt märkimisväärsed mõõtmed.

Kõike seda, mida läänerinde ja sõjajärgse Euroopa perspektiivist vaadeldakse kui pügmeesõdade lahendamatu tapatalguit, võib siiski käsitleda ka kui ajaloo järjekordset ja kindlasti mitte viimast kihistust impee-

⁵⁴ Vt Dirk Schumann, „Europa, der Erste Weltkrieg und die Nachkriegszeit: eine Kontinuität der Gewalt?“ *Journal of Modern European History* Vol. 1, No. 1 (2003): 24–43.

riumiarmeede tagasitõmbumisest sellest paljukultuurilisest Euroopa osast. Nagu teame, oli sellelsamal ajalookihistusel järgnenud aastakümnetel nii mõnigi järg, ja sellele, et neid tulevikus enam ei tule, ei osuta miski.

Saksa keelest tõlkinud Toomas Hiio

Bibliograafia

Arhiivid

Uute Dokumentide Arhiiv (Archiwum Akt Nowych, AAN)

Biurow Sejmowy RP 1919–1939, sygn. 57, Działalność Komisji dla Badania Zbrodni Ukraińskich

Zespół 3 Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 180: Sprawy mniejszości [narodowych w Polsce] 1919–1920

Publitseeritud allikad

O niepodległą i granice. Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921, koost. Marek Jabłonowski ja Adam Koseski. Varssavi-Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 1999.

O Niepodległą i granice. t. 2, Raporty i komunikaty naczelných władz wojskowych o sytuacji wewnętrznej Polski 1919–1920, koost. Marek Jabłonowski, Piotr Stawiecki, Tadeusz Wawrzyński. Varssavi-Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 1999–2000.

O niepodległą i granice, t. 7: Raporty Straży Kresowej 1919–1920. Ziem Północno-Wschodnich opisanie, koost. Joanna Gierowska-Kałuża, Varssavi-Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2011.

Kirjandus

Babel, Isaac. *Diary 1920*, tõlk. H. T. Willetts. New Haven: Yale University Press, 1998.

Bagiński, Henryk. *Wojsko polskie na wschodzie 1914–1920*. Varssavi: Główna Księgarnia Wojskowa, 1921.

Banac, Ivo. „„Emperor Karl Has Become a Comitadjı”: The Croatian Disturbances of Autumn 1918,” *The Slavonic and East European Review* vol. 70, no. 2 (1992): 284–305.

- Beneš, Jakub. „Zelené kádry jako radikální alternativa pro venkov na západním Slovensku a ve středovýchodní Evropě 1917–1920,“ *Forum Historiae* 2 (2015): 20–34.
- Burnagel, Stanisław. *Wspomnienia wojenne intendenta dywizji*. Varssavi: s. n., 1934.
- Carsten, Francis L. *Revolution in Central Europe 1918–1919*. London: Temple Smith, 1972.
- Fudakowski, Jan. *Ułańskie wspomnienia z roku 1920*, koost. Bohdan Królikowski. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2005.
- Górny, Maciej. „Identity under Scrutiny. The First World War in Local Communities“ – *Imaginations and Configurations of Polish Society. From the Middle Ages through the Twentieth Century*, toim. Yvonne Kleinmann, Jürgen Heyde, Dietlind Hüchtke, Dobrochna Kałwa, Joanna Nalewajko-Kulikow, Katrin Steffen, Tomasz Wiślicz, 261–277. Göttingen: Wallstein Verlag, 2017.
- Handelsman, Marcelli. *W piątym pułku Legionów. Dwa miesiące ofensywy litewsko-białoruskiej*. Zamość: Zygmunt Pomarański i S-ka, 1921.
- Hehn, Jürgen von. „Der baltische Freiheitskrieg – Umrisse und Probleme 1918–1920“ – *Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920*, koost. Jürgen von Hehn, Hans von Rimscha, Helmuth Weiss. Marburg: Herder-Institut, 1977.
- Horáková, Pavla & Kamen, Jiří. *Přišel befel od císaře pana. Polní pošta – příběhy Čechů za první světové války*. Praha: Argo, 2015.
- Horne, John & Kramer, Alan. *German Atrocities, 1914: A History of Denial*. New Haven – London: Yale University Press, 2001.
- Kawczak, Stanisław. *Milnące echa. Wspomnienia z wojny 1914–1920*. Varssavi: Libra, 1991.
- Leidinger, Hannes & Moritz, Verena. *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr: die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920*. Viin: Böhlau, 2003.
- Lieb, Peter. „Aufstandsbekämpfung im strategischen Dilemma. Die deutsche Besatzung in der Ukraine 1918“ – *Die Besatzung der Ukraine 1918. Historischer Kontext – Forschungsstand – wirtschaftliche und soziale Folgen*, toim. Wolfram Dornik, Stefan Karner, 111–139. Graz-Viin-Klagenfurt: Verein zur Förderung der Forschung von Folgen nach Konflikten und Kriegen, 2008.

- Lohr, Eric. *Nationalizing the Russian Empire. The Campaign Against Enemy Aliens During World War I*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 2003.
- Mitrović, Andrej. *Serbia's Great War 1914–1918*. London: Purdue University Press, 2007.
- Moraczewski, Jędrzej. *Przewrót w Polsce*, koost. Tomasz Nałęcz. Varssavi: Muzeum Historii Polski, 2015.
- Nachtigal, Reinhard. „Krasnyj Desant: Das Gefecht an der Mius-Bucht. Ein unbeachtetes Kapitel der deutschen Besatzung Südrusslands 1918,” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* Bd. 53, Heft 2 (2005): 221–246.
- Opačić, Petar. *Srbija, solunski front i ujedinjenje 1918*. Belgrad: Književne novine, 1990.
- Petr, František Stanislav. *Pod rakouskou orlicí a českým lvem*. Praha: Gasset, 2015.
- Rhodes, Benjamin D. „The Anglo-American Railroad War at Archangel, 1918–1919,” *Railroad History* 151 (1984): 70–83.
- Sanborn, Joshua. „The Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War,” *Contemporary European History* vol. 19, no. 3 (2010): 195–213.
- Schumann, Dirk. „Europa, der Erste Weltkrieg und die Nachkriegszeit: eine Kontinuität der Gewalt?” *Journal of Modern European History* vol. 1 no. 1 (2003): 24–43.
- Składkowski, Felicjan Sławoj. *Moja służba w Brygadzie. Pamiętnik polowy*. Varssavi: Bellona, 1990.
- Skrukwa, Grzegorz. *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921*. Toruń: Adam Marszałek, 2008.
- Toma, Peter A. „The Slovak Soviet Republic of 1919,” *The American Slavic and East European Review* vol. 17, no. 2 (1958): 203–215.
- Wróbel, Piotr J. „Foreshadowing the Holocaust. The Wars of 1914–1921 and Anti-Jewish Violence in Central and Eastern Europe” – *Legacies of Violence: Eastern Europe's First World War*, toim. Jochen Böhrer, Włodzimierz Borodziej, Joachim von Puttkamer, 169–206. München: Oldenbourg, 2014.

Veebileht

- Válka Československé republiky s Maďarskou republikou rad (1919), <http://worldatwar.eu/index.php?esid=197928614b8e6eeffdfa121cb30b3a37&lang=12&refcode=0&location=article&articleid=377&categoryid=4&showcomments=1>, 8. august 2017.

**ÜLEVAATED KONVERENTSI-
ETTEKANNETE PÕHJAL**

Tšehhoslovakkia armeekorpus Itaalia kuninglikus armees 1918. aastal

Ciro Paoletti, Loredana Vannacci

Sokol ja Tšehhoslovakkia Rahvusnõukogu

Tšehhid olid oma maa ja rahva iseseisvusest kaua unistanud. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses aitas seda unistust elus hoida ühing Sokol (Pistrikud).

Kohe I maailmasõja alguses moodustasid iseseisvusmeelsed tšehhi ja slovaki poliitikud Tšehhoslovakkia Rahvusnõukogu. Selle üks peamisi ülesandeid oli oma sõjaväe formeerimine, milles nähti ainsat võimalust saavutada poliitiline kaal Antandi silmis. Eesmärk teostus Venemaal ja Prantsusmaal – 1916. aastal formeeriti Vene ja Prantsuse armee Tšehhoslovakkia leegionid.

Kaasaegsete sõnul hakkasid Itaalia rindele saadetud Austria-Ungari armee üksuste tšehhi ja slovaki sõdurid itaallaste poolele üle minema kohe, kui Itaalia oli 1915. aasta kevadel sõtta astunud. Milan Rastislav Štefánik, tuntud tšehhi astronoom, kes töötas 1904. aastast alates Prantsusmaal ja oli 1914. aastal lendurina Prantsuse sõjaväkke astunud, läks Itaaliasse 1916. aasta alguses. Seal hakkas ta juhtima Austria üksustele suunatud propagandat, mis suurendas kiiresti itaallaste poole üle jooksnud või end itaallastele vangi andnud tšehhi ja slovaki sõdurite hulka.

Sõdurid

Välja arvatud mõned mehed, keda Itaalia luure rakendas teabekogujate või tõlkidena, paigutasid itaallased ülejäänud tšehhi ja slovaki sõjavangid peamiselt Salernosse ja Santa Maria Capua Veteresse Lõuna-Itaalias. Üldjuhul hoiti neid teistesse Austria-Ungari rahvustesse kuuluvatest sõjavangidest eraldi. Itaalia välisministeerium eeldas, et Austria-Ungari

eksisteerib edasi ka pärast I maailmasõja lõppu, ega soovinud tekitada veel ühte poliitilist probleemi.

1917. aasta jaanuaris formeerisid tšehhi ja slovaki sõjavangid, keda peeti kinni Santa Maria Capua Vetere sõjavangilaagris, Tšehhoslovakkia vabatahtliku korpuse, kuid Itaalia valitsus ei tunnustanud ega aktsepteerinud seda. Sellest hoolimata koondati tšehhi ja slovaki sõjavangid nüüd Certosa di Padulasse, sõjavangilaagriks muudetud kloostrisse. 1917. aasta oktoobris oli ikka veel tunnustamata korpusesse astunud umbes 4000 meest.

Ettepanek

1917/1918. a talvel soovitas sõjaväeluure Itaalia kuningliku armee kindralstaabile tšehhi ja slovaki vabatahtlikud vastu võtta ning hakata neid üksusteks formeerima. Kindralstaap arutas ettepanekut. Peamine probleem oli nende sõdurite võimalik saatus, kes langevad austerlaste kätte vangi. Endiste Austria sõduritena oleks nad kindlasti üles poodud ja seetõttu näis tšehhide ja slovakkide üksuste formeerimine julm. Itaallaste lüüasaamine Caporetto¹ lahingus ja sellest tingitud sõdurite nappus oli põhjus, miks tšehhide ja slovakkide ettepanek üldse vastu võeti. Itaalia armee aga otsustas, et tšehhide ja slovakkide eesliinile saatmine on liiga riskantne, ning nad formeeriti seitsmeks tööpataljoniks, mis rakendati kindlustustöödele Adige oru lõunaosas, nii-öelda teises ešelonis, mida kavatseti kasutada juhul, kui austerlased tungivad üle Piave jõe. Seal peatasidki itaallased 1917. aasta detsembris austerlaste pealetungi.

Asjaoludel oli ka poliitiline aspekt. 1917. aastal moodustasid itaallased „Itaalia komitee kokkuleppe saavutamiseks Austria-Ungari rõhutatud rahvaste seas“,² mille esimees oli parlamendisaadik Andrea Torre ja mis toetas „Rõhutatud slaavi rahvaste alalist konverentsi“, millest võtsid osa ka

¹ Tänapäeval Kobarid Sloveenias. Itaallased kaotasid 24. oktoobrist 19. novembrini 1917 peetud Caporetto lahingus Austria-Ungari ja Saksa armee vastu üle 300 000 mehe, neist enamiku sõjavangidena. (Tlk.)

² Vt „Per l'accordo fra i popoli oppressi dall'Austria-Ungheria,“ *L'Illustrazione italiana* no. 21 (XLV aastakäik), 26. mai 1918, 401.

tšehhid ja slovakiid. Viimane kogunes Roomas 1918. aasta aprilli esimesel poolel. Tšehhid ja slovakiid moodustasid ühise delegatsiooni ning Itaalia tunnustas neid millegi natsioonitaolise, kuid siiski veel mitte riigina. Juba samal kuul aga saavutas edu Itaalia-Tšehhoslovakkia Lepingu Komitee eeskätt tänu oma sekretäri krahv Spada tegevusele.

Parlamendisaadik Torre ja jugoslaavlaste liider Ante Trumbić olid äsja jõudnud kokkuleppele ning Itaalia tunnustas Jugoslaaviat kui liitlast ja lõunaslaavi rahvaste ühiskodu. Seni oli Itaalia tunnustanud ainult Serbiat. Ettepanek teha sedasama anti Pariisis üle teistele Antandi riikidele ja laiendati kõigile Habsburgide rõhutud rahvastele, st poolakatele, rumeenlastele, tšehhidele ja slovakkidele. Tšehhoslovakkia Rahvusnõukogu aga soovis rohkemat kui vaid pelk poliitiline tunnustus. Tšehhid ja slovakiid tahtsid ka Itaalias osaleda tegelikus võitluses samamoodi, nagu nad juba tegid seda Venemaal ja Prantsusmaal. Itaalia sõjaväeluure toonitas, et tšehhid on saksa keelt kõnelevate austerlaste vastu. Väike Tšehhoslovakkia leegion Prantsusmaal võitles hästi nagu ka palju suurem Tšehhoslovakkia leegion Venemaal. Seetõttu polnud sõjaväeluure arvates põhjust keelduda positiivsest vastusest tšehhide ja slovakkide delegatsiooni taotlusele. Selle tulemusena antigi luba Tšehhoslovakkia üksuse formeerimiseks.

21. aprillil 1918 sõlmiti ametlik kokkulepe. Itaalia peaminister Vittorio Orlando, Itaalia sõjaminister Vittorio Italico Zupelli ja Tšehhoslovakkia Rahvusnõukogu asepresident kirjutasid alla konventsioonile, mida võib käsitada kui esimest Tšehhoslovakkia poolt alla kirjutatud rahvusvahelist lepingut. Itaalia tunnustas Tšehhoslovakkia Rahvusnõukogu lepingupartneri, s.o riigina.

Üksused

Pooled leppisid kokku, et Itaalias formeeritakse Tšehhoslovakkia üksused. Need allusid täielikult Itaalia armeele ja Itaalia armee käskudele. Tšehhoslovakkia üksusi pidid juhtima Itaalia ohvitserid ja kindralid ning Itaalia staabid. Üksused pidid kandma Itaalia vormi, kuid rahvuslike käiseembleemidega ja mis kõige olulisem, võitlema oma rahvuslipu all. Esialgses koosseisus nähti ette üks jalaväediviis ja reservüksused, kokku

350 ohvitseri ning 12 500 allohvitseri ja sõdurit. Soovijaid oli palju rohkem, 14 000, kuid mitte kõiki ei võetud esialgu vastu. Diviis, mille ülem oli kindral Andrea Graziani, koosnes kahest brigaadist, kummaski kaks jalaväerügementi. 1. brigaadi ülem oli kindral De Vita ja sellesse kuulusid 1. ja 2. rügement. 2. brigaadi ülem oli kindral Sapienza ja sellesse kuulusid 3. ja 4. rügement. Sõdurite arv aga muutus peagi. Tšehhoslovakkia Rahvuskogu tahtis formeerida tõelise armee, isegi kui see võitleb eri rinnetel. Nad aktsepteerisid Tšehhoslovakkia üksuste allumist teiste riikide väejuhatustele, kuid käsitasid seda ühe armeena, mis on laiali pillutatud eri rinnetele. Niisiis sai Itaalia armeele alluvast diviisist 6. jalaväediviis, millesse kuulusid 11. ja 12. brigaad ning vastavalt 31. ja 32. ning 33. ja 34. rügement.

24. mail 1918, Itaalia sõtta astumise kolmandal aastapäeval, annetati Roomas diviisile tema lipp. 30. mail allutati diviis XXII armeekorpusele ja siirdi Berici mägedesse Vicenza lähedal.

Lahingud

Vähem kui kuu aja pärast läksid austerlased Piave jõel ja mägedes rünnakule. 6. diviis ei olnud eesliinil, kuid pidi kummaski brigaadist, nimelt 31. ja 33. rügemendist, eesliinile saatma paar pataljoni. 31. rügemendi pataljonid võitlesid Dossaltos ja 33. rügemendi pataljonid Montello mäel, mis oli Itaalia kaitseliini raskuspunkt, ja osalesid seejärel kokkupõrgetes Fossalta di Piaves. Kaotused olid suured, kuid mitte rängad. 62 meest langes, 101 sai haavata ja 18 jäi teadmata kadunuks. Viimastest langes 11 meest õnnetuseks austerlaste kätte sõjavangi. Nad tuvastati tšehhide või slovakkide ja endiste keiserliku armee sõduritena, kes kandsid vaenlase vormi ning võitlesid vaenlase sõjaväes oma sõjaväe vastu. Seetõttu mõisteti nad desertööride ja reeturitena süüdi ning poodi Friulis, Oderzo linna lähedal üles.

See oli üks põhjusi, miks järgmisel kuul, 1918. aasta juulis, saadeti 6. diviis uude ja eeldatavalt rahulikumas rindelõiku Garda järvest idas Bocca di Navene ja Monte Baldo vahel. 12. brigaad jõudis uutele positsioonidele 15. juulil ja diviis hoidis oma rindelõiku kuni septembrini.

Suvi oli vaikne, sest ei itaallastel ega ka austerlastel polnud sõdureid raisata. 1918. aasta septembris aga algasid operatsioonid uuesti.

21. septembril 1918 alustasid austerlased rünnakut. Rünnak ei olnud edukas, kuid Dosso Alto di Nago juures võtsid nad viis sõjavangi. Kordus seesama. Sõjavangid tuvastati keiserliku armee endiste sõduritena, mõisteti reeturitena surma ja neli neist poodi järgmisel päeval Prabi di Arco linnas üles. Viies oli liiga noor ja sai eluaegse vanglakaristuse. Surmamõistetud poodi linna põhjaosas oleva mäe jalamil puude otsa. Mäel on Castello di Arco kindlusevaremed ja tänapäeval käsitatakse väikest platsi mäejalamil Tšehhi Vabariigi territooriumina.

Septembri lõpus koondati tšehhide rekkeüksused 39. Tšehhi luure- ja rekkerügemendiks, mille ülesandeks said rekke-, luure- ja propagandaoperatsioonid. 7. oktoobril siirdi 6. diviis Piave jõe ja sellele allutati äsja formeeritud 35. jalaväerügement.

Kahe nädala pärast, 21. oktoobril 1918, tunnustas Itaalia kuningriik ametlikult Tšehhoslovakkia Vabariiki ning 23. oktoobril formeeris Itaalia sõjavägi ametlikult Tšehhoslovakkia armeekorpus, mille juhatajaks määrati kindral Luigi Piccione. Korpusele allusid 6. ja 7. jalaväediviis. Viimane oli formeeritud nendest ülejooksikutest ja sõjavangidest, keda polnud varem võetud 6. diviisi või kes olid hiljem vangi langenud või ülejooksnud.³

Järgmisel päeval, Caporetto lahingu aastapäeval, alustas Itaalia armee oma viimast pealetungi, mis on tuntud kui Vittorio Veneto lahing. Austria-Ungari armee varises mõne päevaga kokku ja 29. oktoobril saatsid austerlased itaallaste juurde delegatsiooni vaherahuettepanekuga. Vahe-rahukokkulepe kirjutati alla 3. novembril 1918 – samal päeval sisenesid

³ Armeekorpus koosnes kahest jalaväediviisist ja muudest üksusest. Kummaski diviisis oli kolm jalaväerügementi, suurtükiväerügement, sidekompanii ja pioneerikompanii, sanitaarüksus, varustusüksus ja kaks autotranspordüksust. Igas jalaväerügemendis oli kolm jalaväepataljoni ja kolm kuulipildujakompaniid. Suurtükiväerügementides oli kolm divisjoni, igähes kolm patareid. Armeekorpus staabi otsealluvuses oli ratsaväeeskadron, kaks jalgratturite kompaniid, kaks soomusautokompaniid, kolme patareiga raskehaubitsadivisjon ja välihospidal. Seega oli kokku üheksa jalaväepataljoni, üheksa kuulipildujakompaniid, 12 suurtükipatareid, ratsaväeeskadron, soomusautode ja jalgratturite poolpataljonid ning toetuspataljonile vastav üksus, mis koosnes sanitaar-, side-, pioneeri- ja varustusüksustest.

Itaalia üksused Trentosse ja Triestesse – ning relvarahu algas 4. novembril kell 16.00, nädal varem kui läänerindel.

Tšehhoslovakkia armeekorpus oli võidelnud vapralt ja see märgiti ära Itaalia ülemjuhatus ametlikes teadaannetes, mis avaldati 3. ja 4. novembril 1918.⁴ Tšehhoslovakkia armeekorpuse kogukaotused Itaalia rindel olid 355 langenut, sadu haavatuid ning 55 sõjavangi, nende hulgas mehed, kelle austerlased üles poosid. Tšehhoslovakkia sõjaväelastele annetatud Itaalia autasude seas oli 16 hõbedast ja 18 pronksist vaprusemedalit (*Ricompense al valor militare*) ja 110 sõjateeneteristi (*Croce al merito di guerra*).

Paljud Vittorio Veneto lahingu ajal, eriti aga kohe pärast lahingut vangi võetud tšehhi ja slovaki sõdurid soovisid astuda Tšehhoslovakkia armeekorpusesse, milles oli sõja lõpuks 25 000 meest. Paljusid ei võetud vastu, vaid nad saadeti värbamiskeskustesse, millest suurim oli Gallarate Milano lähistel, kus neist formeeriti 55 pataljoni: 43 territoriaal-maakaitseväepataljoni, üks löögipataljon, üheksa irregulaarpataljoni ja kaks sudeedisakslaste territoriaal-maakaitseväepataljoni. Kõik need saadeti hiljem Tšehhoslovakkiasse.

8. detsembril 1918 andsid Tšehhoslovakkia sõdurid Padovas ustavusvande uuele Tšehhoslovakkia Vabariigile. Tseremooniat austasid oma kohalolekuga Itaalia kuningas Vittorio Emmanuele III ja Itaalia armee kindralstaabi ülem kindral Armando Diaz.

Tšehhoslovakkias

Tšehhid kuulutasid oma iseseisvuse ametlikult välja Prahast 28. oktoobril 1918. Kaks päeva hiljem liitusid vastsündinud riigiga slovakiid, avaldades slovaki rahva Martini⁵ deklaratsiooni. Juba enne ilmasõja lõppu olid tšehhid ja slovakiid alustanud ajutise põhiseaduse koostamist. Noor riik võttis oma ajutise konstitutsiooni vastu ja 14. novembril 1918 valiti esimeseks presidendiks Tomáš Garrigue Masaryk. Tšehhoslovakkia Vabariigiga liideti Austria-Ungari keisririigi Austria ossa kuulunud Tšehhi kuningriigi

⁴ Vt need kuupäevad kogumikus *I bollettini della guerra MCMXV–MCMXVIII* (Milano: Edizioni Alpes, 1923).

⁵ Linna nimi oli sel ajal Turčiansky Svätý Martin.

osad Tšehhima, Moraavia ja Sileesia. Slovakkia ja Ruteenia Karpaadi mägedes, mida tšehhid ja slovakiid samuti oma riigi koosseisu nõudsid, olid aga keisririigis kuulunud Ungari kuningriiki.⁶ Liitmise tulemusena tekkisid Tšehhoslovakkias suured saksa, ungari, poola ja ukraina vähemused. Tšehhid moodustasid uue riigi kodanikest napilt 50% ning poolakad ja ungarlased, kes elasid Tšehhoslovakkia ajutistes piirides, olid resoluutselt selle vastu, et nende asualasid ei liideta vastavalt Poola või Ungariga. Kohe algasid rahutused, eriti Slovakkias, kus neid õhutas Ungari ajutine valitsus, et liita ungari keelt kõnelevate elanikega alad oma territooriumiga.

Juba 1. novembril 1918 olid Itaalia sõjavangid mõnes Austria sõjavangilaagris mässama hakanud, oma valvuritelt relvad võtnud ning nii oma laagrites kui ka lähedal asuvates linnades ja raudteejaamades võimu haaranud. Nii juhtus Alam-Austria Sigmundsherbergis, tulevase Austria-Tšehhoslovakkia piiri lähedal, ja Tšehhimaal Theresienstadtis (Terezín).⁷ See mõneti kummaline olukord muutus kohe, kui laiali saadetud Austria-Ungari keiserliku armee tšehhi rügemendid naasid kodumaale ja endistel Itaalia sõjavangidel lubati tagasi Itaaliasse minna. Esialgu aga oli tegu tõsise probleemiga. 14. detsembril 1918, poolteist kuud pärast sõja lõppu, hakkas Itaalia armee Tšehhoslovakkia armeekorpus, mille juhataja oli endiselt kindral Piccione, kodumaa poole liikuma. Kohale jõudnud üksused saatis Tšehhoslovakkia valitsus kohe edasi itta, ametlikult selleks, et tõrjuda ungarlaste Slovakkia hõivamise katseid. Tšehhoslovakkia armeekorpus moodustas üle poole vast loodud Tšehhoslovakkia sõjaväest. Teise poole moodustasid Austria keiserliku armee veteranid ja kohalikud vabatahtlikud, sest mehed, kes olid võidelnud Prantsusmaal, olid veel kaugel, ning enamik tšehhe ja slovake, kes võitlesid Venemaal, olid endiselt Siberis. Kuid nagu näeme, muutus Itaaliast saabunud armeekorpus kohalolek poliitiliseks probleemiks.

⁶ Austria keisri titulatuuri kuulus hulk kuningatiitleid. Peale Austria ertshertsogi tiitli oli keiser ka Tšehhi, Ungari, Galiitsia-Lodomeeria jt maade kuningas. 1867. aastal jaotati keisririik kaheks, Tsisleitaaniaks (Austria osa) ja Transleitaaniaks (Ungari osa), kusjuures nüüdsest personaalunioonis Ungari sai väga suure autonoomia. Tšehhima ja Ruteenia kuuluti Austria osaks. Slovakkia ja Ruteenia kuuluti Ungarile. Tänapäeval on Ruteenia Ukraina Taga-Karpaatia oblast. (Tlk.)

⁷ Vt Carlo Salsa, *Trincee: Confidenze di un fante* (Milano: Sonzogno, 1934); Paolo Monelli, *Le scarpe al sole: cronache di gaie e di tristi avventure di alpini di muli e di vino* (Milano: Mondadori, 1981).

Poliitilised ja diplomaatilised probleemid Prahas

Sel ajal kui Tšehhoslovakkia sõjaväelased kodumaale tagasi pöördusid, pidi valitsus Prahas otsustama, keda nimetada Tšehhoslovakkia armee ülemjuhatajaks. Masaryk arvas, et selle probleemi lahendamise saab edasi lükata aega, kui kogu armee on ühendatud, ja andis Itaaliast saabuvatele üksustele käsu liikuda esialgu Slovakkiasse. Tegelikult oli Masaryk Prantsusmaa toetaja ja oli juba otsustanud nimetada ülemjuhatajaks mõne Prantsuse kindrali, kes pidanuks alluma Tšehhoslovakkia sõjaministrile Václav Jaroslav Kloboučekile. Viimane pidi omakorda alluma Antandi liitlasvägede kõrgemale ülemjuhatajale, kelleks oli Prantsusmaa marssal Joseph Joffre. Seega planeeriti Prantsuse-Tšehhoslovakkia-Prantsuse-Tšehhoslovakkia käsuliini, kuid mis pidi saama Itaalia ohvitseridest ja nende armeekorpusest?

Sellest oleks võinud saada probleem, sest Itaaliast tulnud Tšehhoslovakkia üksused olid juba kohal, samal ajal kui Prantsusmaal võidelnud tšehhid ja slovakiid polnud veel saabunud. Kindral Piccione tegutses väga selge kokkuleppe alusel ja väitis, et tema saab käske ainult Tšehhoslovakkia valitsuselt ega aktsepteeri mingisugust vahendust, olgu siis mõne Prantsuse kindrali või ükskõik kelle näol. Põhimõtteliselt allus Piccione Masarykile ja sõjaministrile, kelleks oli Milan Rastislav Štefánik, kes hoolimata sellest, et ta oli olnud Prantsuse ohvitser, arvati olevat Itaalia-meelne, seda enam, et tema abikaasa oli itaallanna. Olukord lahenes ootamatult, kui Štefánik sai 4. mail 1919 lennuõnnetusel surma: tema piloteeritud Itaalia pommituslennuk purunes maandumisel Bratislavas. Tema matustest said ka Itaalia ja Tšehhoslovakkia sõjalise koostöö matused ning juba hiliskevadel läksid Itaalia ohvitserid kodumaale tagasi.

Kuid see ei olnud Prantsusmaa ja Itaalia probleem, see oli eelkõige Tšehhoslovakkia probleem. Kui kindral Piccione sai käsu minna Slovakkiasse, siis ta seda ka tegi, ja paigutas 1918. aasta detsembri lõpuks 6. diviisi Žilinasse ja Popradi vastavalt Lääne- ja Ida-Slovakkias ning 7. diviisi Hodonínisse Morava jõel. Itaalia ohvitserid said korralduse välja õpetada ja drillida ka uusi või äsja saabunud Tšehhoslovakkia ohvitseri. See tuli lõpetada enne, kui Prantsusmaalt ja Venemaalt saabuvad tšehhi ja slovaki sõdurid, kes ei olnud veel kohale jõudnud; samuti pidid Itaaliast

peagi kodumaale saabuma tšehhi ja slovaki sõjavangid, kelle itaallased pidid varsti vabastama.

Tšehhoslovakkia välisminister Edvard Beneš, kes oli olnud koos president Masarykiga Prantsusmaal, määras ainuisikuliselt demarkatsioonijoone Ungari ja Austriaga, mis tuli mehitada Tšehhoslovakkia armeekorpusse meestega, ning tema plaani toetasid Prantsusmaa kindralstaabiülem Ferdinand Foch ning muidugi marssal Joffre.

Beneši nõutud demarkatsiooniliin, mida toetasid ka prantslased, kulges mööda Doonaud ja selle lisajõe Ipolyt ja sealt kuni Uži jõe Laboreci jõkke suubumise kohani. Seega jäi Tšehhoslovakkiale suur territoorium, mille elanikud kõnelesid ungari keelt ja kes loomulikult ei tahtnud pärast Ungari ametiasutuste lahkumist Bratislavast saada osaks Tšehhoslovakiast ega ka lahkuda oma kodudest.

Armeekorpus sisenes Bratislavasse 1. jaanuaril 1919 ja sõdurite esimene üllatus oli kivirahv, millega neid kostitasid kohalikud ungarlased ja sakslased. Muuseas moodustasid viimased enamiku linna elanikest. Kindral Piccione sai äkki aru, millist tõsist poliitilist probleemi peab ta hakkama lahendama. Ühelt poolt pidi ta tegutsema vastavalt Tšehhoslovakkia valitsuse korraldustele, teisalt aga, kui Tšehhoslovakkia valitsus surus maha kõiki teisi rahvaid peale tšehhide, oli see tegevus vastuolus nii USA presidendi Woodrow Wilsoni 14 punkti kui ka ülddemokraatlike põhimõtetega. See aga oli ainult üks probleem. Teine küsimus oli: milline võis olla kohalike vähemuste, kes tegelikult moodustasid enamuse, reaktsioon?

Itaalia ohvitserid täitsid käsku, kuid mõnikord eelistasid nad minna mitte liiga kaugele, mis tõi kaasa tšehhi rahvuslaste protestid. Näiteks kindral Giuseppe Boriani, 7. Tšehhoslovakkia diviisi ülem, langes nii tšehhide kui ka eriti Beneši kriitika alla, sest ta takistas kõiki avalikke kõnesid, lippude lehvitamist ja demonstratsioone. Ta seletas, et tegi seda kokkupõrgete vältimiseks ja avaliku korra tagamiseks ning tema korraldused kehtisid kõigile rahvustele. Tšehhid protesteerisid sellest hoolimata, sest nende väitel oleks tšehhidele tulnud teha erand, ja itaallasi süüdistati Ungari-meelsuses, eriti pärast seda, kui Itaalia kindralid käskisid oma tšehhi ja slovaki sõduritel anda kohalikele elanikele tagasi varad, mille Tšehhoslovakkia ajutine administratsioon oli ära võtnud. Kuid me

ei süüvi rohkem itaallasi puudutavatesse poliitilistesse nüanssidesse,⁸ sest artikkel on Tšehhoslovakkia sõjaväelastest ja sellest, mida nad tegid oma kodumaa heaks; ja neil tuli jälle võidelda.

Kokkupõrked Poola ja enamliku Ungariga

Kohe pärast oma riikide väljakuulutamist väitsid nii Tšehhoslovakkia kui ka Poola valitsus, et Cieszyn (tšehhi keeles Těšín) koos ümbritsevate Sileesia aladega kuulub vastavalt ühele või siis teisele riigile.⁹ Süvenevate hõõrumiste peatamiseks sõlmisid Sileesia kohalikud omavalitsused ajutise kokkuleppe. 5. novembril 1918 jõudsid ka Poola Rahvusnõukogu ja Tšehhoslovakkia Komitee kokkuleppele, mille kohaselt ala poolitati vastavalt etnilistele piiridele. Frýdeki piirkond ja väike osa Fryštáti piirkonnast jäid Tšehhi poolele, ülejäänud alad läksid Poolale. Seda kohalikku kokkulepet aga ei aktsepteerinud Tšehhoslovakkia keskvalitsus, peamiselt sel-

⁸ Olgu näiteks Itaalia Pariisi suursaadiku krahv Lelio Bonin Longare kiri välisminister Sidney Sonnino: „Mul on au Teile edastada eile õhtul härra Stéphen Pichonilt saadud teatise koopia, milles viidatakse olukorrale, mis on seotud kindral Piccione ja kindral Pelléga. Nagu Teie Ekstsellents näeb, ei tehta härra Beneši ja Prantsuse valitsuse vahel sõlmitud lepingutes (mille tekst on samuti lisatud) reservatsiooni kindral Piccione suhtes, kes – nagu härra Beneš on mulle kolm korda kindlalt rõhutanud – ei pidanud alluma ühelegi teisele liitlasvägede kindralile, vaid üksnes sõjaministeeriumile Prahas. Selle asemel on seoses marssal Fochi nimetamisega kõigi Tšehhoslovakkia vägede kõrgemaks ülemjuhatajaks ja kindral Pellé nimetamisega tema esindajaks kindral Piccione tegelikult kindral Pelléle allutatud. Minu arvates tuleks härra Pichonile vastata, et kindral Piccione asub Slovakkias vastavalt kokkulepetele, mis sõlmiti Tšehhoslovakkia valitsusega varem kui kokkulepped, mis on meile nüüd edastatud. Varasemad kokkulepped omistavad kindral Piccionele kindral Pellést sõltumatu positsiooni. Seetõttu peame enne sisulise vastuse andmist asjad Praha valitsusega selgeks rääkima ning sealjuures osutama, et pärast lepingu sõlmimist kindral Piccionega ei olnud valitsuse pädevuses sõlmida Prantsusmaa valitsusega niisuguseid lepinguid, mis on vastuolus kindral Piccionega sõlmitud lepinguga. Selleks, et suhetes Praha ja Pariisiga võtta selge ja kindel hoiak, on aga vajalik meie omal ajal seoses kindral Piccione staatuse kohta aktsepteeritud kokkuleppe täpne tekst või selle puudumisel dokumendid sisu kohta. Teie Ekstsellents, ma oleksin tänulik, kui saaksite niisugused dokumendid välja nõuda nii [Itaalia – *tlk*] kõrgemalt ülemjuhatuselt kui ka kuninglikult sõjaministeeriumilt.“ Nota Gabinetto 119, Pariis, 24. märts 1919.

⁹ Austria-Ungaris oli see Ülem- ja Alam-Sileesia hertsogkond, millega põhjast piirnes Preisimaa Sileesia provints, läänest Tšehhimaa Moraavia, lõunast Ungari Slovakkia ja idast Austria Galiitsia (s.o Poola). (*Tlk.*)

lepärast, et leppega sai Poola oma kontrolli alla raudtee, mis ühendas Tšehhimaad ja Slovakkia. Samal ajal otsustas Poola hoolimata kokkuleppest korraldada Poola Sejmi valimised ka Sileesias. Tšehhoslovakkia väitis, et seda ei tohi teha seni, kuni on saavutatud riikidevaheline kokkulepe, ja nõudis, et valimisi Sileesias ei korraldataks. Poola lükkas nõudmise tagasi.

Praha saatis Sileesiasse oma sõjaväeüksused. Neid juhtis kindral Josef Šnejdárék, kes oli ilmasõjas võidelnud Prantsusmaal. Tema lahingugruppi kuulus kolm pataljoni 21. leegionäride kütirügemendist, mis oli Prantsusmaalt naasnud, ning 54. Olomouci (Olomuniec) jalaväepataljon ja 17. Fryštáti (Karviná) kütipataljon, samuti Bohumíni ja Orlová vabatahtlikud pataljonid. Nendega liitusid kohalikud slovaki vabatahtlikud rahvuskardiüksused. Loode-Slovakiast tulid ka varem Itaalia armeesse kuulunud 7. diviisi 35. leegionäride kütirügement, mille ülem oli kolonel Ettore Grasselli, ja selle tugevduseks antud 6. diviisi 33. leegionäride kütirügemendi üks pataljon major Sagone juhtimisel; lisaks äsja formeeritud 2. jalaväebrigaad (kuus jalaväepataljoni, kaks suurtükipatarei ja ratsaeskadron), à üks pataljon 28. Praha jalaväerügemendist, 3. Kroměříži jalaväerügemendist ja 93. Šumperki jalaväerügemendist ning veel viis vabatahtlike pataljoni. Hiljem anti täienduseks ka Itaalia armee Tšehhoslovakkia armeekorpusse 39. rekkerügement. Niisiis saadeti Sileesia rindele kolme Itaalias formeeritud rügemendi üksusi. Kokku oli Tšehhoslovakkia üksustes 16 000 meest, neist 6000 Itaalia armee Tšehhoslovakkia armeekorpusest.

Poola väekoondis oli nõrgem. Tšehhid väitsid, et poolakatel oli viis jalaväepataljoni, mida toetas neli kuulipildujakompaniid, ratsaväerühm ja suurtükipatarei. See ei olnud nii: tegelikult kuulus Poola üksustesse, mida juhtis kolonel Franciszek Latinik, vähem kui 1500 kohaliku omakaitse liiget, sh vabatahtlikud, skaudid ja relvastatud kaevurid. Nad said kokkupõrgete ajal täiendust, kuid Poola üksuste suurus ei küündinud kunagi isegi mitte pooleni Tšehhoslovakkia väekoondise suuruselt selles piirkonnas. Sõjategevuse lõpuks oli poolakatel umbes 3000 meest.

Tšehhoslovakkia armee ründas 23. jaanuaril 1919 piirkonna poolakatega asustatud osa ja sundis Poola üksused tagasi tõmbuma. Esimesel päeval vallutasid tšehhid-slovakid Bohumíni (pl Bogumin) ja Karvina

(tš Karviná) piirkonna kaevandused, poolakad taganesid Cieszynisse. 24. jaanuaril hõivasid tšehhid-slovakid Karvina, Sucha (tš Horní Suchá) ja Jablonkowi (tš Jablunkov). 26. jaanuaril jätkasid Tšehhoslovakkia üksused pealetungi Zebrzydowice ja Kończyce suunas. Esimene umbes 60-meheline Poola üksus alustas vastupanu. Hiljem toetas seda 12. jala-väerügemendi kompanii Wadowicest. Tšehhid-slovakid hõivasid Stonawa (tš Stonawa) linna. Vasturünnaku ajal kaotas Poola kompanii üle poole oma meestest ja tšehhid-slovakid tapsid kümme-kond sõjavangi. 27. jaanuaril vallutasid Tšehhoslovakkia üksused Cieszyni, Golezówi, Hermanice, Ustrońi ja Nierodźimi. 28.–31. jaanuarini peeti Skoczówi lahing, mis jäi tulemusteta, sest Antandi riigid survestasid mõlemat võitlevat poolt, et need sõdimise lõpetaksid. 3. veebruaril sõlmiti ajutine piirikokkulepe Cieszynis ja Sileesias. Tšehhoslovakkia sai Cieszyni edelaosa ja Fryštáti piirkonna. 21.–24. veebruarini olid veel mõned intsidendid, kuid tšehhid-slovakid taandusid Antandi riikide surve tõttu 3. veebruari demarkatsioonijoone taha. 25. veebruaril sisenesid poolakad Cieszyni idaossa. Tšehhoslovakkia armee kaotas eri andmetel 44–53 meest langenute, 124 haavatute ja seitse teadmata kadunutena. Poolakad kaotasid langenutena 92, haavatuna 855 ja teadmata kadunutena 80 (?) meest. 576 poolakat langes vangi.

Kohe pärast seda, kui lõppes kokkupõrge poolakatega, ründasid ungarlased. Ungaris oli kukutatud krahv Mihály Károlyi valitsus ja Budapestis haarasid võimu bolševikud eesotsas Béla Kuniga. Bolševikud otsustasid Slovakkia tagasi vallutada. Béla Kuni Ungari Punaarmee vasturünnakuga 1919. a mais ja juunis tõrjuti Tšehhoslovakkia üksused tänapäeva Slovakkia kesk- ja idaosast välja ning seal moodustati lühikest aega püsinud Ungari marionetttriik, Slovakkia Nõukogude Vabariik pealinnaga Prešovis. Ungari armee aga peatas oma pealetungi ning hiljem, pärast Antandi diplomaatilist sekkumist, tõmmati üksused tagasi. 1919. aasta 9. mail leppisid neli Antandi riiki kokku Austria makstavate sõjakahjude suuruses ning määrasid samal ajal kindlaks Tšehhoslovakkia, Austria, Ungari ja Jugoslaavia piiri.¹⁰

¹⁰ Vt „Diario della settimana, 9 maggio, Parigi: i Quattro si sono riuniti,“ *L'Illustrazione italiana* no. 20 (XLVI aastakäik), 18. mai 1919, 513.

Hiljem

Pärast segaduste ajajärku alustas uus vabariik oma elu. Enamik veterane läks koju tagasi, kuid paljud neist, enamasti ohvitserid, jäid tegevteenistusse. 1923. aastal moodustasid poole jalaväe, ratsaväe ja suurtükiväe ning kolmandiku toetusüksuste ohvitseridest mehed, kes olid tulnud viis aastat varem itaallaste formeeritud armeekorpusest. Neid kõiki käsitasid itaallased kui liitlasi ja relvavendi, mis veteranide teatel ei olnud prantslaste puhul sugugi nii.

Saksa okupatsiooni ja II maailmasõja ajal juhtisid need ohvitserid vastupanuliikumist või juhul, kui nad olid põgenenud välismaale, olid liitlaste armeeses võidelnud Tšehhoslovakkia üksuste ülemateks. Tšehhoslovakkias kandsid nad raskeid kaotusi: 1100 meest lasksid natsionaalsotsialistid maha, poosid üles või näljutasid surnuks, veel 3000 saadeti laagritesse, kus pooled neist surid. 1945. aastal saavutatud võit palju ei muutnud. Kui kommunistid 1948. aastal Prahast võimu haarasid, anti kõik, kes olid võidelnud välismaal (polnud tähtis, millal), tribunali alla, saadeti erru või kästi neil elada ühes või teises linnas ilma loata sealt lahkuda. Nende osa Tšehhoslovakkia riigi loomisel eitati täielikult. Neid koheldi kui palgasõdureid, kes võitlesid koos kapitalistidega. Need, kes olid olnud I maailmasõja ajal ja pärast seda Venemaal Tšehhoslovakkia leegionis, kuulutati rahvavaenlasteks, sest nad olid võidelnud revolutsiooni vastu.

Kui kommunism pärast sametrevolutsiooni kokku varises, oli elus veel vähem kui sada leegioniveterani. Kui Tšehhi Vabariik autasustas neid 1995. aastal erilise medaliga, oli elus veel ainult 14 meest ja ainult kahel neist jätkus tervist, et tulla seda 1. jaanuaril 1996 ise vastu võtma. Üks neist oli Itaalias formeeritud 39. rügemendi veteran.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

Kirjandust

Arhiivid

Itaalia maaväe staabi ajalooteenistuse arhiiv (*Archivio Ufficio Storico Stato Maggiore Esercito*, AUSSME)

E-5, buste 237, 251 ja 260

F-3, busta 381

L-3, busta 174

M-7, buste 42 ja 50 (Tšehhoslovakkia armeekorpuse struktuur ja organisatsioon)

Kirjandus

Ademollo, Umberto. *Stati d'Europa e dell'Estremo Oriente*. Milano: Consociazione Turistica Italiana, 1938.

Hanzal, Woitěch. *Il 39° Reggimento Esploratori cecoslovacco sul fronte italiano*. Roma: USSME, 2009.

„Arrivo di delegati al congresso italo-jugoslavo,“ *L'Illustrazione italiana*, no. 15, XLV aastakäik, 14. aprill 1918.

Buccioli, Giovanni. „I legionari cecoslovacchi in Italia nella Grande Guerra,“ *UNUCI*, n. 1 /2, gennaio/febbraio 2001.

„Cecoslovacchia,“ *Enciclopedia militare*, 6 voll. Milano: Casa editrice del „Popolo d'Italia“, 1921–1932, Vol. 2, ad vocem.

„Consegna delle polizze ai combattenti reduci dal fronte italiano,“ *L'Illustrazione italiana* no. 14, XLVI aastakäik, 6. aprill 1919.

„Diario della settimana, 9 maggio, Parigi: i Quattro si sono riuniti,“ *L'Illustrazione italiana* no. 20, XLVI aastakäik, 18. mai 1919, 513.

DM, „La Cecoslovacchia dopo l'Anschluss,“ *Le Vie del mondo*, VI aastakäik, 6. juuni 1938.

I bollettini della guerra MCMXV–MCMXVIII. Milano: Edizioni Alpes, 1923.

„I Cecoslovacchi sfilano per le vie di Bologna,“ *L'Illustrazione italiana*, no. 24, XLV aastakäik, 16. juuni 1918.

„I congressisti a Roma con le delegazioni inglese e francese,“ *L'Illustrazione italiana* no. 16, XLV aastakäik, 21. aprill 1918.

„I funerali del ministro Stefanik a Presburgo,“ *L'Illustrazione italiana* no. 22, XLVI aastakäik, 1. juuni 1919.

„Il ministro Stefanik,“ *L'Illustrazione italiana* no. 20, XLVI aastakäik, 18. mai 1919.

„Le legioni czeco-slovacche reduci dall'Italia e dalla Francia,“ *L'Illustrazione italiana*, no. 13, XLVI aastakäik, 30. märts 1919, 320.

Monelli, Paolo. *Le scarpe al sole: cronache di gaie e di tristi avventure di alpini di muli e di vino*. Milano: Mondadori, 1981.

„Nella Boemia redenta,“ *L'Illustrazione italiana* no. 13, XLVI aastakäik, 1. juuni 1919.

„Per l'accordo fra i popoli oppressi dall'Austria-Ungheria,“ *L'Illustrazione italiana* no. 21, XLV aastakäik, 26. mai 1918.

Salsa, Carlo. *Trincee: Confidenze di un fante*. Milano: Sonzogno, 1934.

Leedu relvajõudude arengukatsumused 1918. aasta novembrist 1919. aasta maini

Jonas Vaičenonis

16. veebruaril 1918 kuulutas Leedu end iseseisvusdeklaratsiooni avaldamisega sõltumatuks riigiks. Sellest hetkest algas aktiivne riikluse taastamine ja rahva konsolideerimine. Leedu Vabariik pidi kindlaks määrama oma territooriumi piirid, moodustama omavalitsuste ja riiklikud haldusstruktuurid, taastama pärast I maailmasõda alla käinud majanduselu toimimise ning looma ka relvajõud, mis kindlustaksid iseseisvuse püsijäämise. Optimismist hoolimata põrkus Leedu relvajõudude arendamine suure hulga probleemidega. Riigi loojate arvamused läksid lahku. Ühed toetasid armee formeerimist, teised aga uskusid, et rahumeelse riigina Leedu sõjaväge ei vaja, sest ei kavatse osaleda sõjalistes konfliktides. Siiski kinnitasid enamliku Venemaa suurenevad ähvardused 1918. aasta sügisel vastupidist. Leedu relvajõud tuli üles ehitada vabadussõja ja riikluse säilitamise ajal ning see nõudis poliitilise eliidi tohutuid jõupingutusi ja vabatahtlikkuse ideest juhitud tavaliste inimeste eneseohverdust.

Artikli eesmärk on vaadelda Leedu relvajõudude arengut ja ka erinevaid tegureid, mis mõjutasid selle formeerimist Leedu Vabariigile otsustaval perioodil, aastatel 1918–1919.

Esimesed ideed sõjaväeliste struktuuride arendamiseks, millest võinuks kujuneda tulevase Leedu riigi armee aluspõhi, on teada juba I maailmasõja ajast. Sel ajal teenisid kümned tuhanded leedulased Venemaa relvajõududes. Keerulises olukorras suutsid leedulased siiski formeerida oma väekoondise, kuhu kuulus neli jalaväepataljoni, ratsaväeeskadron ja välihaatsaret. Hulk ideid ja kavatsusi jäi aga teostamata ning need üksused ei kujunenud tulevaste Leedu relvajõudude aluseks.

1918. aasta veebruaris kuulutas Leedu Nõukogu (Taryba), millel ei olnud tegelikku poliitilist võimu, välja Leedu riikluse. Et maa oli Saksa keiserliku armee valitsemise all, oli rahvuslike kaitsejõudude moodusta-

mine võimatu. Olukord ei muutunud enne, kui sügisel võeti vastu põhi-seadus ja moodustati esimene valitsus.

25. aprillil 1918 esitas ohvitser Kazys Škirpa (1895–1979), Vene-maa Leedu Peakomitee liige, Tarybale Leedu relvajõudude arendamise kava. Škirpa arvates pidi Leedu armee koosnema ühest-kahest jalaväe-diviisist, ratsaväerügemendist ja suurtükiväest (mille suuruse määranuks relvade olemasolu). See oli esimene Leedu armee arengukava, mis kahtlemata andis tõuke edasiseks tööks. 21. mail esitas ohvitser Stasys Zaskevičius (1892–1971) Tarybale kaitseministeeriumi organisatsiooni skeemi kavandi koos üksuste üksikasjaliku jaotusega. Mõni nädal hiljem, 8. juunil, sai Taryba kolmanda sõjaväe arendamise plaani polkovnik Jurgis Kubiliuselt (1875–1961). Selles kavandis soovitati moodustada sõjaväe tuumikstruktuurid, mis korraldaksid siis värbamise eri maakondade üksustesse.

Ehkki küsimus oli Leedu riiklusele tähtis, oli Taryba taktika vaoshoitud. Esmajärjekorras oli Taryba eesmärk saada maa kohalik haldus enda kätte ja vähendada Saksa rekvisitsioonide koormat; rahvuslike kaitsejõudude formeerimist nähti pigem tulevikus lahendatava küsimusena.

Olukord halvenes 1918. aasta suvel, kui probleeme hakkas tekitama banditism. Taryba presiidium andis maakaitseväe formeerimise komisjonile korralduse ette valmistada banditismi vastu võitlemise plaan. Arutati ka relvastatud maakaitseväe formeerimist, kuid kaheldi, kas Saksa võimud sellise ettepanekuga nõustuksid. Kahtlused on aga ette määratud teoks saama: Saksa võimud olid relvastatud maakaitseväe moodustamisele vastu.

Samal ajal kogunesid sõdurid, et moodustada Leedu relvajõud. Need mehed, enamasti ohvitserid, kes olid Vene armeest erinevail viisidel Leedusse tagasi pöördunud, registreerusid Taryba juures. 1918. aasta aprillist oktoobrini registreeriti 41 vabatahtlikku: 40 ohvitseri ja üks sõdur. Leedu riikluse tugevdamiseks ei piisanud diplomaatilistest vahenditest. Oktoobris algas Leedu relvajõudude aktiivne ülesehitamine. Vastavalt Leedu Riiginõukogu 8. oktoobri otsusele moodustati kaitsekomisjon, mida hoiti sakslaste eest saladuses.

10. oktoobril alustas polkovnik Jurgis Kubilius ohvitseride, sõjaväe-ametnike ja sõdurite Leedu relvajõudude teenistusse kutsumist ning

nende registreerimist. Esimesed vabatahtlikud saabusid Vilniusesse 16. oktoobril, esimest jalaväepolku aga hakati formeerima alles 1. novembril. Tuleb mainida, et Leedu relvajõudude loomist pidurdas Leedu Vabariigi esimese juhi ja ühtlasi kaitseministri professor Augustinas Voldemarase (1883–1942) seisukoht, mis avaldati 14. novembril valitsuse deklaratsioonis. Deklaratsioonis teatati, et Leedu ei ole seotud ühegi sõjalise konfliktiga ega ole andnud naaberriikidele põhjust enda ründamiseks. Skeptilist suhtumist Leedu sõjaväe vajalikkusse tugevdas veelgi peaministri avaldus kohtumisel ohvitseridega 21. novembril. Voldemaras teatas, et piiride kaitsmiseks ja sisemise korra säilitamiseks piisab Leedule mõnest maakaitseväepataljonist ja ratsaväeeskadronist. Hoolimata kõige kõrgemate riigiametnike skeptilisest suhtumisest otsustati siiski viivitamata sõjavägi formeerida. Kaitsekomisjon reorganiseeriti kaitseministeeriumi peastaabiks ning 23. novembril 1918 andis peaminister ja kaitseminister Voldemaras käsu nr 1. Selle kohaselt moodustati Kaitsenõukogu, polkovnik Jonas Galvydis-Bykauskas (1864–1943) määrati Alytuses paikneva 1. jalaväepolgu ülemaks korraldusega alustada kohe polgu formeerimist ning polkovnik Jurgis Kubiliusest sai kaitseministeeriumi peastaabi ülem. Hiljem tähistati 23. novembrit Leedu relvajõudude taastamise ametliku aastapäevana. Sel päeval 1918. aastal koosnes armee umbes sajast ohvitserist ja sõjaväearstist ning 50 vabatahtlikust sõdurist.

1918. aastal muutus poliitiline olukord Leedus järjest keerulisemaks. Samal ajal oli ka sõjaväe juhtkonna liikmete vahel palju pingeid. Ohvitseride nappuse tõttu said Leedu relvajõududesse astuda ka inimesed, kes ei olnud lojaalsed Leedu riiklusele. Üks neist oli jalaväekindral Kiprijanas Kondratavičius (1859–1932), endine Vene armee korpuseülem, kes oli pärit Lida maakonnast. 24. novembril määrati ta asekaitseministriks ning peaminister Voldemaras jättis tema hooleks kõigi riigikaitse ja sõjaväega seotud küsimuste korraldamise. Kindral Kondratavičiuse kaastöolisteks olid venelastest ohvitserid, kes suhtusid skeptiliselt Leedu riigi tulevikku. See tõi kaasa Leedu ohvitseride rahulolematuse. Lõpuks astus kindral Kondratavičius 23. detsembril ametist tagasi ning lahkus Leedust koos oma lähikondlastest ohvitseridega. Formeeritud armee jäi ilma juhtkonnata. Olukord muutus otsustavalt, kui Mykolas Sleževičius (1882–1939), Leedu uus peaminister, võttis juhtimise enda kätte. Uus valitsus seadis

eesmärgiks formeerida sõjavägi niipea kui võimalik ja kaitsta maad bolševike invasiooni eest. 26. detsembril määras uus valitsus kaitseministriks polkovnik Mykolas Velykise (1884–1955). 29. detsembril pöördus peaminister Sleževičius Leedu kodanike poole üleskutsega ühineda vabatahtlikult riigikaitsega ja kaitsta Leedu riiki. Sõjaväe ülesehitamine pääses surnud punktist liikuma. Teisalt ei andnud üleskutse loodetud tulemust. Hilisem kaitseminister Konstantinas Žukas (1884–1962), kes sel ajal registreeris vabatahtlikke Raseiniai maakonnas, kirjutas oma mälestustes, et žemaidid ei reageerinud üleskutsale tulla vabatahtlikuna oma maad kaitsma just eriti entusiastlikult. Mehed tulid sõjaväekomisjoni, küsisid, kui palju leiba ja liha annab sõjavägi ning kui palju ta maksab palka, ja läksid siis koju tagasi. Nõnda värvati kogu 1919. a jaanuari jooksul kõigest tosin vabatahtlikku.

Kui algas võitlus iseseisvuse eest bolševike invasiooni vastu, koliti riigi pealinn Vilniusest Kaunasesse. Kaunasest sai ka Leedu armee häll, seal formeeriti jalaväe-, ratsaväe-, suurtükiväe- ja pioneeriväeüksused ning muud teenistused. Kaunases asusid valitsus ja peamised valitsusasutused, kaitseministeerium, sõjaväe peastaap ning ka linna ja maakonna komandant. Kõik sõjaväeasutused ja -üksused kokku moodustasid Kaunase garnisoni.

Värbamisraskuste tõttu kuulutati 1919. aasta 15. jaanuaril välja ohvitseride, allohvitseride ja sõjaväeametnike mobilisatsioon ning 15. veebruaril esimene kutsealuste ja reservväelaste mobilisatsioon. Selleks ajaks oli sõjaväkke astunud umbes 3000 meest. Toetamaks sõjaväe formeerimist, lubas valitsus vabatahtlikele sõjaväeteenistuse eest maad. Võib öelda, et see oli vabatahtlike kõige suurem innustaja. Juuniks kasvas Leedu armee 10 000 meheni.

1918. aasta lõpus tungis Nõukogude Venemaa Punaarmee Eestisse, Lätisse ja Leedusse. 5. jaanuaril 1919 olid enamlased juba Vilniuses ning jaanuari lõpuks oli nende kontrolli all kaks kolmandikku Leedu territooriumist. Bolševikud kehtestasid okupeeritud aladel oma korra. Leedu valitsus oli sunnitud abi otsima. 11. jaanuaril kutsus peaminister Sleževičius Saksa valitsust üles tõrjuma Punaarmee üksusi ning kaitsma Leedu piire seni, kuni formeeritakse Leedu armee. Sakslased paigutasid Leedu territooriumile üksused, mis koosnesid Saksimaa vabatahtlikest, kes

aitasid peatada Punaarmee edasitungi, andes aega Leedu armee formeerimiseks. Jaanuari lõpuks oli Leedus umbes 4000 Saksimaa vabatahtlikku.¹

1919. aasta veebruaris algasid Leedu iseseisvusvõitluse rasked aastad. Veebruari alguses peatasid noore Leedu armee üksused koos Saksimaa vabatahtlikega bolševike seni peatumatu edasitungi Kėdainiai ja Alytuse all. Samal ajal löid sakslased bolševike vägesid Žemaitijas.

Tānu arvukatele Saksimaa vabatahtlikele suudeti enamlaste sissetung peatada. See jättis Leedu sõjaväe juhtkonnale võimaluse kiiresti formeerida uued üksused, need välja õpetada ja tulevasteks lahinguteks korralikult ette valmistada. Järk-järgult valmistus Leedu armee kaitselahinguteks ja pealetungioperatsioonideks. Koos sakslastega võideldi kuni juuli keskpaigani. Seejärel sakslased lahkusid ja Leedu üksused olid juba võimalised iseseisvalt tegutsema.

Kokkuvõtteks saab väita, et Leedu relvajõudude ülesehitamine aastatel 1918–1919 oli alguses küllaltki raske. Siiski suutis see ületada poliitilised, majanduslikud ja psühholoogilised takistused. Eriti märkimisväärne oli Saksa sõjaväeliste ja haldusstruktuuride tugi, mis aitas Leedu riigil teoks teha oma relvajõudude arendamise plaan ja kaitsta noort Leedu riiklust.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

¹ See oli 1917. aasta veebruaris Dresdenis Saksimaa maakaitseväe- ja tagavaraüksustest formeeritud 46. maakaitsevædiviis (2. kuninglik Saksimaa maakaitsevædiviis), millesse kuulus üks, 46. maakaitsevæe jalavæbrigaad kolme maakaitsevæe-jalavæerûgemendi ja ulaanide eskadroniga, ning suurtûkivæerûgement, pioneeripataljon ja sidevæeûksus. Diviisiûlem oli kindrallleitnant Walter von Eberhardt (1862–1944), kes 1918. a aprillis demobiliseeriti, kuid jäi oma diviisi vabatahtlikest ja Saksamaalt värvatutest formeeritud Lõuna-Leedu vabakorpuse ûlemaks. Pärast Bermond-Avalovi lûüasaamist sai temast Rûdiger von der Goltzi järeltulija VI reservkorpuse juhatajana. (Tlk.)

Aafrika armee müütide ja tegelikkuse vahel

Võideldes maailmasõdades, võideldes Prantsusmaa eest

Daniel Rodrigues

Nagu teised koloniaalriigid, rakendas ka Prantsusmaa kolooniate põliselanikke oma sealse võimu kehtestamiseks ja tugevdamiseks ning sõdades teiste kohalike rahvaste või ka Euroopa rivaalide vastu ülemeremaa-des. Edaspidi, eriti aga suurte sõdade ajal, muutusid põliselanike üksused kasulikuks ka väljaspool koloniaalpoliitikat.

Niinimetatud Aafrika armee (*Armée d'Afrique*) ei olnud laiemas tähenduses – vastupidiselt sellele, millele tema nimi justkui osutaks – aafriklastest sõdurite armee. See institutsionaliseerimata nimetus osutab Prantsuse armee erilistele üksustele, mis pärinesid eranditult Pariisi valitsuse all olevatest Põhja-Aafrika piirkondadest. Alljärgnevas artiklis on vaadeldud Aafrika armee rolli maailmasõdade ajal alates kuulsast Prantsuse Vöörleegionist kuni suaavide (*zouaves*), *goumier*'de, spaahide (*spahis*) ja *tirailleur*'ideni ning nende rügementidega seotud müüte. Millised sündmused tegid nad tähtsaks Prantsusmaa sõjaajaloole ja sõjalisele traditsioonile? Kuidas tunnustati nende panust sõjalistesse jõupingutustesse? Kas neil on Prantsusmaa postkoloniaalses sõjaväestruktuuris tänini oma koht?

Vastamaks nendele küsimustele kirjeldatakse artiklis nende rügementide struktuuri, vaadeldakse mõnd kampaaniat ja lahingut, kus nad osalesid, ning uuritakse, kuidas on nende panust kajastatud Prantsuse avalikkuses.

Sissejuhatus

Prantsusmaa oli koloniaalvõim mõlema maailmasõja ajal. Koloniaalimpeeriumina pidi ta üles ehitama tugeva armee, mis taganuks nii emamaa kui ka ülemerevalduste kaitse.

Nagu Euroopa rivaalid, otsustasid ka Prantsuse võimud formeerida kolooniates põliselanikest sõjaväeüksusi. Selle otsuse taga olid paljuski praktilised kaalutlused. Põliselanike kasutamine on tavaliselt odavam ja nad on vähem vastuvõtlikud kohalikele haigustele, nad tunnevad kohalikke olusid ning rakendavad sõjapidamisviise, mis sobivad paremini tegevuskeskkonnaga. Väejuhatus aga pidi jääma Prantsuse ohvitseride kätte. Need üksused moodustati esialgu selleks, et toetada rahu ja korra tagamist Prantsuse võimu all oleval territooriumil, kaitsta seda sisemise ja välisagressiooni vastu ning loomulikult ka selleks, et rakendada neid sõdades väljaspool kolooniat.

Prantsusmaa koloniaalvalduste eripalgelisuse tõttu seisis Prantsuse armee ees suur valik võimalusi Aafrikast Indo-Hiinani. Nende hulgas omandasid erilise tähtsuse Põhja-Aafrika valdused, peamiselt nende geograafilise läheduse tõttu.

Prantsuse armee koloniaalüksusi vaadeldes nähtub, et niinimetatud Aafrika armee (*Armée d'Afrique*) mängis nende seas tähtsat osa kuni selle laialisaatamiseni 1962. aastal pärast Alžeeria sõja lõppu. Lähemal analüüsil ilmneb kaks huvitavat nähtust. Esiteks, hoolimata oma nimest ei olnud Aafrika armee mitte Saharast lõuna poole jäävate Prantsuse valduste mustanahalistest sõduritest formeeritud üksus, vaid armee, kuhu kuulusid korraga eurooplased ja põhja-aafriklasted. Teiseks, see ei olnud ei armee ega ka mitte üks üksus. See koosnes hulgast üksustest, igaüks neist eri tunnuste ja päritoluga. Kuigi kõige tuntumaks jääb Prantsuse Võõrleegion oma legendaarsuse ja prestiižse auraga, olid nende üksuste seas teiste kõrval ka suaavid, *goumier*'d, spaahid ja *tirailleur*'id, kellest tuleb lähemalt juttu.

Aafrika armee üksused

Nagu nimetatud, moodustas Aafrika armee hulk eri taustaga üksusi. Veel enam, see nimetus käib üksuste kohta, mis värvati ja/või dislotseerusid Põhja-Aafrikas, olid nad siis värvatud põliselanike seast (spaahid, *goumier*'d ja *tirailleur*'id), Prantsuse kolonistide seast (suaavid ja Aafrika *chasseur*'id, *chasseurs d'Afrique*) või olid nad välismaa vabatahtlikud (Prantsuse Võõrleegion, *Légion Étrangère*). Selle „armee“ ajalugu kulges astmelt astmele. Esimesed üksused, mis formeeriti Alžeeria vallutamise esimestel aastatel 1830–1831, olid suaavid ja Aafrika *chasseur*'id. Alguses koosnesid need Alžeeria sõduritest, kuid peagi vahetasid nad välja Prantsuse vabatahtlikud. Sel ajal asutati ka võõrleegion, täpsemalt 1831. aastal, ja selle kuulsaks tugipunktiks sai Sidi Bel Abbès. Alates 1835. aastast värvati jalaväekompaniidesse kohalikke abiteenistuslasi (nn *turcos*), kes 1841. aastal said nimetuseks *tirailleurs*. Sama mudelit kasutati ka teistes Prantsuse koloniaalimpeeriumi valdustes, nagu Senegalis (alates 1879. aastast), Tongkingis (Põhja-Vietnam, samuti alates 1879. aastast) ja Madagaskaril (1895). 1841. aastal moodustati esimesed spaahide üksused, mis asendati 1891. aastal *méhariste*'ide kompaniidega.

Värbamise meetodit muudeti 1895. aastal, kui alates 1844. aastast tegutsenud Araabia büroo (*Bureaux arabes*) asendati põliselanike ja Sahara asjade asutuse ohvitseridega, kes hakkasid valitsema sõjaväevõimu all olevaid alasid. 1908. aastal moodustas kindral Lyautey¹ territooriumi stabiliseerimiseks veel ühe üksuse, Maroko *goumier*'d. 1912. aastal kehtestati Alžeerias üldine sõjaväeteenistuskohustus, kuigi valikuliselt. Esialgu kutsuti sõjaväkke ainult 5% Alžeeria kutsealustest.

¹ Hubert Lyautey (1854–1934), diviisikindral (sai 1921 Prantsusmaa marssali tiitli). Teenis Põhja-Aafrikas, Indo-Hiinas ja Madagaskaril. 1907–1912 Prantsuse Maroko sõjakuberner. Pärast Fèsi lepingu sõlmimist, millega Marokost sai Prantsusmaa protektoraat, oli 1912–1925 Prantsusmaa peaesindaja Marokos (*résident général de France au Maroc*). (Tlk.)

Võõrleegion

Prantsuse Võõrleegioni asutas kuningas Louis Philippe² 10. märtsil 1831 Prantsuse kuningriigi välismaalaste rügementidest. Värvatavate hulgas olid Bourbonide dünastia äsja laiali saadetud Šveitsi ja Saksa rügementide sõdurid. Kuninglik korraldus uue rügemendi asutamise kohta sätestas, et värvatud välismaalased võivad teenida ainult väljaspool Prantsusmaad. Alates 1830. aastast Alžeeriat okupeerinud Prantsusmaa ekspeditsiooni-vägi vajab täiendust ning selleks siirdi leegion üksuste kaupa meritsi Tou-loni sadamast Alžeeriasse.

19. sajandil rakendati võõrleegioni ennekõike Aafrika armee osana Prantsuse koloniaalvalduste kaitsmiseks ja laiendamiseks, kuid see võit-les ka peaaegu kõigis Prantsusmaa sõdades, sealhulgas Preisi-Prantsuse sõda, I maailmasõda ja II maailmasõda. Võõrleegion on jäänud Prantsuse armee ja Prantsuse mereväe meretranspordi kaitse tähtsaks osaks ning on üle elanud kolm vabariiki, Teise Keisririigi, kaks maailmasõda, üldisel sõjaväeteenistuskohustusel põhineva massiarmee tõusu ja languse, Prant-suse koloniaalimpeeriumi lagunemise ja võõrleegioni tugipunkti, Alžee-ria kaotuse.

I maailmasõjas võitles võõrleegion läänerinde paljudes otsustavates lahingutes. II maailmasõjas oli tema osatähtsus väiksem kui I maailma-sõjas, kuid ta osales siiski Norra, Süüria ja Põhja-Aafrika kampaaniates.

II maailmasõja alguses koosnes Prantsuse Võõrleegion kuuest võõr-leegioni jalaväe- (*Régiments Étrangers d'Infanterie*) ja kahest võõrleegioni ratsarügemendist (*Régiments Étrangers de Cavalerie*), mis paiknesid Põhja-Aafrikas, Süürias ja Tongkingis (Põhja-Vietnam). Kõik need rüge-mendid olid ühtaegu nii lahinguüksused kui ka tuumikuksused, kuhu värvati uued nekrutid ja kus nad välja õpetati.

– **Võõrleegioni jalaväerügemendid:**

1. rügement – Sidi Bel Abbès (Alžeeria)
2. rügement – Meknès (Maroko)

² Louis Philippe (1773–1850), Prantsusmaa kuningas Orléansi dünastiast. Tuli võimule pärast viimase Bourboni Charles X kukutamist 1830. a juulirevolutsiooniga. Loobus troonist 1848. a revolutsiooni ajal, misjärel Prantsusmaal kuulutati välja Teine Vabariik. (*Tlk.*)

3. rügement – Fès (Maroko)
 4. rügement – Marrakech (Maroko)
 5. rügement – Vietri (Viêt Trì, Tongking)
 6. rügement – Baalbek (Ba'labakk, Süüria)
- **Võõrleegioni ratsaväerügemendid:**
1. rügement – Sousse (Tuneesia)
 2. rügement – Midelt (Maroko)

Võõrleegioni tugevdati vahetult pärast Wehrmachi invasiooni Prantsusmaale 1940. aastal, kui üksusega liitus suur hulk vabatahtlikke.

Suaavid

Suaavideks nimetati Prantsuse armee kergejalaväerügementide üht tüüpi, mis eksisteeris aastatel 1830–1962 ja oli seotud teenistusega Põhja-Aafrikas; mõned suaavide eeskujul formeeritud üksused tegutsesid ka teistes maades. Suaavid koos Alžeeria põliselanikest moodustatud üksustega *Tirailleurs Algeriens* olid Prantsuse armee enim autasustatud üksuste seas.

1830. aastal oli plaanis, et suaavidest saab vabatahtlik rügement, mille liikmed värvati Alžeerias berberi zwawa hõimurühma liikmete seast – siit ka prantsuse termin *zouave* –, kes olid saanud tuntuks heade sõduritena Osmani impeeriumi kohalike valitsejate teenistuses võideldes. Rügement pidi koosnema 1600-st zwawa berberist ning Prantsuse allohvitseridest ja ohvitseridest. Augustis ja septembris värvati 500 zwawat, kuid loodetud 1600 mehe kokkusaamiseks otsustati, et värvatavate hulka tuleb kaasata ka teiste rahvaste liikmeid. Nii oli esimene suaavi rügement segu berberi, araabia ja euroopa päritolu ning mustanahalistest vabatahtlikest. 12 aastat hiljem hakati suaave värbama eranditult eurooplaste seast ja see poliitika jätkus – välja arvatud II maailmasõja aeg – kuni nende rügementide lõpliku laialisaatamiseni pärast Alžeeria iseseisvumist.

Aafrika *chasseur*'id

Chasseurs d'Afrique (sõna-sõnalt Aafrika kütid) oli *chasseur*'ide kerge-ratsaväekorpus Prantsuse Aafrika armees. Selle esimesed üksused formeeriti 1830. aastatel Alžeerias dislotseerunud Prantsuse regulaarmee

ratsaväeüksustest ning II maailmasõja ajaks oli neid viis rügementi. Suurema osa oma ajaloo vältel värvati nad kas vabatahtlike hulgast Prantsusmaal või Prantsuse asunike seast Põhja-Aafrikas. Viimased sooritasid *chasseur*'idena oma sõjaväeteenistuse.

Peale arvukate Põhja-Aafrika kampaaniate sõdisid need kirevad rügemendid ka Krimmi sõjas, Preisi-Prantsuse sõjas ja Indo-Hiina sõdades, osalesid 1860. aastatel Prantsuse invasioonis Mehhikosse ning võitlesid mõlemas maailmasõjas.

Spaahid

Spaahideks nimetati Prantsuse armee kergejalaväerügemente, mis värvati peaaesjalikult Alžeeria, Tuneesia ja Maroko põliselanike seast.

Enne 1914. aastat oli Prantsuse armees neli spaahide rügementi, kolm Alžeerias ja üks Tuneesias. Ratsa võitleva ratsaväe ajastul³ moodustasid spaahid enamiku Prantsuse ohvitseride juhitud araabia ja berberi üksustest. Spaahide seas aga teenis alati ka teatud hulk Prantsuse vabatahtlikke: umbes 20% alamväelastest olid prantslased, ülejäänud araablased ja berberid. Näiteks tuntud Prantsuse lüürik Raymond Asso teenis aastatel 1916–1919 spaahina. Samas oli kindlaksmääratud arv ohvitseriametikohti kuni kapteni auastmeni reserveeritud islamiusulistele ohvitseridele. Allohvitserideks olid nii prantslased kui ka muhameedlased.

Erinevalt Põhja-Aafrika *tirailleur*'ide (jalaväe-) üksusest värvati spaahi ratsaväelased „suurtest telkidest“ – nad olid araabia ja berberi kogukondade kõrgemate kihtide liikmed. See algas juba spaahide korpuse asutamise ajal 1833–1834, kui kolonel Guillaume Stanislas Marey-Monge nõudis, et iga üksusse astuja tuleks oma hobusega. Kui spaahide üksused II maailmasõja ajal mehhaniseeriti, kasvas nendes prantslastest sõdurite osakaal.

³ Osa ratsaväeüksusi liikus ratsa, kuid võitles jalaväelastena. Ratsa võitlemine eeldas paremat ettevalmistust, selleks eraldi väljaõpetatud hobuseid ja spetsiaalset relvastust. Ratsa võitlevad ratsaväelased värvati enamasti kas ratsutava eluviisiga (ränd)rahvaste seast või kuulusid nad ühiskonna kõrgematesse klassidesse, kellele ratsutamisoskus oli osa kasvatuses. (Tlk.)

Spaahide osalemine II maailmasõja vabastamislahingutes:

1941	Eritreas ja Süürias
1942	Liibüas ja Tuneesias
1942–1943	Tuneesias
1943	Korsikal
1943–1944	Itaalias
1944–1945	Prantsusmaal
1945	Saksamaal

Méhariste'id

Prantsuse armee moodustas 1902. aastal Saharas *méhariste*'ide (kaameliratsaväe) kompaniide korpuse (*Compagnies Méharistes Sahariennes*), mis oli Aafrika armee osa ja vahetas välja seni Prantsuse koloniaalvalduste kõrbepiiridel patrullinud regulaarüksused: Alžeeria spaahid ja *tirailleur*'id. Kaameliratsaväelased värvati algselt enamjaolt šaamba (pr *châamba*) nomaadihõimu liikmete seast ja neid juhtisid Prantsusmaa põliselanike asjade büroo (*Affaires Indigènes*) ohvitserid. Igas kaameliratsaväe kompaniis oli kuus ohvitseri, 36 Prantsuse allohvitseri ja võitlejat ning 300 šaambat. Kompaniide tugipunktid olid Alžeeria kõrbepiiridel Tabalbalas läänes, Fort Polignacis (tänapäeval Fort Flatters) idas ja Tamanrassetis lõunas ning tähtsamates karavaniteede sõlmpunktides Adraris ja Ouarglas.

Tirailleur'id

Napoleoni ajastul olid *tirailleur*'id üks liik kergejalaväelasi, kes olid välja õpetatud tulevahetuseks armee põhikolonnide ees. Hiljem kasutati Prantsuse armees nimetust *tirailleurs* (eesti keeles ~laskurid) jalaväelaste kohta, kes värvati 19. ja 20. sajandil Prantsuse koloniaalvaldustes või ka emamaa üksuste jaoks teenistuseks kergejalaväena.

Esimene Prantsuse Põhja-Aafrikas rakendatud *tirailleur*'ide üksus oli Prantsuse kergejalaväepataljon – Vincennes'i 1. *tirailleur*'ide pataljon, mis maabus Alžeerias 1840. aastate alguses. Selle üksuse nimeks sai peagi *Chasseurs d'Orleans*, kuid *tirailleur*'ide nimetus anti uutele põliselanikest

formeeritud Alžeeria jalaväerügementidele, mille liikmed värvati araabia ja berberi kogukondadest.

Alžeeria *tirailleur*'id teenisid hiljem Krimmi sõjas (1853–1856), 1859. aastal Itaalia iseseisvussõjas, osalesid Prantsuse invasioonis Mehhikosse (1861–1867) ja Preisi-Prantsuse sõjas (1870–1871), nagu ka Prantsusmaa koloniaalsõdades Tuneesias, Indo-Hiinas, Marokos, Madagaskaril ja Alžeerias endas. Krimmi sõja ajal said Alžeeria *tirailleur*'id hüüdnimeks *turcos* („türklased“), mille all neid tunti järgmised sada aastat. Väidetavalt sündis nimetus Alžeeria üksuste sarnasusest koos Prantsuse ja Briti vägedega Sevastopoolit piiranud Türgi üksuste sõduritega.

1841. aastal pataljonidena formeeritud Alžeeria jalavägi (*tirailleurs indigenes*) koondati 1855. a 10. oktoobri korraldusega kolmeks Alžeeria *tirailleur*'ide rügementiks. Rügementide arv kõikus järgmise saja aasta jooksul siia-sinna, kuni 1960. aastate alguses oli Prantsuse armeesse jäänud kaheksa rügementi ja mõned üksikpataljonid.

1884. aastal formeeriti Tuneesias 4. *tirailleur*'ide rügement. Kui välja arvata pisikesed vormi ja eraldusmärkide erinevused (allüksuste numbrid olid numbri „4“ kordajad, lisaks helesinised pikk-kuued (*tombeau*) või valetaskud nende suaavi frentšidel), nägid Tuneesia *tirailleur*'id välja samasugused nagu nende Alžeeria võitluskasaslased. Alles 1921. aastal otsustas Prantsuse valitsus nad ametlikult ümber nimetada Tuneesia *tirailleur*'ide rügementideks.

I maailmasõja ajal, 1914. aastal, formeeriti 1. Maroko *tirailleur*'ide rügement. Prantsuse ülemvõimu lõpuks Marokos 1956. aastal oli seal ravis veel kuus *tirailleur*'ide rügementi.

Islamiusulisi *tirailleur*'e värvati enamasti vabatahtlike seast, kuid 1913. aastal kehtestati Alžeerias valikuline sundajateenistus, mis kehtis kuni Prantsuse võimu lõpuni Põhja-Aafrikas. II maailmasõja lõpuks, kui osa *tirailleur*'ide üksusi mehhaniseeriti, tõusis nii emamaalt tulnud prantslaste kui ka nn *pied-noir*-asunike (kohapeal sündinud prantslaste jt eurooplaste) osakaal *tirailleur*'ide üksustes põhja-aafriklaste (magriblaste) suhtes umbes 30%-ni.

Goumier'd

Maroko *goumier*'d (prantsuse keeles *les goumiers Marocains*) olid põlis-elanikest sõdurid, kes aastatel 1908–1956 teenisid Aafrikas Prantsuse armeele allutatud abiüksustes. Kuigi nad allusid nominaalselt Maroko sultanile, teenisid nad Prantsuse ohvitseride juhtimise all.

Neid rakendati laialdaselt alates Prantsuse okupatsiooni algusest Marokos 1908. aastal kuni 1930. aastate alguseni – esialgu irregulaarsete hõimuüksuste ja hiljem regulaarsete väekontingentidena. Aastatel 1943–1945, II maailmasõja ajal, teenisid nad Itaalias ja Prantsusmaal. Sel ajal moodustati neli Maroko tabori lahingugruppi (GTM), igaüks koosnes kolmest kolme või nelja goumi (kompanii) suurusest taborist (pataljonist).

Aafrika armee I maailmasõjas

Alžeerias mobiliseeriti 1914. aastal 8,5% rahvastikust, 172 000 islamiusulist meest, kellest 85 000 olid vabatahtlikud. Nendele lisaks kutsuti Põhja-Aafrikas sõjaväkke 93 000 prantslast ja 39 000 tuneeslast ning mobiliseeriti 14 000 marokolast, kellest kolmveerand rakendati läänerindel või Balkanil. Marokos värbasid sultan Jussuf (Moulay Youssef) ja tema ülemjuhataja hõimude seast nii abiüksusi kui ka väekontingente, mis lubas kindral Lyautey'l saata emamaale 37 pataljoni.

Tervikuna kandsid Põhja-Aafrika sõdurid suuri kaotusi. Vilunud laskurid, kelle üksused kandsid 1914. aasta lahingutes ränki kaotusi, asendati ilma kogemusteta nekrutitega, kellest mõned sattusid rindel paanikasse ja keeldusid käsku täitmast. Väejuhatuse pidi mõnikord rakendama erakorralisi meetmeid, nagu näiteks ühe Tuneesia kompanii detsimeerimine⁴ 1914. aasta detsembris.

Alates 1915. aasta kevadest muudeti need viletsad üksused löögiüksusteks, mis olid võimelised kasutama moodsaid relvi ja lahingus initsiatiivi haarama. Maroko *tirailleur*'id (laskurid) paistsid silma 1916. aasta

⁴ Detsimeerimine – juba antiikajal tuntud sõjaväeline karistus, mis seisneb allumatust või argust üles näidanud üksuse iga kümnennda liikme hukkamises. (Tlk.)

mais Fort Douaumonti tagasivallutamisel.⁵ 1918. aastal osales Maroko laskurite 1. brigaad, mida oli tugevdatud kahe spaahide eskadroniga, kindralfeldmarssal August von Mackenseni kagurinde väejuhatuse vangistamises Uskubis (tänapäeval Skopje).

1914. aastal võitles läänerindel kümme koloniaalpataljoni, 1918. aastal aga juba 42, lisaks 23 Balkani rindel. Põhja-Aafrika prantslased kaotasid langenute ja surnutena 12 000 – 20 000 meest, samal ajal kui põhja-aafriklased langenute ja teadmata kadunutena 36 000 meest, nende hulgas 9800 tuneeslast ja 25 000 alžeerlast. Saksa sõjavangi langenud põhja-aafriklased koondati Zossenisse, kuid nad suutsid Saksa propagandale vastu panna.⁶ Siiski otsustas umbes 5–8% neist astuda Osmani impeeriumi sõjaväkke.

1917. aastal *tirailleur*'ide rügementides vastuhakke ei olnud. Nad võtsid osa kõigist operatsioonidest ning autasustatute arvu poolest järgnesid nad merejalaväe tankirügemendile⁷ ja võõrleegioni 2. rügemendile. 4. *tirailleur*'ide rügemendi lippudele on kinnitatud Auleegioni orden, märkimaks, et nende kaotused olid suuremad kui teistel jalaväeüksustel.

Põhja-aafriklased olid õnnelikud vastuvõtu üle, mis neile sai osaks Prantsuse tsiviilisikute poolt, ja säilitasid oma mulje neid avasüli vastu võtvast ja ühtsest Prantsusmaast. Sõjaväest sai enesele teadmata kabiilide, araablase, Aafrika mustade ja indohiinlaste sulatustiigel. Sõjaväelisest institutsioonist sai niiviisi lõimumismudel edasiseks evolutsiooniks. Kuid kuigi kolooniate põliselanikud olid sõjaväega hästi lõimitud, ei käsitanud neid prantslastega võrdsetena. See oli põhjuseks, miks Clemenceau⁸ garanteeris sõduritele ja veteranidele eelised, kaotas teatud maksud ja suurendas islamiusuliste rahvaesindajate arvu. 1927. aastal tühistati põliselanike koodeks.

⁵ Fort Douaumont, üks Verduni kindluse fortidest, langes 1916. aastal Verduni lahingu alguses peaaegu ilma vastupanuta sakslaste kätte. Fordi vallutajaid kapteneid Cordt von Brandist ja Hans-Joachim Haupti autasustati ordeniga *Pour le Mérite* ning fordil vallutamisest lõi Saksa sõjapropaganda kangelasloo. Prantslased tegid esimese katse fordil tagasivallutamiseks mais, kuid see õnnestus alles oktoobris suurte kaotuste hinnaga. (Tlk.)

⁶ Zossen (u 50 km Berliinist lõunas) asus I maailmasõja ajal nn Poolkuulaager. See oli sõjavangilaager, kus peeti kinni araablasi ning islamiusulisi indialasi ja aafriklasti, kes olid Briti või Prantsuse armeest Saksa sõjavangi langenud. (Tlk.)

⁷ Prantsuse keeles *régiment d'infanterie chars de marine*. (Tlk.)

⁸ Georges Clemenceau (1841–1929) oli 1917–1920 Prantsusmaa pea- ja sõjaminister. (Tlk.)

Aafrika armee II maailmasõjas

Juba 1939. aasta septembris mobiliseeris Aafrika armee kaks Maroko diviisi ja 12 Aafrika jalaväediviisi Aafrikas ning lisaks seitse Põhja-Aafrika jalaväediviisi Prantsusmaal, kokku 73 000 prantslast ja 176 000 islamiusulist. Prantsuse sõjaväe 400 000 mehest Põhja-Aafrikas rakendati 17 000 Prantsusmaal või Levandis. Kaotati 5400 magriblastest ning 2700 eurooplasest sõdurit ja ohvitseri. Teisisõnu, vastupanuvõime Põhja-Aafrikas oli tugevasti kahanenud ja võimalus võitlust Prantsuse Põhja-Aafrikas jätkata oli küsitav. Aafrika armeel oli vähe tanke ja lennukeid ning tanki- ja õhutõrjerelvi, samuti oli neil vananenud varustus. 1939. aastal formeeriti kümme koloniaal-jalaväediviisi (*division d'infanterie coloniale*, DIC) ning 1943. aasta novembris oli eri sõjatandritel rakendatud 80 000 aafriklast, kellest langes 17 500.

Pärast Prantsusmaa lüüasaamist 1940. aastal nimetati kindral Weygand⁹ Prantsuse Põhja-Aafrika kindralkuberneriks ja sealsete vägede ülemjuhatajaks. Saladuskatte all tegeles ta kättemaksu ettevalmistamisega sakslastele, tõstis üksuste võitlusvaimu ja viis paralleelselt läbi kaks kombineeritud aktsiooni:

- 1) pidas ametlikke läbirääkimisi Itaalia vaherahukomisjoniga sõjalise jõu suurendamiseks 100 000 mehest 135 000-ni;
- 2) varjas saladuskatte all sõjamaterjali ning sõjaväespetsialiste ja tööjõudu (35 000 asendusteenistajat ja töolist), valmistas salaja ette mobilisatsiooni, tegi takistusi kontrollkomisjonide järelevalve-reididele ning lõpuks oli vastu admiral Darlani¹⁰ ja Wehrmachti vahel kokku lepitud Pariisi protokollile.

⁹ Maxime Weygand (1867–1965), 1918 oli Antandi liitlasvägede staabiülem Prantsusmaal. Armeekindral. 1939–1940 ülemjuhataja Süürias ning 1940 järgemööda liitlasvägede ülemjuhataja Prantsusmaal, maaväe ülemjuhataja ja relvajõudude ülemjuhataja ning Vichy valitsuse sõjaminister. 1942–1945 Saksamaal sõjavangis. Eesti Vabadusrist I/1 (1925). (Tlk.)

¹⁰ François Darlan (1881–1942), 1937 Prantsuse mereväe staabiülem, 1939 mereväe ülemjuhataja, laevastikuadmiral. 1941–1942 Vichy valitsuse peaminister, ühtlasi välis-, sise- ja sõjaminister. Rääkis läbi nn Pariisi protokollid, millega Wehrmacht sai õiguse kasutada Prantsuse sõjalisi objekte Süürias, Tuneesias ja Lääne-Aafrikas ning Prantsusmaa sai teatud leevendusi okupatsioonipoliitikas. Langes atentaadi ohvriks. (Tlk.)

Lõpuks tagandati Weygand 1941. aasta novembris sakslaste nõudmisel ja tema järeltulijaks ülemjuhataja ametikohal sai kindral Juin¹¹, kes jätkas Weygandi tööd Aafrika armee uuendamisel; muu hulgas töötas ta ümber Tuneesia kaitsmise plaani. Üllatatuna ameeriklaste dessandist 8. novembril 1942. aastal veenis ta admiral Darlani, kes oli parajasti Alžeerias, andma Marokos ja Alžeerias paiknevatele vägedele käsk sõlmida relvarahu. Tuleb silmas pidada, et vältimaks Saksamaa poolt okupeerimata Prantsuse territooriumi okupeerimist, pidid Prantsuse väed Prantsuse Põhja-Aafrikas hakkama vastu igale sissetungijale. Hoiatati ainult käputäit salanõu osalisi (viis meest).

9. novembril määrati kindral Giraud¹² ülemjuhatajaks ning koos kindral Juiniga valmistasid nad ette sissetungi Tuneesiasse, kus sakslased olid maabumas. Mobiliseeriti 240 000 meest (16% Alžeeria prantslasi, 2% islamiusulisi). Samal ajal andis ta juhtnõõrid kindral Aubert Frère'ile Armee Vastupanuorganisatsiooni (*Organisation de Résistance de l'Armée*, ORA) moodustamiseks Prantsusmaa emamaal. Võtnud kontakti Tuneesias asuvate vägede juhataja kindral Barré¹³ ja Tuneesia piiril seisvate Briti vägede juhataja kindral Kenneth Andersoniga, koostas ta koos kindral George Marshalliga plaani „Anfa“, mille eesmärgiks oli taasrelvastada kaheksa jalaväe- ja kolm soomusdiviisi, neli armeekorpuse juhatust ja armee ülemjuhatus ning 1000 sõjalennuki tarnimine ameeriklastelt. Esimene relvasaadetis saabus Alžiiri 13. aprillil. Plaani „Anfa“ katkes 1943. aasta novembris poliitilistel põhjustel ja spetsialistide nappuse tõttu; selle mahtu kahandati kaheksalt viiele jalaväediviisile.

¹¹ Alphonse Juin (1888–1967), armeekindral, sai 1952. aastal Prantsusmaa marssali tiitli. 1939 Põhja-Aafrika sõjatandri staabiülem, 1940 Saksa sõjavangis, 1941–1942 Prantsuse vägede ülemjuhataja Marokos, 1942–1943 ülemjuhataja Põhja-Aafrikas, 1943–1944 ekspeditsiooni-korpuse juhataja Itaalias. 1952–1953 oli Prantsusmaa sõjavägede staabiülem (*Chef d'État-Major combiné des forces armées*), 1951–1953 NATO maavägede ülemjuhataja Kesk-Euroopas. (Tlk.)

¹² Henri Giraud (1879–1949), armeekindral. 1939–1940 7. armee, 1940 9. armee ülemjuhataja, 1940–1942 Saksamaal sõjavangis. 1942–1943 ülemjuhataja Põhja-Aafrikas, 1943–1944 ülemjuhataja Põhja- ja Lääne-Aafrikas, juunist oktoobrini 1943 Prantsusmaa Vabastamise Rahvuskomitee kaasesimees. 1943–1944 Prantsuse sõjavägede ülemjuhataja. (Tlk.)

¹³ Georges Barré (1886–1970), kindralleitnant. 1940 7. Põhja-Aafrika diviisi ülem, 1940–1942 19. sõjaväeringkonna staabiülem, 1942–1943 ülemjuhataja Tuneesias. 1943–1945 juhtide reservis, 1945 läks erru. (Tlk.)

Ilma USA toetuse ja kindral Charles de Gaulle'i teadmata korraldas Giraud 1943. aasta septembris Korsika vabastamise, enne kui de Gaulle ta 1943. aasta novembris Prantsusmaa Vabastamise Rahvuskomitee (*Comité français de Libération nationale*) kaasesimehe kohalt kõrvale tõrjus.

Tuneesia kampaania 1942–1943

1942. aasta lõpuni pidid Prantsuse üksused vastu seisma enamikule Saksa ja Itaalia jõududele Tuneesias, sest Briti V korpuse pealetungikatse Bizerte ja Tunise suunal oli täielikult nurjunud. 1943. aasta veebruaris astus võitlusse seni Hispaania Marokos paiknenud USA II korpus, kuid pidi vastu võtma Liibüast oma Aafrika korpusega just kohale jõudnud Erwin Rommeli pealetungi koguraskuse. Tagajärg oli ameeriklastele katastroofiline – tuleristsetena pidid nad läbi tegema korratu taganemise nagu prantslased 1940. aasta mais ja juunis. Jälle pidi Constantine'i diviisi ülem kindral Welvert¹⁴ osa löögist enda peale võtma ja seda leevendama. Kuid vaevu oli Rommel suutnud ühineda kindral Hans-Jürgen von Arnimi vägedega, mis kaitsesid Põhja-Tuneesiat, kui teda ründas Bernard Montgomery Briti 8. armee ning ka Põhja-Tuneesias paiknenud Briti ja USA üksused, kes olid jõudu kogunud ja saavutanud õhuülevõimu. Kindral Harold Alexanderile allusid nüüd 1. ja 8. armee.

1943. aasta mai alguses käivitas Alexander oma suurpealetungi Tuni-sele, mis lõppes Saksa-Itaalia vägede kapituleerumise ja 230 000 mehe vangilangemisega. Pärast seda, kui väekoondis L (Leclerc,¹⁵ 2500 meest) oli ületanud Marethi liini, osales suurpealetungis ka XIX Prantsuse korpus, mis oli kasvanud 80 000-meheliseks. Võit Tunise all oli magus kättemaks löödud armee jaoks, kes oli olnud kõigest ilma jäetud ja pealegi

¹⁴ Marie-Joseph-Edmond Welvert (1884–1943), kindralmajor. 1940 1. soomusdiviisi ülem ja Ageni alldiviisi ülem. 1940–1942 Constantine'i territoriaaldiviisi, 1942–1943 Constantine'i marsdiviisi (3. Alžeeria jalaväediviisi) ülem. Sai surma, kui tema auto sõitis tankimiinile. (Tlk.)

¹⁵ Marssal Leclerc – õieti Philippe Leclerc de Hauteclouque (1902–1947), 1942 brigaadikindral, 1943 kindralmajor, 1945 kindralleitnant, sai 1952 postuumselt Prantsusmaa marssali tiitli. Prantsuse sõjakangelasi II maailmasõjas. Charles de Gaulle nimetas ta 1940. aastal Vaba Prantsusmaa Kameruni sõjakuberneriks, 1940–1941 oli ta Prantsuse vägede ülem Tšaadis ja 1941–1942 juhataja Ekvatoriaal-Aafrikas. 1943 2. Vaba Prantsusmaa diviisi, 1943–1945 2. soomusdiviisi ülem, mis osales Pariisi vabastamisel. Hukkus lennuõnnetusel. (Tlk.)

kahtlusalune kollaboratsioonis. Tema kaotused olid sama suured kui brittidel – 4500 meest.

Itaalia kampaania 1943–1944

19. novembril 1943 maabusid Itaalias kaks Prantsuse diviisi, 2. Maroko jalaväediviis (Meknèsi diviis) ja 3. Aafrika jalaväediviis. Esimene saadeti viivitamatult lahingusse ning hõivas Pantano ja Monte Casale mäed umbes 120 km Napolist põhja pool Isernia lähedal. 1944. aasta 3. jaanuaril saatis kindral Juin lahingusse ka 3. Aafrika jalaväediviisi, mis 25. jaanuaril alustas Belvedere vallutamist. Raske lahing kestis 1. veebruarini, kuid liitlased ei suutnud seda võitu edasi arendada.

1944. aasta 11. veebruaril saabus Itaaliasse 4. Maroko mägikütidiviis (endine Marrakechis formeeritud 3. Maroko diviis) koos kolme tabori lahingugrupiga. Diviis saadeti Garigliano sillapea suunas Garigliano jõe põhjakaldal. Aprillis anti sellele lisaks 1. Vaba Prantsusmaa diviis, mida oli tugevdatud Djibouti brigaadi ja 1. marsi-jalaväediviisiga (*1re division de marche d'infanterie*). 4. aprillil saatis kindral Juin kindral Clarkile¹⁶ memorandum, milles kavandas Monte Cassino vallutamise lähtudes Gariglianost ja üle Monte Maio.

11. mail 1944 alustasid 2. Maroko jalaväediviis ja 3. Aafrika jalaväediviis pealetungi ning vallutasid Monte Maio ja Castelforte. Seejärel ründas mägikorpus (4. Maroko mägikütidiviis ja tabori lahingugrupid) Aurunci mägede kaudu Petrella suunas. Esperia vallutati 17. mail. 3. Aafrika jalaväediviis tõrjus vaenlase jõulise vasturünnaku ja vallutas 22. mail Pico. Tee Rooma oli avatud. Sakslased loovutasid Monte Cassino ning 5. juunil 1944 sammusid kindralid Juin ja Clark Rooma Kapitooliumi künkale. Pärast Rooma vallutamist möödus Prantsuse ekspeditsiooni-korpus 2. USA korpusest, hõivas 3. juulil Siena ja San Gimignano ning rühmitati 23. juulil Napolis ümber dessandiks Provence'i. 17. juunil 1944 vallutas de Lattre'i¹⁷ armee Elba saare.

¹⁶ Mark W. Clark (1896–1984), kindralleitnant, 1943–1944 USA 5. armee ülemjuhataja Itaalias. (*Tlk.*)

¹⁷ Jean de Lattre de Tassigny (1889–1952), kindral, sai 1952 postuumselt Prantsusmaa marssali tiitli. 1944–1945 Prantsuse 1. armee ülemjuhataja. 1948–1950 Lääne-Euroopa Liidu (WEU)

Goumier'd Itaalias

Maroko *goumier*'de 4. tabor võitles Sitsiilia kampaanias. Pärast maa-
bumist Licatas 14. juulil 1943 allutati see USA 7. armeele, mida juhtis
kindral George Patton. 4. tabori *goumier*'d anti 1943. a 27. juulil 1. USA
jalaväediviisi alluvusse ning nende vaprus märgiti ära 26. jalaväerüge-
mendi operatsiooniaktides. *Goumier*'de saabumisel hakkasid itaallased
end massiliselt vangi andma, samal ajal kui sakslased taganesid rinde-
lõikudest, kus neile teadaolevalt oli *goumier*'de üksusi. II maailmasõja
aegne Itaalia kampaania on võib-olla kõige kuulsam, aga samas ka kõige
vastuolulisem *goumier*'de ajaloos. Maroko 4. taborite lahingugrupp asus
Itaalia poole teele 1943. aasta novembris. Sellele järgnes 1944. aasta jaa-
nuaris 3. ning 1944. aasta aprillis ka 1. *goumier*'de lahingugrupp. Itaalias
sattusid liitlasväed ja sakslased viimaste Gustavi kaitseliinil pikaajalisse
patiseisu. 1944. aasta mais moodustasid kolm *goumier*'de lahingugruppi
mägikorpuse (*Corps de Montagne*) nime all kindral Juini Prantsuse eks-
peditsooniväe avangardi ja ründasid läbi Aurunci mägede osana ope-
ratsioonist „Diadem“, mis oli omakorda osa Monte Cassino neljandast
ja viimasest lahingust. Siin tõestasid *goumier*'d oma väärtust kui kerge,
väga mobiilne mägikäitlusüksus, mis suutis lahingukorras ning ilma eriliste
logistiliste vajadusteta läbi murda kõige järsumate nõlvadega mägimaas-
tikul. Enamik sõjaväeanalüütikuid käsitavad *goumier*'de manöövrivõimet kui
otsustava tähtsusega võitu, mis avas tee Itaalia pealinna Rooma.¹⁸

USA 5. armee ülemjuhataja kindralleitnant Clark tunnustas nii
goumier'sid kui ka Maroko *tirailleur*'ide regulaarväe üksusi:

Hoolimata järjest tugevnevast vaenlase vastupanust murdis 2. Maroko
diviis Gustavi liinist läbi vähem kui kahe päevaga. Järgmised 48 tundi
oli prantslaste rindelõik kaitses. Eriti öösiti kihisesid mäed nuga-
dega relvastatud *goumier*'dest ning kogu kindral Juini vägi näitas tund tunni
järel niisugust agressiivsust, et sakslased ei suutnud vastu pidada.

vägede ülemjuhataja, 1950–1954 Prantsuse Indo-Hiina ülemkomissar ja Kaug-Ida vägede
ülemjuhataja. (Tlk.)

¹⁸ Vt Edward L. Bimberg, *The Moroccan Goums: Tribal Warriors in a Modern War* (Westport,
CT: Greenwood Press, 1999).

Cerasola, San Giorgio, d'Oro mägi, Ausonia ja Esperia hõivati Itaalia lahingute ühe silmapaistvaima ja uljaima rünnakuga. [...] Selle soorituse eest, mis oli kogu Rooma peale liikumise eduks otsustava tähtsusega, jäan ma alati kindral Juini ja tema suurepärase Prantsuse ekspeditsioonikorpusse tänulikuks imetlejaks.¹⁹

Itaalia kampaanias kaotasid *goumier*'d 3000 meest, sh 600 langenutena.

Goumier'de sõjalisi saavutusi Itaalias saatsid aga ka laialt levinud teated nende toime pandud sõjakuritegudest: „[...] erakordselt suur hulk marokolasi hukati – paljud ilma välikohtuta – nende poolt väidetavalt toime pandud mõrvade, vägistamiste ja marodeerimiste eest ajal, kui nad liikusid läbi Itaalia maapiirkondade. Prantsuse võimud üritasid probleemi maandada, tuues Itaaliasse hulga berberi naisi, kes teenisid tagalas „laagrisaatjatena“ eranditult *goumier*'de jaoks.“²⁰ Itaalia allikate järgi vägistasid *goumier*'d üle 7000 inimese, see massiline vägistamine sai hiljem nimega *marocchine*. Nende ohvriks langesid naised, lapsed ja mehed, viimaste seas ka mõned preestrid. Frosinone provintsi Esperia kommuuni mees (sündik) teatas, et tema kommuuni 2500 elanikust vägistati 700 naist ja mõned surid selle tagajärjel. Oletatakse, et pärast sakslaste taganemist Põhja-Lazios ja Lõuna-Toscanas vägistasid ja mõnikord ka tapsid *goumier*'d naisi ja noori mehi, sealhulgas partisanüüksuste liikmeid.

Teisalt kommenteeris seda üks Briti ajakirjanik: „Goumidest on saanud legend, nali [...]. Ükski teade nende poolt toime pandud vägistamistest või teistest tegudest ei ole liiga ekstsentriline, et seda ei saaks esitada tõe pähe.“²¹

Prantsuse ekspeditsioonikorpus mõistis surma ja lasi vägistamiste või mõrvade eest maha lasta 15 sõdurit ning mõistis veel 54 sõjaväevanglasse sunnitööle. 2015. aastal otsustas Itaalia riik maksta nende sündmuste ohvritele kompensatsiooni.

¹⁹ Mark W. Clark, *Calculated Risk: The Memoirs of a Great Commanding General of WW II* (New York: Enigma Books, 2007).

²⁰ Bimberg, *ibid*.

²¹ Matthew Parker, *Monte Cassino: the story of the hardest-fought battle of World War Two* (London: Hachette, 2003).

Provence'ist Alsace'i 1944–1945

Operatsioonis „Anvil“, mis hiljem nimetati ümber operatsiooniks „Dragon“, osales kuude merekonvoisse rühmitatud 2000 laeva (neist 400 sõjalaeva), 1900 lennukit, kindralmajor Truscotti²² USA korpus, 1. Briti-USA langevarjurite diviis²³ ja kindral de Lattre'i armee „B“.

Olles põgenenud Riomi vanglast Clermont-Ferrandi lähedal, saabus de Lattre 20. detsembril 1943 Alžiiri. Ta määrati viivitamatult armee „B“ ülemjuhatajaks, millele allusid Prantsuse Põhja-Aafrikas dislotseerunud üksused: 1. ja 5. soomusdiviis ning 9. koloniaal-jalaväediviis. Alates 1944. aasta juulist tugevdati seda nelja Prantsuse Itaalia ekspeditsioonikorpuse diviisiga: 1. Vaba Prantsusmaa, 2. Maroko jalaväe-, 3. Alžeeria jalaväe- ning 4. Maroko mägikütidiviisiga.

14. juulil 1944 seadis de Lattre oma peakorteri Napolis sisse ja alustas ettevalmistusi dessandiks. USA 7. armee ülemjuhataja kindralleitnant Patchi²⁴ käsul maabus armee „B“ teises laines, kuid de Lattre suunas oma diviisid viivitamatult Touloni ja Marseille' peale, mis vabastati raskete lahingutega, kuid 20 päeva varem, kui ameeriklased olid seda plaaninud.

Ameeriklaste Languedoci vabastamise plaani ellu viies otsustas de Lattre lasta II armeekorpusel, mille juhtimine usaldati kindralleitnant Monsabertile,²⁵ forsseerida Rhône'i jõgi ja liikuda kiiresti edasi piki jõe läänekallast, et mitte raisata aega nagu ameeriklased, kes tulid piki oma-aegset Napoleoni teed²⁶. II korpus osales Lyoni vabastamisel 2. septembril; 12. septembril, pärast raskeid lahinguid Autuni lähedal, saavutati kontakt

²² Lucian K. Truscott (1895–1965), kindralmajor, oli 1944. aastal Itaalias ja Prantsusmaal USA VI korpuse juhataja. (Tlk.)

²³ Öieti 9000-meheline USA, Briti ja Kanada langevarjuüksustest koosnev lahingugrupp (*1st Airborne Task Force*), mis eksisteeris 1944. a juulist novembrini. (Tlk.)

²⁴ Alexander McCarrell Patch (1889–1945) oli 7. armee ülemjuhataja 1944. a märtsist 1945. a juunini. (Tlk.)

²⁵ Joseph de Monsabert (1887–1981) oli Tuneesia kampaania ajal Prantsuse XIX korpuse reservüksuste ülem. Itaalias juhtis 3. Alžeeria jalaväediviisi, mis vabastas Siena. 1945–1946 Prantsuse vägede juhataja Saksamaal. (Tlk.)

²⁶ *Route Napoléon* – tee Antibes'ist Vahemere rannikul Grenoble'ini, mida mööda Napoleon liikus koos oma veteranidega 1815. aastal pärast lahkumist pagendusest Elba saarel, et haarata uuesti võim („100 päeva“). (Tlk.)

Normandiast lähenevate liitlasvägede, ennekõike Prantsuse 2. soomusdiviisiga. Béthouarti²⁷ I armeekorpuse liikus edasi Briançonist piki Šveitsi piiri. 19. septembril 1944 nimetati armee „B“ ümber Prantsuse 1. armeeks ja allutati 6. armeedegrupile, mille ülemjuhataja oli kindral Devers.²⁸ Kuid tankimiseks ja varude täiendamiseks peatati armee Moselotte'i – Le Thillot' – Ronchampis joonel.

Kaks kuud liikus Monsaberti II armeekorpuse Vosgeesides aeglaselt edasi; de Lattre saatis Béthouarti I armeekorpuse edasi alles 11. novembril: 5. soomusdiviis ja 2. Maroko jalaväediviis vabastasid Héricourt ja Montbéliardi ning olid esimesed üksused, kes jõudsid Rosenau juures Reini äärde. See oli 19. novembril, neli päeva varem kui Leclerci 2. soomusdiviis Strasbourgis. Sakslased jätsid 28. novembril maha Belforti, kuid Himmleri juhitud kaitse Colmari kotis püsis. Mustanahalised sõdurid ja magriblased, kes kannatasid külma käes ja olid pidevatest operatsioonidest väsinud, asendati järk-järgult FFI üksustega²⁹ (117 000 endist vastupanuliikumise võitlejat ja motiveeritud vabatahtlikku). 1. armee sõdurite seas tekitas aga teatud pahameelt asjaolu, et Prantsuse emamaal ei viidud läbi mobilisatsiooni.

16. detsembril 1944 andis kindral Dwight D. Eisenhower käsu evakueerida Alsace'i tasandik, sest seda ohustas Saksa pealetung Ardennides. Kindral de Gaulle, keda toetas Churchill, vaidlustas Eisenhoweri käsu ning käskis 1. armeel Strasbourgi kaitsta. Lahing kestis kuni 18. jaanuarini 1945, kui 1. armeele anti lisaks USA XXI korpus ja USA 12. motoriseeritud diviis. 20. jaanuaril algas lahing Colmari vabastamiseks, mis

²⁷ Antoine Béthouart (1889–1982), kindral. 1942 oli Prantsuse Casablanca diviisi ülem Marokos, toetas liitlasi 1942. a novembris. 1942–1943 Prantsuse sõjaväelise missiooni ülem USA-s, aprillist augustini 1944 rahvusliku kaitsekomitee staabiülem. 1944–1945 I armeekorpuse ülem. Pärast sõda Prantsuse okupatsioonivägede ülem Austrias ja seejärel 1946–1950 Austria Prantsuse okupatsioonitsooni ülemkomissar. (Tlk.)

²⁸ Jacob L. Devers (1887–1979), armeekindral. 1944–1945 6. armeedegrupi ülemjuhataja, seejärel USA maaväe ülemjuhataja. 6. armeedegrupp oli kõrgem väejuhatus, millele allus USA 7. armee, Prantsuse 1. armee ja Prantsuse Alpide armeegrupp. (Tlk.)

²⁹ FFI. – Prantsuse siseväed (*Forces Françaises de l'Intérieur*) – enamasti kergejalaväeüksused, mis formeeriti vabastatud aladel endistest vastupanuliikumise võitlejatest ja vabatahtlikest ning keda rakendati rahulikumates rindelõikudes Vaba Prantsusmaa regulaarüksuste toetusüksusena. Järk-järgult lõimiti osa neist regulaarväega, mis lubas Prantsusmaal sõja lõpuks taastada üle miljonilise armee. (Tlk.)

kulmineerus 2. veebruaril linna hõivamisega Prantsuse-USA vägede poolt ning Alsace'i täieliku vabastamisega 7. veebruaril.

2. soomusdiviis

See diviis on ajaloos isegi rohkem tuntud kui 1. armee. 2. soomusdiviis loodi 26. augustil 1943 mitme üksuse liitmisel. See asutati Marokos Témara metsas Rabatist lõunas kolmest Vaba Prantsusmaa väeüksusest ning kaks kolmandikku selle varustusest tuli Aafrika armee ladudest. Formeeritud ja välja õpetatud üksus viidi üle Suurbritanniasse ning see maabus 30. juulil 1944 Normandias Utah' maabumisalal kindral George Pattoni 3. USA armee alluvuses. Diviis osales Pariisi vabastamisel ja rasketes lahingutes Dompaigne'i all, hõivas Strasbourgi ning osales nelja nädala vältel Alsace'i vabastamisel, enne kui rakendati Royani koti vastu Prantsuse läänerannikul, kust seejärel suunati Saksamaale Berchtesgadenisse, kuhu jõudis samal ajal ameeriklastega. Diviis kaotas 4987 meest langenute, haavatute ja teadmata kadunutena.

Hoolimata Aafrika armee suurest panusest ei olnud ta suhted Vaba Prantsusmaa vägedega alati kõige koostööaltimad. Aafrika armee sõdurid marssisid Tunise paraadil brittide rivis, kaklesid Vaba Prantsusmaa võitluskaaslastega, hiljem keeldusid allumast kindral de Lattre'i käskudele jm. 2. soomusdiviis suunati Royani ja 1. Vaba Prantsusmaa diviis (2. jala- või marsidiviis) Lõuna-Alpidesse.

Reini äärest Doonau kallastele 1945

Strasbourgist põhja poole liikudes ületas II armeekorpus enne Siegfriedi liini Moderi ja Lauteri jõe ning jõudis Speyerini Reini ääres. 29. märtsil 1945 andis kindral Devers Prantsuse 1. armeele käsu ületada Rein. Prantsuse avangard forsseeris Speyeri ja Germerscheini juures uljalt Reini hoolimata raske pioneeritehnika puudumisest ning jõudis Karlsruhesse. De Lattre vältis frontaalrännakut Stuttgardile ning liikus linna peale üle Schwarzwaldi ja Schwäbische Albi.

Freudenstadt vallutati 17. aprillil, Tübingen ja Reutlingen 22. aprillil, Stuttgart 21. aprillil ja Ulm 22. aprillil. Kehli vallutamine 9. koloniaal-jalaväediviisi poolt võimaldas Béthouarti I korpusel liikuda lõunasse. Schwarzwaldis sisse piiratud SS-i XVIII armeekorpus üritas 25. aprillil läbi murda, kuid suur osa sellest alistus. 6. mail ühinesid 2. Maroko jalaväediviis ja 1. soomusdiviis St. Antoni juures. 1. armee oli alates 15. augustist 1944 langenutena kaotanud umbes 14 000 meest. Stuttgartis võeti vangi 28 000 sakslast, Ulmis 18 000 ja Schwarzwaldis veel 15 000.

Saksa 19. ja 24. armee kapituleerusid vastavalt Garmisch-Partenkircheni ja Innsbrucki all. Kindralfeldmarssal Albert Kesserling, Saksa läänerinde vägede ülemjuhataja, kapituleerus Austrias Saalfeldenis, mitte kaugel Berchtesgadenist Saksamaal. Saksamaa kapituleerumine lääne-rindel kirjutati alla Reimsis 7. mail 1945 kindral Sevezi³⁰ juuresolekul ja 8. mail Berliinis, kus kindral de Lattre oli üks neljast võitjast.

Kokkuvõtteks:

Aafrika armee Prantsuse avalikkuses

Hoolimata tähtsast osast, mida Aafrika armee sõdurid mängisid mõlemas maailmasõjas, ei tunnustanud Prantsuse võimud neid kuigivõrd ning veel enam, seda ei teinud ka prantsuse rahvas. See ei tähenda, et sõjavägi ise oleks unustanud Aafrika armee osalemise nendes sõdades, kuid tema mälestuse puudumine avalikus sfääris on kooskõlas Aafrika armee elimineerimisega Prantsuse kollektiivsest ajaloolisest mälust. Alates II maailmasõja lõpust tähistatakse Prantsusmaa ajaloo tähtsündmustena nii D-päeva kui ka Pariisi vabastamist 1944. aastal, kuid kuidas on Korsika ja Provence'i vabastamisega, milles Põhja-Aafrika sõduritel oli otsustav roll? Võime leida suure hulga nii Prantsuse kui ka välismaa filme mõlemast maailmasõjast, milles nende üksuste kujutamise puudumine on rohkem kui silmatorkav. Nii Aafrika armee – tähelepanekava erandiga Prantsuse

³⁰ François Sevez (1891–1948), kindrallieutnant. Oli 1943. aastal Prantsuse Itaalia ekspeditsioonikorpuse ülem ning 1943–1944 4. Maroko mägikütidiviisi ülem. 1944–1945 rahvusliku kaitsekomitee staabiülema asetäitja. (*Tlk.*)

Võõrleegioni puutuvus – kui ka koloniaalarmee nähtamatus on viinud nende kohalolekuni mõnel *vintage*-propaganda- ja värbamisplakatil, mis on nende ajaloo mõneti kitsistanud ega ole asjassepuutuv.

Viimastel aastatel on olukord muutumas. Saharast lõuna poolt ja Põhja-Aafrikast pärit inimeste kogukonnad Prantsusmaal, LICRA (*Ligue contre le Racisme*, Rassismivastane Liiga) on propageerimas nende üksuste tähtsuse tunnustamist nii sümboolses kui ka poliitilises tähenduses. Ka filmitööstuses on tehtud katseid, film „Indigenes“³¹ neist võib-olla tähtsaima näitena. Jõupingutused, mis on tehtud nende üksuste olulisuse tunnustamiseks, on aga ka taaselustanud mälestuse nende toime pandud kuritegudest II maailmasõja ajal Euroopa sõjatandril.

Ometi näib, et Aafrika armee mälestus jääb suuresti andamit maksma mälestusele Prantsuse armeest endast. Suurel osal prantslastest näib olevat valikuline mälu II maailmasõtta puutuvus ning sisserändaja taustaga Prantsusmaa elanikud on selles vallas konstrueerimas alternatiivset diskursust. Aafrika armee koos koloniaalarmeega on sõjaajaloolaste ja koloniaalimpeeriumi-ajaloolaste uurimisvaldkond, kuid selle kohalolek avalikus sfääris jääb piiratuks ja juhuslikuks, ilmnedes mõne uue raamatu, filmi või näitusega seoses.

Inglise keelest tõlkinud Toomas Hiio

³¹ <https://www.festival-cannes.com/en/films/indigenes>, 23. november 2019.

III

**EESTI SÕJAMUUSEUMI –
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUMI
TEGEVUSEST**

100 aastat Eesti sõjamuuseumi kogu

Airi Herm, Aivo Põlluäär

1919–1940

Sõjamuuseumi kogud said alguse 19. jaanuaril 1919. aastal Eesti Vabastamise Sõja Muuseumi asutamisega. Alguses asus muuseum Tallinnas sõjaväe peastaabi majas Pagari tn 1. Muuseumi asutamise initsiaatoriks peetakse staabi ülemat polkovnik Jaan Sootsi, kelle esialgne idee oli luua sõjaajalooline arhiiv Eesti Vabadussõja sündmuste dokumenteerimiseks.¹ Laiema publiku kõnetamiseks otsustati luua aga muuseum, kus eksponeerida Vabadussõjast kogutud esemeid. Muuseumi algusaastatel tegelesid kogutud materjalide korrastamise ja süstematiseerimisega peastaabi ametnikud oma igapäevatöö kõrvalt, mistõttu muuseumikogu ei täiendatud süstemaatiliselt, st esemeid koguti juhuslikult. Korrastamisel käis abiks August Pulst Eesti Rahva Muuseumist.² 1920. aastal andis sõjaminister Jaan Soots kõikide väeosade ülematele korralduse saata Vabadussõjaga seotud esemed koos kirjeldusega sõjamuuseumi.³ 1933. aastal andis kaitseminister Aleksander Tõnisson lisakorralduse, kohustades väeosi teavitama sõjamuuseumi juhtudest, kus Vabadussõjaga seotud esemeid oli kavas müüa, hävitada või ümber teha, „et neid soovitava korral võiks paigutada muuseumi“.⁴ Et muuseumis polnud kuigi palju ruumi, jäeti suuremad eksponaadid väeosadesse ja nendele kinnitati silt „Sõjamuuseumi omand“.

1921. aasta lõpus määrati muuseumi koguhoidjaks Vabadussõja rindefotograaf Taavet Poska (1896–1998) ja muuseum koliti ohvitseride

¹ Sõjamuuseumi põhikiri. Materjalid muuseumi asutamise ja tegevuse korraldamise kohta, RA, ERA.1962.1.1.

² EVS Muuseumi kataloog ja juht (Tallinn: [Eesti Vabadussõja Muuseum], 1931), 3–4.

³ Sõjainistri päevakäsk nr. 287, 16. mai 1920, *Sõjainistri päevakäsud*, 1920, 2. jaan. – 31. det., nr. 1–1239 (Tallinn: Sõjainisteerium, 1921).

⁴ Kaitseministri käsukiri nr. 93, 6. aprill 1933, *Kaitseministri käsukirjad*, 1933, 4. jaan. – 29./30. det., nr. 1–346 (Tallinn: Kaitseministeerium, 1934).

kasiino hoone teisele korrusele Vene tänaval. Poska ülesandeks sai kogutud materjalide süstematiseerimine (raamatusse kandmine ja nummerdamine⁵), uue materjali väljaselgitamine ja kogumine ning ekspositsiooni loomine.

Muuseumikogus olid arvel näiteks suurtükiga vaguniplatvorm, millel oli teeninud Vabadussõjas langenud leitnant Reinhold Sabolotnõi, soomusauto Vanapagan, mitu Vabadussõjas kasutusel olnud suurtükki, Anton Irve ja Julius Kuperjanovi isiklikud esemed (vt foto 1), Johan Laidoneri dokumendid ja samuti kaks poolakate kingitud Napoleoni-aegset suurtükki. Ekspositsiooni olid välja pandud kindral ka Ernst Põdderi teenetemärgid, relvad, vormimütsid, Vabadussõjas kasutatud telefon, samuti surimask.⁶ Kogu täiendamiseks telliti kunstnikelt Vabadussõjateemalisi maale ja joonistusi ning sõjaväelaste portreid, fotograafidelt Vabadussõja-ainelisi fotokogusid.⁷

1940–1993

Pärast Eesti okupeerimist 1940. aasta suvel tuli sõjamuuseumil Vene tn 5 ruumidest välja kolida. Muuseumi varad pakiti ja ladustati Kiek in de Köki tornis. Samas anti juunist detsembrini muuseumile üle paljude likvideeritud kaitseväeasutuste ning Kaitseliidu varad, millest suurt osa ei jõutud arvele võtta. Sõjamuuseum suleti 29. detsembril 1940 Eesti NSV hariduse rahvakomissari Johannes Semperi otsusega ning kogud anti üle vastloodud Riiklikule Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumile.⁸ Taavet Poskast sai selle muuseumi fondihoidja, kuid juba 1945. aastal saadeti ta Karaganda vangilaagrisse, süüdistatuna kavatsuses korraldada muuseumisse kogutud relvadega ülestõus nõukogude võimu kukutamiseks.

⁵ Eksponaatide nimekirju vt: Sõjamuuseumi pearaamatud, RA, ERA.1962.1.289 (1919–1920), RA, ERA.1962.1.290 (1919–1927), RA, ERA.1962.1.291 (1919–1940).

⁶ Marika Reintam, „Sõjamuuseumiks kasvamine,“ Muuseum 35 (2014): 44.

⁷ Näiteks „Eesti Vabariigi Valitsuse album Eesti riigi loomisel. Sõda ja Rahu I“, milles on 415 fotot, RA, EFA.257.A.286 (1919–1920).

⁸ Kirjavahetus Riikliku Sõjamuuseumi kogude täiendamise, likvideerimise, sõjamuuseumi üleandmise kohta Riiklikule Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumile, RA, ERA.R-14.1.477.

Foto 1. Tartumaa partisanide pataljoni juhi leitnant Julius Kuperjanovi esemed sõjamuuseumis 1922. aastal. RA, EFA.59.A.308.137

*Foto 2.
 Briti armee suvemüts,
 mida on kantud
 I maailmasõjas
 ja seejärel Eesti
 Vabadussõjas. KLM
 ET 733:2 TVO*

Sõja ajal läks kaduma ligi kolmandik sõjamuuseumi kogudest, sh Vabadusristide kogu. Punaarmee võttis kasutusse 12 kuulipildujat, 50 vintpüssi, 35 püstolit, 74 tääki, 18 granaati, 991 padrunit, 26 saablit jm. 1941. aasta septembris, Saksa okupatsiooni ajal, oli aga Kiek in de Köki torni sisse murtud. Kapid olid purustatud ja nende sisu vedeles maas.

1950. ja 1951. aastal hävitati ajaloomuuseumis suur hulk sõjamuuseumi „kodanlik-natsionalistlikku” vara: 2982 museaali. Tegelik arv on aga teadmata, sest 1945. aasta inventuuril hävitatud museaale ei dokumenteeritud.⁹ 1951. aastal anti 235 ühikut vormiriietust kasutamiseks üle Tallinna Riiklikule Draamateatrile ning muid varasid Tallinna Riiklikule Kunstimuuseumile ja Teaduste Akadeemia raamatukogule.¹⁰ 2017. aastal avastati ajaloomuuseumis juhuslikult Julius Kuperjanovi (vt foto 1) ja kapten Anton Irve vorm, mis olid hävitamise eest ära peidetud.¹¹

Praeguse Eesti sõjamuuseumi kogusse kuulub aga ainult kolm eset okupatsioonieelse muuseumi kogust: Vabadussõja-aegsed vormimütsid (vt foto 2). Need ostis Leningradist üks Eesti kollektsionäär.

⁹ Mati Mandel, „Kuidas hävitati Eesti Sõjamuuseum,” *Kultuur ja Elu* 4 (1992): 33–34.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Pekka Erelt, „Ajaloosid leidsid Kuperjanovi verise mundri,” *Eesti Ekspress*, 31. mai 2017, 14–15.

1993–2015

15. septembril 1993 asutas Viimsi vallavolikogu vallamuuseumi filiaalina kindral Laidoneri muuseumi. Muuseum hakkas tegutsema Viimsi mõisas, mis oli 1923. aastal annetatud kindral Laidonerile teenete eest Vabadussõjas. 1992. aastal oktoobris oli hoonest lahkunud NSV Liidu Põhjaleevastiku raadioluure väeosa nr 31181. 26. veebruaril 2001 taastati kaitseministeeriumi haldusalas Viimsi mõisas ja vallamuuseumi varadel põhinev sõjamuuseum, mis 2006. aastast kannab nime Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum.

Muuseum pidi oma kogude loomist alustama nullist, sest okupatsioonieelse muuseumi kogud olid arvele võetud teistes muuseumides või läinud kaduma. Põhiliselt täienes kogu annetuste toel. Paljud perekonnad kodumaal ja võõrsil olid aastakümneid peitnud Eesti sõjaajalooga seotud esemeid, mis nüüd toodi muuseumi. Sarnaselt Eesti Vabastamise Sõja Muuseumiga 1919. ja 1920. aastal iseloomustas kindral Laidoneri muuseumi taastamisaja kogumistaktikat juhuslike esemete kogumine ja süstemaatilisuse puudumine. Märkimisväärsimate annetuste hulka kuuluvad sidepataljoni originaallipp, kapten Eduard Nepsi, kolonel Oskar Luiga ja sanitaarkolonel Oskar Liigi Vabadusristid ning kindral Aleksander Tõnissoni ja kindral Johan Laidoneri teenetemärgid. 2008. aastal annetas Soome sõjamuuseum Eesti sõjamuuseumile kümneid suurtükke, käsi-relvi jm relvastust ning varustust.

2016–...

Tänapäeval kogub sõjamuuseum süstemaatiliselt Eesti kaitseväge seonduvat ainet, Eesti sõjaajalooga seotud materjale ning Eesti sõjaajalooga seotud teiste riikide materjale, lähtudes muuseumikogu täiendamise üldpõhimõtetest.¹²

Sõjamuuseumi kogu osad on kaardikogu, sõjaajalooteemaliste artiklite kogu, dokumendid, tunnistused, diplomid ja kirjad, samuti isikute ja

¹² Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi kogude poliitika, kinnitatud direktori käskkirjaga nr 5, 20. veebruar 2017.

organisatsioonide kollektsioonid. Kogus on sõjaväelaste isiklikud esemed ja hinnalised autasud, mitu unikaalset personaalkogu, teenetemärkide ja eraldusmärkide kollektsioon, sõjaväevormid, mööbel, maalid, skulptuurid, ajaloolised relvad, sidetehnika, lipud, sõidukid, fotod ning heli- ja videosalvestised. Esindatud on ka Eesti kaitseväge varustuse näidised ning alates 1990. aastate algusest Eesti kaitseväes kasutusel olnud relvad.

Sõjamuuseumi kogud koosnevad kahest osast – muuseumikogu ja kasutuskogu. Muuseumikogu jaguneb järgmiselt: arhiivkogu, esemekogu, faleristikakogu, fonoteek, fotokogu, kunstikogu, mööblikogu, relvakogu, tekstiilikogu, transpordivahendite kogu ja videoteek. Kasutuskogu koosneb abikogust, raamatukogust ning mitmest sõjamuuseumi hallatavast andmebaasist: andmebaas „Eesti ohvitserid 1918–1940“, sõjahaudade register, Nõukogude armees teeninud meeste ankeetide kollektsioon ja metsavendade andmebaas.

Muuseumikogusse kuuluvad museaalid registreeriti ajavahemikus 20. jaanuarist 1994 kuni 17. veebruarini 2005 tulmeraamatutes, seejärel kasutati andmebaasi KVIS (kultuuriväärtuste infosüsteem) ning alates 23. septembrist 2008 Eesti muuseumide infosüsteemi (MuIS). Sõjamuuseumi museaalide number MuIS-is algab tähekombinatsiooniga KLM (tuleneb muuseumi varasemast nimevariandist Kindral Laidoneri Muuseum). Tänu andmebaasidele said muuseumikogud digitaalselt kättesaadavaks.

Digitaalse andmestiku kvaliteedi parandamiseks liitus muuseum 2016. aasta suvel Interregi rahastatud projektiga „Collaborative Digitization of Natural and Cultural Heritage: CD-ETA“. Projekti esimeses etapis analüüsiti kogude olukorda ning hinnati digiteerimise võimekust. Seejärel alustati uute lahenduste väljatöötamist ning testimist. 2018. aasta alguseks olid uued meetodid saanud igapäevatöö osaks.

MuIS-i lisatakse igal kuul *ca* 2000 uut kujutist sõjamuuseumi muuseumikogust, ka kogude inventeerimine toimub kiiremini kui varem. 30. oktoobriks 2019 oli MuIS-is dokumenteeritud 24 903 sõjamuuseumi museaali (umbes kolmandik sõjamuuseumi umbes 75 000 musealist) ja 2021. aasta lõpuks on eesmärk jõuda 35 000 museaalini (50%). Projekti tulemusena on muuseum digiteerimise vallas tõusnud eeskujuks teistele Eesti muuseumidele. Muuseumis on hea tehnilise varustusega stuudio,

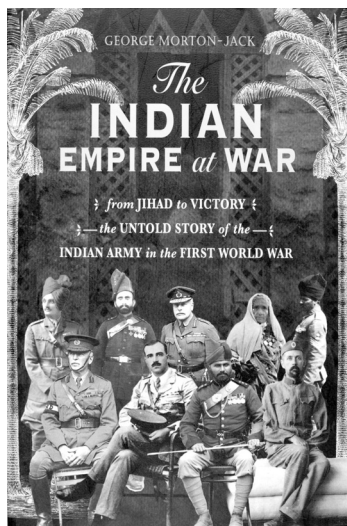
kus valmivad rahvusvahelistele FADGI (*Federal Agencies Digital Guidelines Initiative*) digiteerimisstandarditele vastavad fotod. Töö kiirendamiseks varustati museaalide sildid masinloetavate ribakoodidega. Digiteerimisega on kaasnenud järjest suurem huvi sõjamuuseumi kogude vastu, sest museaalide digikujutisi saab kasutada mitmesugustes väljaannetes. Nüüd ootab kogusid ees hüpe 3D-maailma.

IV

RAAMATUTUTVUSTUS

India impeerium maailmasõjas

George Morton-Jack, *The Indian Empire at War: From Jihad to Victory, The Untold Story of the Indian Army in the First World War*. London: Little, Brown, 2018. 582 lk.

I maailmasõjas võidelnud rahvusväeosade teemaga haakub India keisririigi sõjaväe tegevus kõigil ilmasõja rinnetel. India üksuste formeerimisel ja ekspeditsioonivägedena eri sõjatandritele saatmisel on ühelt poolt sarnasusi vähemusrahvuste rahvusväeosade formeerimisega Läänemerest Musta mereni, teisalt aga ka paljurahvuselise liitriigi tüüpi impeeriumide, ennekõike Austria-Ungari, vähem ka Saksamaa sõjavägede komplekteerimisega. Kuid India ei ole Euroopa, India oli Briti impeeriumi meretagune valdus ning India üksustega seondub hulk Euroopas puudunud asjaolusid, nagu rassilised eelarvamused, kliima, religioossed piirangud, toiduküsimus ja palju muud. Ilmasõja rinnetel võitles 1,5 miljonit India sõdurit ja nende panust ei saa kahe silma vahele jätta.

George Morton-Jack on Oxfordi ülikooli lõpetanud noorema põlvkonna Briti ajaloolane, kes elab Londonis. Varem on ta kirjutanud India sõduritest I maailmasõja läänerindel: *The Indian Army on the Western Front: India's Expeditionary Force to France and Belgium in the First World War*, Cambridge Military Histories (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).

Briti India impeerium oli kogum eri staatusega vasallriikidest ja haldusüksustest, mis hõlmas enam-vähem tänapäeva India, Pakistani, Bangladeshit ja Myanmarit. Laias laastus jagunes impeerium Briti otsese koloniaalvalitsuse all olevateks provintsideks ning suuremateks, aga enamasti hoopis sadadeks pisikesteks vasallriikideks, mida valitsesid kohalikud

vürstid, kellel olid protektoraadilepingud Briti valitsusega. Kolmas osa Briti Indiast, mis hoolimata oma väiksusest mängis suurt osa nii India üksuste komplekteerimisel kui ka 20. ja 21. sajandi maailma ajaloos laiemalt, oli sõltumatu puštude hõimuala, mis Pakistanis kandis nimetust Loode-Piiriprovints ja alates 2010. aastast Khyber Pakhtunkhwa. Seda mägist territooriumi Afganistani piiri ja praegusaegse Pakistani Peshawari linna vahel ei ole suutnud kunagi täielikult kontrollida ei Briti koloniaalvõim ega ka Pakistani keskvalitsus. 20. sajandi lõpu ja 21. sajandi alguse Afganistani sõdade ajal oli see ala üks mässuliste tugipunkte, seal tapeti Osama bin Laden ja praegu on see üks Talibani tugialasid. Briti impeeriumi ja mägilaste suhteid reguleeris eraldi õigusakt, *Frontier Crimes Regulation*, mis oli ka Pakistani ja mägilaste suhete aluseks kuni 2018. aastani.

Briti Lõuna-Aasia eraldi valdused ja sõltlasriigid olid Tseilon (Sri Lanka), Nepal ja Bhutan. Briti sõjaajaloo kontekstis on asjassepuutuv Nepal. Sealt värvatakse alates 19. sajandist gurmha hõimu liikmeid, kelle üksused paistsid silma vapruste, vastupidavuse ja lojaalsusega Briti kroonile. Gurkhade brigaad kuulub Briti armeesse ka tänapäeval.

Kuni 19. sajandi keskpaigani valitses Indiat Briti Ida-India Kompanii. Kompanii formeeris vastavalt oma vajadustele kohalikke väeüksusi, mida juhtisid Briti ohvitserid ja mida rahastati kompanii sissetulekutest. 1857–1858 tõusid indialased Briti ülemvõimu vastu üles. Seda nimetatakse sepoyde (varem eesti keeles ka sipoide) ülestõusuks – sepoy oli üldnimetus Briti teenistuses oleva india sõjaväelase kohta. Ehkki ülestõusu põhjusena nimetatakse sageli uute padrunite kasutuselevõttu, mille paberkate tuli enne laadimist hammastega eemaldada ning mis levinud kuulduste järgi – sõltuvalt kas hindude või islamiusuliste sõdurite seas – olid immutatud veise- või searasvaga, olid suure ülestõusu põhjused laiemad. Enamik sepoysid tõstis relva oma Briti ülemate vastu. Tapeti 6000 eurooplast (15% India Euroopa päritolu elanikest), tapetud ning näljahäda ja epiideemiate tõttu hukkunud kohalikke oli hinnanguliselt üle 800 000. Pärast ülestõusu võttis kuningakoda India valitsemise üle. Kuningat (siis õieti kuninganna Victoriat) esindas kindralkuberner, kellel oli ka asekuninga tiitel.

India sõjaväekorralduses oli suur osa hoopis 1902–1909 India ülemjuhatajana teeninud feldmarssal lord Herbert Kitcheneril (1850–1916), kes

1903. aastal reorganiseeris Briti India armee. Nüüdsest koosnes see India armeest – kohapeal värvatud ja alaliselt Indias paiknevast väest Suurbritanniast komandeeritud ohvitseride juhtimise all, ning Briti armeest Indias: rotatsiooni korras Indiasse paigutatud Briti üksustest.

Briti armee on üldist sõjaväeteenistuskohustust rakendanud ainult lühikest aega maailmasõdade ajal. Üksused komplekteeritakse lepingulistest vabatahtlikest. India armees oli üle saja jalaväerügemendi ja pool-sada ratsaväerügementi ning lisaks suurtükivägi, inseneriüksused, tagala ja logistika. Briti üksuste komplekteerimise süsteem oli teistsugune kui Mandri-Euroopa riikidel. Sõjaväe alusühik on rügement, sõduri ja ohvitseri kodu, kuhu ta värvati, kus ta sai väljaõppe ja kust saadeti vajadusel sõtta või operatsioonile. Esialgu olid rügemendid ühe pataljoni, alates 1914. aastast kahe pataljoni suurused, pataljoni kuulus 750–1000 meest. Rügemendist saadeti pataljonid rindele, kus need liideti brigaadideks koos tuletoetus-, logistika ja tagalaüksustega ning allutati kõrgematele väejuhatustele.

Sõjaväeteenistus oli Briti Indias auväärne. Esiteks maksti seal võrreldes enamiku ülejäänud indialaste tegevusvaldkondadega korralikku palka. Teiseks saadi sõjaväes väljaõpe ja haridus. Ning kolmandaks oli sõjaväelane alati suurema au sees kui päevast päeva põllul rügav talumees. Pärast sepoyde ülestõusu rakendati India armee komplekteerimisel rassilis-rahvuslik-religiooset printsiipi, mis kaudselt põhines India kastiüsteemil. Rahvad klassifitseeriti sõjakateks (*martial race*) ja füüsiliselt nõrgemateks mittesõjakateks (*non-martial race*) ning sõdureid värvati üldjuhul esimeste seast. Nende hulka kuulusid islamiusulised belutšid ja Loode-Piiriprovintsi rahvad, sikhid, Nepali gurkha, hindudest radžputid jt. Loomulikult oli igal rahval või etnilisel või usulisel rühmal eraldi üksus. Ohvitserid olid enamasti britid, kes olid oma ohvitseriauastme saanud kuningalt (nn *King's Commission*), kuid nende seas oli ka india-lasi. Enamikul indialastest ohvitseridel oli asekuningalt saadud auaste (nn *Viceroy's Commission*). Kehtis põhimõte, et indialasest ülemale ei tohi alluda brittidest ohvitseri, allohvitseri ja sõdureid, seetõttu india-lasi rügemendi-, pataljoni- ja kompaniiülemate seas ei olnud. See põhimõte kaotas kehtivuse alles ilmasõja teisel poolel. Eraldi staatus oli arvukate valitsejaperekondade liikmetel, kellest osa oli õppinud Briti ülikoolides

või sõjakoolides ja keda sõja ajal rakendati enamasti staapides ja lävi-ohvitseridena.

Ebavõrdsest seisundist hoolimata olid India sõjaväelased oma staatusega rahul ega olnud kuigi alati vastu võtma India poliitikute üleskutseid kaasa lüüa rahvuslikus liikumises kuni sõjalise vastuhakuni välja. Selle üks kurikuulsamaid näiteid oli Armitsari veresaun 13. aprillil 1919, kui 50 gurkha, sikhi ja islamiusulist India sõdurit, I maailmasõja veteranid, tulistasid oma Briti ohvitseri käsul rahumeelselt meelt avaldanud rahvuslasi, kes protesteerisid oma liidrite vahistamise vastu. Surma sai sadu inimesi.

I maailmasõja esimeste lahingute suured kaotused tulid suure ootamatusena kõigile sõdivatele riikidele. Briti armee suunas mandrile oma ekspeditsioonikorpuse, kuid erinevalt üldise sõjaväeteenistuskohustusega Mandri-Euroopa riikidest puudusid brittidel suured reservid, ehkki vabatahtlikke esialgu jätkus. Niisiis saadeti peagi läänerindele ka India armee üksused. Esimesena astusid 1914. aasta septembris Lõuna-Prantsusmaal maale 129. Belutši rügemendi sõdurid, enamik neist Loode-Piiriprovintist värvatud puštud, aga ka pandžabi islamiusulised sõdurid ja sikhid. Autor suhtub oma uurimisobjekti suure sümpaatiaga ja tunnustab indialasi heade sõduritena, märkides siiski ära nende omaaegsete eurooplastest võitluskaaslaste esialgsed kõhkklused. Indialased pidasid vastu ka Euroopa niiskele ja jahedale talvele – kliima Afganistani ja Pakistani piirialadel on karmimgi ning autor nendib, et India pataljonide liikmete haigestumus läänerindel oli väiksem kui eurooplaste üksustes. Pärast esialgseid segadusi hakati suurt tähelepanu pöörama logistilisele toetusele. India üksusi varustati külluslikult traditsiooniliste toiduainetega, pöörati tähelepanu sõdurite religioossete vajaduste rahuldamisele ning esmaklassilisele hoolitsusele haavatute ja haigete eest.

India üksused teenisid peaaegu kõigil Briti rinnetel. Kokku pani India armee välja seitse ekspeditsiooniväge. Force A võitles läänerindel, Force B Saksa Ida-Aafrikas (tänapäeva Tansaania mandriosa Tanganjika) kindral Paul von Lettow-Vorbecki väekoondise vastu. Samal eesmärgil saadeti Briti Ida-Aafrikasse (tänapäeva Keenia) Force C. Force D võitles Iraagis Osmani impeeriumi vastu, Force E ja F eri aegadel Egiptuses ja Lähis-Idas samuti Osmani impeeriumi, aga ka sakslaste vastu, ning Force G osales nurjunud Gallipoli operatsioonis Egeuse mere ääres.

Sõjaõnn on muutlik, väejuhid on erinevad ning suurte kampaaniate ja operatsioonide puhul muutus üha määravamaks logistika. Ei säästetud nurjumistest ka India üksusi. 1916. aastal said Briti väed, enamasti India sõdurid, lüüa Iraagis Kuti lahingus Tigriise ääres, kus britid sisse piirati ja nad 1916. aasta aprilli lõpus pärast viis kuud kestnud piiramist ja abioperatsioonide nurjumist alistusid. Langenute, haavatute ja sõjavangidena kaotati üle 40 000 mehe; türklased ajasid sõjavangid läbi Süüria kõrbe läände, mille käigus suri veel tuhandeid haigustesse, nälga ja kurnatusse. Suuri raskusi, eeskätt kliima, logistika ja esialgu ka oskamatu väejuhtimise tõttu põhjustas indialastele koos Lõuna-Aafrika vägedega kindral Lettow-Vorbecki üksuste jälitamine Aafrikas. Lettow-Vorbeck jäigi võitmatuks ja alistus alles pärast sõja lõppu. Ajastu mentaliteetidest annab aimu autori kirjeldatud juhtum, kus sakslased löid lahingukogemuseta lõuna-aafriklased taganema, nii et viimaste raskekuulipildujad jäid vaenlase kätte. Indialased vallutasid kuulipildujad sakslastelt tagasi ja tagastasid need lõuna-aafriklastele koos kirjakesega, milles oli palve neid mitte enam „india kulideks“ nimetada.

Ehkki autor keskendub indialaste lahinguteele ja juhtumistele suures ilmasõjas, ei jää tähelepanuta kõrgemas väejuhatuses toimunu. Morton-Jack kirjeldab detailselt Briti väejuhtide vastuolusid, mille põhjuste seas põimuvad erinev seisuslik taust, kindralstaabi- või välikomandörikogemus, lähedus ja ühised varasemad tuleristsed alluvate India üksustega kuni keeleoskuseni välja ning suurte strateegide inimeludega mitteamvestamine mõne kohaliku tähtsusega võidu saavutamise nimel ennekoike läänernerindel.

I maailmasõja rinnetel võeti palju vange, kuid üldises mõõtkavas oli nende seas indialasi üsna vähe. Palju suurem oli brittide pelg islamiusuliste indialaste deserteerumise ja võimaliku rakendamise ees Briti ülemvõimu vastu. Tuli silmas pidada, et Briti kuningal on kolooniates kümneid miljoneid islamiusulisi alamaid ning seda, et Türgi sultan oli ühtlasi sunniitide kaliif ehk universaalne usuliider, ja sedagi, et sakslased teadsid neid asjaolusid hästi ning kutsusid oma propagandas üles Briti-vastasele džihaadile. Hoolimata mitmest katsest korraldada propaganda- ja luu-reoperatsioone Afganistanis ja Iraani piiril ning islamiusuliste Briti alamate seas ei saanud neid suurem edu. Sakslased saatsid vapra noore-

mohvitseri (jemadar) Mir Masti Afridi hõimust, kes oli läänerindel välja teeninud Briti sõjaliste teenete medali, kuid siis sakslaste poole üle läinud, Türgi kaudu läbi Pärsia Afganistani, et meelitada Afganistani emiir Saksa-Osmani leeri. Seiklusrikas retk lõppes tulemusteta. Mõnikord lahutas ilmasõda eri leeridesse ka india vendi – Mir Masti vend Mir Dast teenis 1915. aastal välja kõrgeima Briti sõjaväelise autasu Victoria risti ja võitles läänerindel kuni 1917. aastani. Mir Mast ise suri 1919. aastal kodukandi mägedes grippi.

Peamiselt India armee sõjaväelastele tuginesid ka kolm Briti operatsiooni Venemaa Kesk-Aasias 1918. aastal ja hiljem. 1918. aasta alguses saatsid britid 1400-mehelise põhiliselt india sõjaväelastest koosneva üksuse (nn Dunsterforce selle ülema, kindral Lionel Dunsterville'i järgi) Bagdadist läbi Pärsia Kaspia mere äärde eesmärgiga saada oma kontrolli alla meretransport ja Bakuu naftaallikad. Venemaal võimu haaranud enamlased olid sakslastega vaherahu sõlmimas ja kõige puuduses vaevlev Saksamaa vajas hädasti Venemaa ressursse. Teise 1918. aasta ekspeditsiooni, mida juhtis luureohvitser Wilfrid Malleon, eesmärk oli takistada tuhandete tonnide Turkestani puuvilla vedu Taga-Kaspia raudtee lääneharu kaudu (tänapäeva Turkmenistanis) Euroopasse. Seda puuvilla vajasisid sakslased hädasti laskemoona valmistamiseks. Malleonile allutatud India rügemendid pidasid kaotusterohkeid lahinguid enamlastega, kusjuures viimaste poolel võitles ka tuhandeid endisi Keskriikide sõjavange, keda oli kinni peetud Kesk-Aasia laagrites (kokku hinnati nende arvu seal 40 000 mehele) ja kes nüüd otsisid iga võimalust kodumaale pääsemiseks. Nende meeste võimalik naasmine Saksa kaevikutesse läänerindel polnud just Briti huvides. Kolmas operatsioon oli väiksem – selle eesmärk oli luureteabe kogumine Taškendis ja selle ümbruskonnas Taškendi nõukogu kavatsuste kohta. Britid pelgasid alates Bresti rahust Nõukogude Venemaaga faktiliselt liidus olevate sakslaste operatsioone Briti India suunal. Kardeti, et sakslased kasutavad Kesk-Aasiat tugialana ja seal olevaid endisi Saksa ja Austria-Ungari sõjavange sõduritena. Kuid laguneval Venemaal ja tema äärealadel valitsev tohutu segadus ning Keskriikide hääbuvad ressursid muutsid selle kartuse põhjendamatuks.

I maailmasõjas võitles India armee ridades – koos abi- ja tööüksustega – 1,5 miljonit meest, mida oli kokku samapalju, kui saatsid sõjatand-

ritele Austraalia, Uus-Meremaa, Vaikse ookeani saared, Lõuna-Aafrika, Kariibi mere saared, Kanada, Hongkong ja Singapur kokku. Sõjas sai surma umbes 34 000 India sõdurit, 2,25% India armeest, umbes 62 000 sai haavata. Võrdluses teiste riikidega oli langenute arv kaheksa korda väiksem kui serblastel, 24 korda väiksem kui türklastel ja 60 korda väiksem kui sakslastel. Langenutena kaotasid vähem mehi ainult Kreeka ja Portugal. Ühelt poolt annab see tunnistust suure sõja mastaapidest, teisalt aga näitab ka India armee üksuste väljaõpet, rakendamist ja tööüksuste osakaalu. Brittidele ei olnud juba siis impeeriumi-sisepoliitiliselt mõistlik raisata India sõdureid kahurilihana, ehkki India iseseisvumiseni jäi veel 30 aastat ja enne seda veel teinegi maailmasõda.

George Morton-Jacki töö allikateks on hulk kirjandust, suur kogus arhiivmaterjali kuni üksuste ja väekoondiste sõjategevuse päevikuteni välja, India sõdurite kirjad kodumaale, mida on säilinud muu hulgas sõjatsensuuri ametkondades, ja loomulikult mälestused. Suur osa india sõduritest olid tänapäeva mõistes kirjaoskamatud, ühendust kodustega aitasid pidada kirjaoskajate kaasvõitlejate kirjutatud ja teiste kirjaoskajate poolt kodumaal ette loetud kirjad. Autor aga ei keskendu ainult sõjategevusega seonduvale. Eriti huvitavad on alapeatükid India sõdurite suhetest kohalike elanikega Prantsusmaal kuni Prantsuse naistega sündinud sõdurilaste saatuseni välja, samuti indialaste muljed Prantsusmaa maa- piirkondade eluviisist ja heakorrast, millest saadud ideid hakkasid paljud veteranid pärast sõda rakendama oma räämas kodukülades. Eraldi peatükis käsitletakse sõjajärgset veteranipoliitikat Indias ning veteranide osalemist järk-järgult iseseisvuva India ühiskonnaelus. Ei maksa ka unustada, et Briti impeeriumi India armee traditsiooni kannavad edasi tänapäeva maailma ühed suurimad, India ja Pakistani sõjavägi.

Raamat on väga hea, teaberohke ja kokkuvõtlik käsitlus teemal, mille laialivalgumise oht on keskmisest palju suurem.

Toomas Hiio

Autorid | Authors

Maciej Górny (1976)

humanitaarteaduste doktor (*dr. habil.*, Poola Teaduste Akadeemia ajaloo instituut); Poola Teaduste Akadeemia ajalooinstituudi era-
korraline professor, *Acta Poloniae Historica* peatoimetaja
Doctor of Humanities (*dr. habil.*, Historical Institute of the Polish
Academy of Sciences); Extraordinary Professor at the Institute of
History of the Polish Academy of Sciences, editor-in-chief of *Acta
Poloniae Historica*
jmgorny@gmail.com

Airi Herm (1989)

info- ja teadmusjuhtimise magister (Tartu Ülikool), Eesti sõja-
muuseumi – kindral Laidoneri muuseumi peavarahoidja
MA (information and knowledge management, University of
Tartu), head curator of collections of the Estonian War Museum –
General Laidoner Museum
airi.herm@esm.ee

Toomas Hiio (1965)

doktorant (ajalugu, Tartu Ülikool), Eesti sõjamuuseumi – kindral
Laidoneri muuseumi teadusdirektor
PhD student of history (University of Tartu), head of research of
the Estonian War Museum – General Laidoner Museum
toomas.hiio@esm.ee

Ruslana Martsenjuk (1978)

ajalookandidaat (Kiievi Tarass Ševtšenko Ülikool), Ukraina Jul-
geolekuteenistuse Riikliku Haruarhiivi juhtivteadur ja V. I. Ver-
nadski nimelise Ukraina Rahvusraamatukogu arhiivinstituudi
vanemteadur

PhD (candidate of history, Taras Shevchenko National University of Kyiv), Chief Research Fellow of Branch State Archive of Security Service of Ukraine and Senior Research Fellow of Archival Institute of Vernadsky National Library of Ukraine
ruslana.martseniuk@gmail.com

Ciro Paoletti (1962)

filosoofiadoktor (poliitikateadused), Itaalia haridus-, ülikoolide ja teadusministeeriumi teenistuses
PhD (political sciences), works for Italian Ministry of Education, University and Research
ciro.paoletti.637@istruzione.it

Michał Przybylak

filosoofiadoktor (Varssavi Riigikaitseakadeemia), Poola Sõjateaduste Akadeemia sõjakunsti ajaloo osakonna adjunkt
PhD (National Defence University of Warsaw), adjunct at Art of War Department of the War Studies University of Poland
m.przybylak@akademia.mil.pl

Aivo Põlluäär (1990)

etnoloogia ja folkloristika magister (Tartu Ülikool), Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi fotokogu digiteerija
MA (ethnology and folkloristics, University of Tartu), digitizer of photo collections of the Estonian War Museum – General Laidoner Museum
aivo.polluaar@esm.ee

Daniel Marcelino Rodrigues

filosoofiadoktor (rahvusvahelised suhted, Coimbra Ülikool), Coimbra Ülikooli majandusteaduskonna külalisprofessor, Lissaboni Autonoomse Ülikooli uurija
PhD (international relations, University of Coimbra), Visiting Professor at the Faculty of Economy of the University of Coimbra and researcher at the Autonomous University of Lisbon
dmrodrigues_296@hotmail.com

Andrii Rukkas (1973)

ajalookandidaat (Kiievi Tarass Ševtšenko Ülikool), Kiievi Tarass Ševtšenko Ülikooli ajalooteaduskonna Kesk- ja Ida-Euroopa ajaloo õppetooli dotsent

PhD (candidate of history, Taras Shevchenko National University of Kyiv), Associate Professor at the Chair of Central and Eastern European History of the Faculty of History of Taras Shevchenko National University in Kyiv

andrii.rukkas@gmail.com

Sergi Tšoli (1988)

ajalookandidaat (Kiievi Tarass Ševtšenko Ülikool), Igor Sikorski nimelise Kiievi Polütehnilise Instituudi sotsiaal- ja õigusteaduste teaduskonna ajaloo õppetooli vanemõpetaja

PhD (candidate of history, Taras Shevchenko National University of Kyiv), Senior Lecturer at the Chair of History of the Faculty of Social Science and Law of Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute
scholij@ukr.net

Jonas Vaičenonis (1969)

filosoofiadoktor (humanitaarteadused (ajalugu), Kaunase Vytautas Suure Ülikool), Kaunase Vytautas Suure Ülikooli humanitaarteaduskonna ajaloo-osakonna professor

PhD in Humanities (History) (Vytautas Magnus University, Kaunas), Professor at the Department of History of the Faculty of Humanities of Vytautas Magnus University

j.vaicenonis@hmf.vdu.lt

Loredana Vannacci (1961)

töötab Itaalia haridus-, ülikoolide ja teadusministeeriumis, Itaalia Sõjaajaloo Seltsi asutajaliige

Works for Italian Ministry of Education, University and Research, a founding member of the Italian Society of Military History

Gavin Wiens

doktorant (Toronto ülikool, ajalugu), Toronto Ülikooli ajaloo-
osakonna vanemõpetaja

PhD student (Department of History, University of Toronto),
Head Teaching Assistant at the Department of History of the Uni-
versity of Toronto

gavin.wiens@utoronto.ca